

AREOPOLISZ
Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok III.

Székeludvarhely,
Litera Könyvkiadó
2003

A kiadvány megjelenését támogatták
Illyés közalapítvány

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

VÁROSI KÖNYVTÁR

Szerkesztők:

Dr. Hermann Gusztáv Mihály
Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

Angol tartalmi kivonatok:

Novál Melinda

Novák Károly István

©Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi

Kutatócsoport

© Litera Könyvkiadó

Székelyudvarhely

2003

ISBN:

Tartalomjegyzék

A HARMADIK	5
-----------------------------	----------

MIHÁLY JÁNOS

Adalékok egy elpusztult udvarhelyszéki falu, Tivadar/Tihadár kutatásához	6
---	----------

FORRÓ ALBERT

Török-tatár dúlások a XVII. századi Udvarhelyszéken	22
--	-----------

SÓFALVI ANDRÁS

Településszerkezeti kutatások a Sóvidéken A székely településrend és gazdálkodás tanulságai	34
--	-----------

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Mária Terézia reformjainak hatása Udvarhelyszéken (1762 – 1780)	66
--	-----------

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Amíg egy templom felépül... A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei	88
--	-----------

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA

Udvarhelyszék 1848-1849-ben	140
--	------------

FORRÁSKÖZLÉS

(Az 1848-1849. évi udvarhelyszéki forradalom és szabadságharc dokumentumaiból)	167
---	------------

BALÁZSI DÉNES

Ürmösi József munkássága a szövetkezeti eszme következetes gyakorlati alkalmazásáért	183
---	------------

GIDÓ CSABA

Az udvarhelyszéki református felekezeti oktatás helyzete az impériumváltás korában	203
---	------------

OLTI ÁGOSTON – GIDÓ ATTILA

A legfontosabb termelőeszközök 1948-as államosítása Udvarhely megyében	240
---	------------

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Kollektivizálás Udvarhely rajonban a <i>Vörös Zászló</i> napilap tükrében (1952-1962) - <i>Sajtójegyzék</i> -	256
--	------------

REZUMATE	276
---------------------------	------------

SUMMARIES	281
----------------------------	------------

Tartalomjegyzék	287
----------------------------------	------------

A HARMADIK

Amikor 1999 szeptemberében az összehangolt alkotómunka lehetőségeit latolgattuk itt, Székelyudvarhelyen, a történet- és társadalomtudományok területén, mindannyian kételkedtünk terveink hosszú távú megvalósíthatóságában. Eddigi két kötetünk rácáfolt félelmeinkre és bebizonyította, hogy a patinás kutató központoktól távol is lehet színvonalas tudományos munkát végezni. A harmadik már a folytonosság kötelezettségét jelenti: azt, hogy az *Areopolisz* rendszeresen megjelenő *tudományos évkönyv* lett!

Közben elkezdtek letisztulni a „hogyan tovább” kérdéskörével kapcsolatos elképzelések. Az *Areopolisz* köré csoportosult fiatal kutatók fő érdeklődési területe a Székelyföld története, a korai középkortól egészen a közelmúlt eseményeiig. A kenyérkeresés taposómalma valamennyiünket más, kutatási területünkkel olykor még csak nem is rokon munkakörbe kényszerít, de nem von el teljesen a tudományos alkotás örömétől. Napi munkánk korlátozza ugyan a kutató programok, az egyéni és csoportos tervek tökéletes összehangolásának lehetőségét, de így is látható egy fejlődési trend, mely mindenféle erőltetés és belemagyarázás nélkül egy hosszú távon is állóképes *Székelység-kutató csoport* kialakulása felé mutat. Óvakodunk a hangzatos kinyilatkoztatásoktól, mert tudjuk, alkotó munkánkat továbbra is egyre zsugorodó szabadidőnkben kell folytatnunk, természetesen (merthogy ez már tőlünk függ) nem szabadidő-színvonalon. De hisszük, hogy életképesebb az, ami évek során *kialakul*, mint amit látványos külsőségek közepette, olykor anyagiakat sem kímélve, virágosó és pezsgőspoharak csengése kíséretében *létrehívnak*.

Köszönjük azoknak, akik eddig támogattak, és bízunk benne, hogy ezt a *műhelyt* előbb-utóbb az a város is sajátjának fogja érezni, amelynek allegorikus nevét önként viseli, és melyben tagjainak többsége él és dolgozik. Akár így, akár úgy, a harmadik után esztendő multával a negyedik következik...

A szerkesztők

MIHÁLY JÁNOS

Adalékok egy elpusztult udvarhelyszéki falu, Tivadar/Tihadár kutatásához

Bevezetés

Székelyföld településtörténetét kutató szakemberek egyik sürgető feladata, napjainkban is – annak ellenére, hogy a témával kapcsolatosan az utolsó tíz évben számos nagyobb és kisebb terjedelmű, szakmailag jól, vagy kevésbé megalapozott munka és közlemény látott napvilágot –, a rég elpusztult középkori települések, falvak, szakszerű feltérképezése és a lelőhelyek minél pontosabb – ha lehetséges – írott források által is támogatott dokumentálása, behatárolása.¹ Az ilyen jellegű kutatások/kutakodások fontosságára, melyek nagyban hozzásegítenének a fenn említett tájegység korai településtörténetének jobb és alaposabb megismeréséhez, már korábban több szakember, kutató felhívta a figyelmet.²

A különböző levéltárakban porosodó iratanyag átnézése és közlése annál inkább indokolt, mert sok esetben a lappangó írott források nemcsak megerősíthetnek egy-két megkopott – még a múlt században lejegyzett – népi emlékezetet, de tájékoztathatnak egyes elpusztult települések környékének „utóéletéről” (művelési- és birtokviszonyairól, növényzetről stb.) is. Mindezek ismerete biztosabb és hitelesebb kiindulási alapot nyújthat a szakembereknek, elsősorban a településrégészeti művelőinek, az eljövendő kutatásaikhoz. Mi is ebből a megfontolásból adjuk közre az alábbiakban azt az 1625 évi levéltári forrást, melynek egy kis részletére az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár forgatása közbe figyeltünk fel³, más irányú kutakodásunk közepette s melyet a későbbiekben, eredetiben és egész terjedelmében tanulmányozhattunk a Kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Statului. Filiala Cluj) udvarhelyszéki anyaga között.⁴ Fontosnak tartjuk a közlését, mert egyértelműen alátámasztja a XIX. századi nagy székelyföldi „helytörténészeink”, Jánosfalvi Sándor István valamint Orbán Balázs elsősorban néphagyományokra épülő „tudósítását” egy ismeretlen körülmények között elpusztult udvarhelyszéki -*Tiva-*

dar/Tihadár – faluról.⁵ Ugyanakkor tájékoztatást nyújt egy kisebb tájegység, vidék (Homoródmente) XVI–XVII. századi birtokviszonyairól, az itt élő korabeli székely lakosság gazdálkodásáról (legeltetés, pásztorlás, erdőhasználat, stb.).⁶

Az alábbiakban azonban nem csupán a szóban forgó birtokügyi oklevél közlésére szorítkozunk, hanem igyekszünk az archeológia számára is hasznosak lenni minden olyan adatot/adalékot ismertetve, amely e „szinte nyoma veszett falu” egykori helyének/határának pontos rögzítését, a régész „helyszínelését” valamint a terepbejárását megelőző, ún. „belső előkészítő munkát” valamilyen módon elősegítheti.⁷

Egykori fekvéséről

Jánosfalvi Sándor István, – a Nagy-Homoród egyik mellékvölgyében fekvő Homoródmente ismertetésénél, a következőket írja: „A fennebb említett völgy patak (Gyepes patak sz. m.)...másik vagy délnyugati ága⁸ is figyelmet érdemel utazásunkban, mert ott hajdan nemcsak monda szerint, de holmi épületromoknak bizonyítása szerint is még Remete előtt⁹ egy más falu volt ú.m. *Tivadar*, vagy *Theodorfalva*, mely ugyan e monda szerint egy kórvészben annyira kihalt, hogy csak két leányocska maradt életben, kik közül egyik *Kénosba*¹⁰, a másik *Patakfalvára*¹¹ vitetvén nevelés végett, s ott is menvén férjhez, a reájok szállott néhai *Tivadarfalva* határa is úgy oszlott kétfelé Kénos és Patakfalva között, s úgy biratik ma is a két falutól.”¹²

Orbán Balázs viszont az elpusztult falu fekhelyéről a következőket írja: Udvarhelytől keletre „...egy magas hegyláncolat vonul el, vizválasztója a Nagy- *Küküllő* és *Homoród* vidékének, e hegység legmagasabb csúcsát egy szeszélyes idomu szikla ormózat pártázza, melyet *Szarka kőnek* hívnak. Tul ezen egy terjedelmes fennlapály terjed el, mely most pusztá és lakatlan, de nem volt ez mindig így, mert hagyomány szerint hajdan *Tihadár* nevű falu büszkélkedett ottan,...” Alább: „*Tihadár* egykori létéről tanuskodik a hagyomány mellett a helyelnevezés is, mert hol e falu feküdt, a helyet még ma is *Tihadár*-nak nevezik, s a pinczehelyeknek homályos nyomai, a kertek helyei, a földek mezdgyei (barázdái) ma is felismerhetők.”¹³ Orbán, művének egy későbbi részében, újra visszatér e kérdéshez, hangsúlyozva, hogy a Kénos feletti Veresmarttól (831m)

egész az Udvarhely feletti Szarkakőig (887 m) elterülő „dus legelőt nyújtó fennsík egyik dombocskáján feküdt hajdan *Tivadar* vagy *Tihadar* nevű ős falu, melyet mongolok vagy tatárok dultak fel”. Ismertette a Jánosfalvi „történetébe” olvasott hagyományt, Orbán még megjegyzi hogy, a „dombtetőn, hol *Tihadar* feküdt, a templom helyit is mutatják, melynek némi csekély nyomai csakugyan látszanak.”¹⁴

Az előbbiekből egyértelműen kitűnik, hogy szerzőink egymáshoz viszonylag közel fekvő, de mégis csak ellentétes „helyszínt” jelölnek meg, a szóban forgó, ismeretlen körülmények közt elpusztult település és határa, – melyet a későbbiekben a néphagyomány szerint Kénos és Patakfalva felosztott egymás között – egykori fekhelyével kapcsolatosan. Jánosfalvi, *Tivadart* vagy *Tivadarfalvát*, Homoródremetén átfolyó Gyepes patak jobboldali mellékágának, a Szarkakő (887 m) aljából eredő Feodor patak (sic!) völgyében helyezi, míg Orbán Balázs, *Tihadárt*, e patak völgy fölé magasodó, a kénosi Veresmarttól (831m) északra fekvő „fennsík” egyik „dombocskájára”. Jelenleg a kérdésre egyértelmű választ adni, vagy valamiféle találgatásba bocsátkozni, a terepen végzett helyszíni megfigyelések, korábbi és jelenkori térképek részletes és alapos áttanulmányozása, egybevetése nélkül, felelőtlenység, kalandorság lenne részünkről. De talán néminemű választ s eligazítást nyújt mégis, a felmerült probléma megoldására, s arra is, hogy a régészeti topográfiai munkát melyik falu határában érdemes elkezdni, egy 1623. Szent Demeter napja (október 26.) táján írt „jegyzőkönyv” tartalmának ide vonatkozó parányi szövegrésze: „... a Kenosi hatarba **tiadar** nevu helijben...”¹⁵ Ugyanakkor a helynév napjaink román nyelvű kataszteri térképein is fellelhető (1959: *Tiador*), tehát ma is élő dűlőnév (!)¹⁶, így beazonosítása a helyszínen a településrégészet művelőinek bizonyára nem fog „gondot” okozni.

Úgy Jánosfalvi, mint Orbán tudósításai az egykori Tivadar/Tihadár topográfiai fekvéséről, valamint az előbb említett kataszteri térképek adatai és az alább teljes terjedelmében közlendő birtoklevél tartalma arra engednek következtetni, hogy e falu – melynek keletkezési körülményei hasonlóak lehetnek a Jánosfalvi által Homoródremete esetébe ismertetekhez¹⁷ – hajdan, közös földből foglalt írtásra települt.¹⁸ Rendszertelen kis település, ú.n. „szállás” lehetett s valószínűleg már azelőtt „*elposztult*” míg állandó zárt településsé fejlődhetett volna.¹⁹ Természetesen ebben a

kérdésben, akárcsak a település helyének pontos „lokalizálásában” a döntő és a végső szót a településrégészet hívatott kimondani.

Nevének eredetéről

Először is vegyük számba a szóban forgó elpusztult településnév/ helynév, írásban jelentkező ránk maradt alakjait: 1623: *tiadar*,²⁰ 1625: *Tyuadar pataka*, *Tyuadar*,²¹ 1838- 1853: *Tivadar / Theodorfalva / Tivadarfalva*,²² 1868: *Tihadár/Tivadar*,²³ 1943: *Feodor p.*, (sic!)²⁴ Mint látjuk, a felsorolás elég hiányos, de talán elég ahhoz, hogy a hozzá hasonló vagy éppen azonos – szintén csekély számú – helységnevekkel összevetve, a feltevések szintjén mozogva, e helynév eredetére valamelest mégiscsak rávilágítsunk.

1. Tivadar: helység Szabolcs-Szatmár megyében (Magyarország), Vásárosnaménytől dél- délnyugatra, Tarpa szomszédságában, a Tisza jobb partján. 1332-5: de *Dyodor*; *Thihedor*.²⁵ Kiss Lajos véleménye szerint pusztá személynévből keletkezett magyar névadással.²⁶

2. Tivadar: helység ugyancsak a Tisza völgyében, a történelmi Ugocsa vármegye területén, Nagyszőlőstől délnyugatra, a folyó bal partjához közel. 1358: *Thywadurfalua*,²⁷ 1409: *Theodorfalua*,²⁸ 1459: *Tywadarfalwa*,²⁹ 1802: *Tivadar*. Az 1913-as helységnévtár szerint Tivadarfalva. Ma: Fedorovo, Kárpátalja (Ukrajna).³⁰

3. Kivadar: helység Nagyatádtól délre, Somogy megyében (Magyarország) 1554: *Tivadar*. Egyesek szerint bizonytalan eredetű. A legrégibb alakváltozat szintén azonban arra látszik mutatni – Kiss Lajos szerint –, hogy a régi magyar Tivadar személynévből keletkezett.³¹

Mindenképp „beletartozik” a rövidre sikerült felsorolásunkba Miklós-vár (Kovácsna m.) határában, 1752-ből datált **Tivadar** helynév,³² és valószínűleg az erdővidéki Száldobos község (Kovácsna m.) határában előforduló **Tihatár** sarka havas neve is.³³

A fentiekből arra következtethetünk, hogy Tivadar/Tihadár elpusztult település neve személynévi eredetű. A régi magyar *Tivadar* (1230: *Theodor sz*; 1275: *Thyvodor*,³⁴ 1466: *thiwar*,³⁵) pusztá személynévből (amely valószínűleg az egykori birtokos, tulajdonos neve volt) keletkezett. E régi magyar személynév – nyelvészeink szerint – a görög *Theodórosz*

(jelentése: Isten ajándéka) név latinositott *Theodorus* formájának rövidüléséből fejlődött ki. A fejlődés sora: Teodor, Tiodor, Tiadar, Tivadar. Rokon nevek: Feodor (!), Teodor, Tódor.³⁶ Az eddigi ismereteink alapján sajnos még kísérletet sem tehetünk a mi „esetünkben” arra, hogy meghatározzuk ki volt/lehetett a névadó. Itt csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy átnézve a „krónikákat és okleveleket a középkori széke-lyekről,” valamint a későbbi írott forrásokat, arra a következtetésre jutottunk, hogy a Tivadar személynév nem volt egyáltalán gyakori, sőt mondhatnánk, teljességgel hiányzik a XIII–XVII. századi székel-yföldi család- és személynévanyagból.³⁷ Egy 1509. július 26-án a kolosmo-nostori konvent előtt kötött – tartalmában székel-y vonatkozású – csere-szerződésben szereplő Stephanus *Thywadar*,³⁸ oláhfrátai jobbágnak úgy véljük nem sok köze lehetett a korabeli Homoródméntéhez. Talán egy kivétel mégiscsak akad, 1552–1554-ben *Tivadari* Egyed, a csíksom-lyói kolostor gárdiánja. Hogy e családnév azonban a már fennebb említett „két Erdély-széli” (Tisza-völgyi) település nevére, vagy az álta-lunk tárgyalt – Kénos határában egykor létező – Tivadar/Tihadár elpusztult falu nevére „mutat-e”, azt a jelenlegi kutatások szintjén, még nem lehet eldönteni.³⁹

Hogyan, mikor lett pusztá ?

Jánosfalvi szerint: „...egy *kórvészben* annyira kihalt, hogy csak két leányocská maradt életben, kik közül egyik Kénosba, a másik Patakfal-vára vitetvén nevelés végett, s ott is menvén férjhez, a reájok szállott néhai Tivadarfalva határa is úgy oszlott kétfelé Kénos és Patakfalva között, s úgy biratik ma is a két falutól.”⁴⁰ Orbán Balázs – a néphagyományokra hivatkozva – úgy tudja Tihadárt, „*mongolok vagy tatárok*” dúlták fel s életben maradt lakói Udvarhelyre telepedtek.⁴¹

„Dögvész” mely csak a XV–XVI. században több alkalommal dühön-gött (1452, 1553, 1571–72 tavasza, 1583.⁴²) a Székelyföldön, vagy a „tatárokknak egy vad csapatja” pusztította-e el, azt csak a terepbejárás után sorra kerülő szakszerű régészeti feltárás eredményeinek aprólékos meg-vizsgálása, számbavétele után lehet majd meghatározni. Egy bizonyos, a XVI. század második felében, valószínűleg a hetvenes évek valamelyikében eszközölt határjárás alkalmával, már „... az *Tyuadar elposztult*

*falu halmára alla Kornis Farkas*⁴³ *és János Gereb*⁴⁴ ...”, hogy a kénosi Orbán fiak valamint a telekfalvi Rigó fiak közt a vitás határt igazolandó/eljáró embereket kiválogassák.⁴⁵

Nem kerülheti el figyelmünket az a tény sem, hogy a szóban forgó falunév nem fordul elő az 1566 évi sem az 1567 évi összeírásokban.⁴⁶ Ennek ismeretében, elpusztulásának idejét óvatosan „visszavihetjük” az időben, a XVI. század közepe tájára, vagy első felére, de meggyőző támpont híján fel kell adnunk a keletkezési időpont további találgatását. Pusztulásának pontosabb okát/idejét a jelenlegi kutatások tükrében tehát nem tudjuk meghatározni. Úgy gondoljuk, írásos források hiányába, ebben – mint előbb említettük, – már csakis a régészettudomány segíthet.

A fentiekben az általunk felvetett problémákra, kérdésekre meggyőző és egyértelmű támpontok hiányában még nem tudtunk, a jelenlegi kutatások állása szerint, minden gyanakvást kizáró feleletet, válaszokat adni. Bár az alább közlendő írásos forrás egyértelműen tanúsítja Tivadar/Tihadár – kellően nem tisztázott körülmények közt elpusztult – egykori udvarhelyszéki település meglétét, a körülötte terjengő több évszázados ködöt nem oszlatja el végérvényesen. Mindezek ellenére – reméljük – a benyomások szintéjén maradványunkban sikerült olyan apró adalékokkal szolgálnunk, amelyek az eljövendő kutatásokat (gondolok itt első sorba a terepkutatásokra) mindenképp előbbre viszik majd.

*

Melléklet

1625. május 25. Kénos.

Tanúk kihallgatása a kénosi Orbán fiak és a telekfalvi Rigó nemzetség közti vitás birtokügybe.

Eredeti. KmOL Udvarhelyszék lt. UszT 102. II/9 236- 237.

Serenissime princeps et domine dne. nobis gratiosse fideleum perpetuorumque. servitiorum nostrorum humilimam semp. oblm.

Vestranonent Serenitas nos literas eiusdem Serenittis vestrae Compulsoriales parr. et attestatoriales, pro parte de in persona Nobilis Agilis Joannis Orban⁴⁷ de Telekfalua confectors et emanatas, nobis est inter alios fideles Ser. vra.' in de sae nominan. conscriptor praeceptorialia sonan. et directam summo sum honore <...> recepisse; incta quan. tenor; ad diem et locum per ipsum Exponem nobis praefficum <...> testes hoc anno praesenti 1625 die 25 mensis may nostri in praesentatum fide ipsorum mediante de et interrogatis unanimianimus [?] quorum qui de fassionis segnunt hunc ni modum. ect.

1. Burian Georgj Telekfalui pedes pix. et Judex possionis Telekfalua⁴⁸ annorum. 45. J. f. Tudom hogj az Dezka szallas⁴⁹ ahvl uagion az Hergen kvt ueólgeben⁵⁰ Cziomor bwkinek⁵¹ az fel wegenel kit hijnak Heos bwknek⁵² ot be menuen az bwkre, ugian ot uagion egj kereszt; es onnan az Hergenku[tra] es az patakra; onnan altal menuen az Akasztot Lukaczi uermere⁵³ eddigh az megh neuezet heligh bekessegesen birtak az Orban fia[yes] az Rigo fia' mindenkör; uagj negj eztendeigh nalamis uolt sza[llogon.] Az Dezka szallas ahul uagion, Jeot uala oda Remetej Marthon [Gergelj]⁵⁴ es azt monda bezelgetwen az hatar allapatia feleól; hogj eddig a [Dez]ka szallasigh az Remetej hatar⁵⁵ en ugj tudom; ezen kywúl az es Orban fiaie volt elejteól foguan mindenkör innen Kenos⁵⁶ feleól[l ualo] fele, be menuen az Akasztot Lukaczi uermereöl **T' uadar patakar[a]**⁵⁷ ezt enis igj tudom. enis het eztendeigh birtam szallogara az Orban reszt; az kij veget most perlekednek.

2. Sebestien Lukaczi Telekfalui, drabant⁵⁸ annorum 35 J.f. Orban Janos sz[olgaija] voltam, az Akasztot Lukaczi uermeteol hordottam fat, Remetej ember[ek] es oda ualo paztorok egj nehanizor talaltak de engem nem haborgatt[ak] se nem ellenzettek; akkor ezt Orban Janos bira vala; Az Hergenku[ut] ueolgiebe ahul az kereszt vagion, onnatis vittwnk el szenat senki nem haborgatot feleólle. S mostis Orban Janos kazalta volt megh. eddigh o birta, most ellenzettek megh. en az hataratis twdom.

3. Ipo Janos Telekfalui p.p.⁵⁹ annorum 100. J.f. Az Nagi Kornis Farkas⁶⁰ es Janos Gereb⁶¹ hatarlak el egiczet az uetelkedeo heliet akkor enis ott valek es Sandorfalwi Mester Balint⁶² mij vagtuk az kerezett [...]. Elseoben menenk az Remetej eosuenne⁶³ ahvl altal megjen az Gal Janos szena fuwenek⁶⁴ felseo szelinel Hergenku⁶⁵ felett az melj halom

uagion arra; onnan be az Kis kutra⁶⁶ ahul keresztet uaganak kj mostis ott uagion latom. onnan be az Hoos bwkre es onnan altal az Akasztot Lukaczi uermen alol az Boythere⁶⁷ az megh newezet helieken hatarlak el Remethe es **Tyuadarhoz**⁶⁸ valo; Rigo fiaij es Orban fiaij Remetewel valo vetelkedeo helieket; az eleottis, az utannis mind eddigh az Kenossi Orban fiay, es Telekfalui⁶⁹ Rigo fiay bekessegesen birtak mindenkor; az megh newezet heliet; ennek az hatar Jarasnak megh allasara szaz forint ke Rigo fiay bekessegesen birtak mindenkor; az megh newezet heliet; ennek az hatar Jarasnak meghallasara szaz forint keotelet vetettek vonak azon kywul az Remeteiek semmit nem birtak; hanem ha szalogositottak, vagi valaktiol penzelt vettek az Orban es Rigo fiajitol

4. Mester Balint annorum 104. in possione Sandorfalua donnorans [?] Job. Gener D Pauli Ugron⁷⁰ J. fatetur similiter in omnibus, mert ois Jelen volt az hatar Jarasban, es kereszt vagasban. Aztis tuggia hogj az Heos bwk taian giepweik volt az Remeteieknek az szomzedos falubeliek marhaiók ellen.

5. Balint Balas Telekfalui⁷¹ annorum 75 J.f. nob: Agilis: Mikor az **Tyuadar elpoztult falu**⁷² halmara alla Kornis Farkas es Janos Gereb enis ot ualek, onnan ualogatanak embereket elhatarlani, es ugj hatarlak el az megh newezet heliet; az olta az Jnneghseo Kenos feleol ualo felet; az Kenosi Orban fiaj és Telekfalvi Rigo fiaj bekessgesen birtak; Az mely marhat Orban Janos bevitt Bodoghazonifalui Varga Balintel⁷³; aztis a maga saját birodalmából uutte be Orban Janos. mostis az maga birodalmabol vettek be marhaiat Orban Janosnak Sz. Palra⁷⁴ az Reme-teiek ahoz semmij kozeók nem volt.

6. Pribek Istvan Telekfalui drabant⁷⁵ annorum 50 J. F. Az mikor szallogon patakfalui Rigo Ferencz⁷⁶ egj darabot az peres heljben nekwnk adot uala, birtuk tizen kett eztendeigh bekessegesen, es mind addig be eltvük birtuk, ahul most az regj emberek az regj hatart; az heljnek sz'nen megh mutogatak. Az halmotis tudom hol vagion, addigh mindenkor bekesseges birodalmok volt az Rigo es Orbán fiajnak; aztis tudom hogj Orban Janos birodalma ahunnat az Varga Balint okret be vitte.

7. Benedek Ferencz primipilus felseo Bodoghazonifalui⁷⁷ annorum 35. J.f. Az megh newezet Cziomor bwk nevu helijben, az Remeteiektől vettem vala ottuen penzel egj darab heliet alkalom szerent, de az Telekfalui Orban Janos rea kwldwen szanamra, mind fejemet kotelemet el vetete.

az feizet baratsagosaon megh adak. mostis oda az kôtelem az Remeteiek azt fogattak vala hogj megh mentenek; de nem menthetenek megh es urosagaban birodalmaban nem hagjhatanak. En sem adam megh az penzi.

8. Burian Gergelij Telekfalui drabant⁷⁸ annorum 35. J.f. Orban Janos szolgálta voltam es az Kijs Kutnal Cziomor bwknel ualo birodalmat mindenkor iol tudom. kazaltam is ott nekj; Az Varga Balint okretis ahunнан bevitte azis Orban Janos birodalma volt, az Remeteiek ot soha sem birtak, en mindenkor a mikor illet marhaval ott is haltam.

9. Kenossi Nagj Jmreh Primipilus⁷⁹ annorum 40. J. f. Az melij keresztet az Nagj Kornis Farkas es Janos Gereb az Kis Kutnal uagattak volt, mikor az Rigo fiaij es Orban fiaij megh oztozanak; minket oteon valasztanak bironak, es ott oztoztatuan okeot; akkor mondak az regj emberek ugj mint Jpo Janos es Mester Balint, uizont Balint Balas; hogj ez az kereszt kit Kornis Farkas uagatot vala; es en Uytam megh. kazaltam is kenosi Vas Peternek⁸⁰ az Orban fiaj adasabol az Cziomor bwki felseo uegeben, tudom hogj mindenkor azok birtak; Szen fat is egettem az Telekfalui Kouaczi Andrasnak⁸¹ az Cziomor bwkben az Kys soroknal⁸² az Akasztot Lukaczi uermenel: Az Orban fia` reze szallogon volt Kouaczi Andrasnal. ez rezben vagion az Orban Janos reze az peres hely ahunnat mongiak hogj el vittek az marhakat.

10. Karacson Balint patakfalui⁸³ annorum 80 pedes pix.. J.f. Az mint az regj keresztet latam, kit Kornis Farkas uagatot volt; es mostis amint el Jarank az hataron, mind addigh; tudom hogj Orban Peter⁸⁴ Rigo Gergelj⁸⁵ Rigo Lörincz⁸⁶, az kett falut Sandorfaluat⁸⁷ Telekfaluat egj egj keöbeöl szabert szabaditottak vala bele egj telen ahul akartuk ot vagtuk, ezt ökis birtak mindenkor, az Rigo es Orban fiaij mint osteöl marattiotkot..

11. Szabados Gergelj Patakfalui⁸⁸ pedes pix. annoum. 100. J. f. Mutatta az batiam Szabados Balas⁸⁹, az peres helynek hatarat es az halmot is ennekem mert eo ot volt az hatarlasban; a mint most el Jarok ugj nevezte ennekem is; en mindenkorr az Rigo es Orban fia`nak birodalmat tudom azon innen.

12. Telekfalvi Orban Pal⁹⁰ annorum. 35 darabant. J. f; kazaltam az hatar fan felliel ugj kenessei Orban Janos es az atiafiak engedelmebeol en bekessegesen birtam; Az Varga Balint ökreit azon birodalombol hozta el Orban Janos.

13. Kenossi Orban Miklos⁹¹, Jobagio Egregij Petri Gal⁹² J. f. Ot uoltam enis mikor az Nagj Kornis Farkas, az Apamnak Orban Peternek ezt monda az hatar Jaraskor. Jmmar atiamfia Orban Peter sokzor busital az hatar dolgabol. Azert az sok iamborok most iariak el; akkor elis Jarak hatarlak ugj es az szerent a mint Jpo Janos Mester Balint es teobekennis megh feleltek. my Orban Nemzetsegi es az Rigo nemzetsegi bekessegegi birtuk. Az okeor be vetele ahunnat volt azis Orban Janos birodalma.

14. Kenosi Lazlo Peter⁹³ annorum 70. J. f. (drabantrend) Az Heos alias Cziomor bwkbe valo birodalmokot en csak az Orban es Rigo fiaynak tudom. Telekfaluan Pataki Janosnit⁹⁴ laktomban enis hordottam. Az Remeteiek eleget lattak engem ott hogj hordottam de soha nem haborgattak.

15. Kenossi Demeter Jmreh⁹⁵ drabant annoum'60 J. f. Mind dizno paztorsago[n] es okeor paztorsagon laktam szokot idejeben. Heos bwkiben kit Cziomor bwknek is hijnak; az Orban fiaij es Rigoek engedelme[ekbol] bekessegesen birtuk soha Remetej ember ott nem birt minket n[em] haborgatot. Az peres helj ezen kijwul vagion sokkal harmad[szor] irok hatarat kerezteket eleget talaltunk az regij hatar helein Remeteiek hatara ki vagion hatarozua.

16. Kenossi Orban Georgj⁹⁶ Job. Petri Gal annorum 50. J. f. Tudom hogj az Apa[m] az regj hatar fat ennekem mutatta; kj most eggik le eget, es azt az Kis Kutnal monta nekem; ez fiam az hatar fa; kit Kornis Fark[as] megh hataroltatot, ot kazaltam is egj uttal; Egj uttal Reme[tei] Zeoke Gergelis⁹⁷ megh kazalta vala; az Apam ra szolita Kornis Farkas elejbe s nem mene az teorueniere Szôke Gergel. hanem egj forintot fizete Apamnak Orban Antalnak⁹⁸ az szenaert azon kijwul valo birodalom mindenkor mienk volt attiafian. Az Marton Gergelj feoldje⁹⁹ mellet valo mocziaros helieket es az Kis sorok alliat¹⁰⁰ mint os helweket bekessegesen birtuk.

17. Kenossi Lorincz kouaczi¹⁰¹ primipilus annorum 60 J. f. Kenossi Orban Peter szabaditot engem Heos bwkibe kit hinak Cziomor bwkenek is, egj nehaniszor szenet o engedelmebeol egettem benne, de engemet Remetei ember soha nem haborgatot; Marthon Gergelj a melj feoldet orot vala azt bannia vala Orban Peter. es Orban Peter ugj hitta vala kj az hatarlasra Kornis Farkast.

18) *Kenossi Orban Ferenc*¹⁰² *Job. Petri Gal annor 45. J.f. Remetej Barnabas Georgnel*¹⁰³ *laktam; o maga monta nekem en gyermek valek; Ferencz ez ide be az Marthon Georgj feoldeigh es annakis az fele ez az chere fa volna az hatara, az Orban es Rigo fiaije volna akkor mind az Orban es Rigo fiay tudom hogj mint oueket oseiket bekessegesen birtak. Remetej ember soha eokeot nem haborította. hoc addito hogj regen ott is Cziomor Bwkj Rigo es Orban fiay rezeek feleöl volt regen gepúe Remetenek en az helietis iol tudom mert ot laktam Remeteiben.*

Kívül:

Cothorum praescriptorum universorum testium fassiondum fide nostra mediante redeptimus <...> Serenittatis vestrae sub sigillo nostro vsualis futura pro causela <...> Datum in possessionem Kenos die 25 mensis maj 1625. Serttis V. humiles fideles et perpetui ceres; Johannes Sandor¹⁰⁴ de lokod Andreas Balas¹⁰⁵ de Telekfalua Nobiles.

Címzés:

Serenissimo D. D. Gabrieli DEJ gratia Sacri Romani Impery et Trannia Principi partium regni Hungaria Dona sicularii. Comiti' ac Oppola Rotiborg Dotj. et. Duo robis Clmentiss.

Más kézzel:

Ao 1626 aperWper me Gregorium Ozmankeýy Levata mp. (alatta bevágott, visszahajtott papíron két gyűrűspecsét.)

JEGYZETEK

1. Udvarhely- és környékére (teljeség igénye nélkül) lásd: Benkő Lóránd: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. In: Századok 123 (1989). 3-4 sz., Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp. 1992. Mihály János: *Lövéte középkori emlékei*. Székelyudvarhely, 1996 (a szerző kiadása), Pál-Antal Sándor – dr. Szabó Miklós: *Legrégibbi Maros megyei településeink. Maros megyei magyarság történetéből*. Tanulmányok. I. k. Marosvásárhely, 1997. 17-27. Ferenczi István: *Barangolás a két Homoród mente múltjában. A táj településtörténetének vázlatja*. In: „A Homoród füzes partján ...” *Dolgozatok a Székelyföld és a*

- Szászföld határvidékéről*. Csíkszereda, 2000. 69-100. Mihály János: *Régészeti és okleveles adatok Farkaslakáról a 16. századig*. In: Farkaslaka múltja és jelene. Kolozsvár, 2000. 20-30., Hermann Gusztáv Mihály: *Udvarhelyszék történetének kezdetei*, és Sófalvi András: *A Sövidék középkori településtörténete*. In: Areopolisz. II. 2002. 53-72. és 169-194.
2. Szabó T. Attila: *A helynévgyűjtés jelentősége és módszerei*. In: Magyar Nyelv XXX 1934. 163. Jakó Zsigmond: *Az elpusztult települések kutatása*. In: Erdélyi Múzeum 1945. 46-60. Ferenczi István: *Településrégészet és népismeret*. In: Népismereti Dolgozatok. [továbbiakban ND] 1978. 15-24. Benkő Elek: *A középkori falu régészeti kutatása*. Művelődéstörténeti Tanulmányok. 1980. 5-19. Ferenczi István: *Eltűnt falvak nyomában*. In: ND 1994. 7-17.
  3. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. A–C. szerk. Szabó T. Attila, Buk. 1975. 237.
  4. Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. USzLT (Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvei) 102. II/9. 236-237. E páratlan értékű forrást célozták meg a szerzők a Székely Oklevéltár új sorozatának beindításával. *Székely Oklevéltár (új sorozat)* I-III. k. Buk. – Bp. – Kolozsvár, 1983-2000.
  5. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I. Pest. 1868. 44, 227. [továbbiakban Orbán B] Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I-II. Sajtó alá rendezte Benczédi Pál (Erdélyi ritkaságok. Kv. 1942.) 39-41. Bár az utóbbi szerző műve teljes egészében (eltekintve az 1839 „Utazás a Homoród mentén”, Nemzeti Társalkodó 1838. 132-135., valamint „Rövid utazási Jegyzések Nemes Udvarhelyszéknek külső Homoród vize környékén 1839-ben, a Mulattató 133-135, 137-139, 141-143, 145-147, 149-150. megjelent részekről) később jelent meg, ma már egyértelmű, hogy a „legnagyobb székely” Orbán Balázs, is elsősorban Sándor Istvántól „nyerte” a Homoródok vidékére vonatkozó értesüléseit. (V. ö. Orbán. I. 163, 185.)
  6. E kérdés részletesebb elemzését illetően lásd Imreh István és Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570-1610)* In: Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1969. 179. és *Adatok Udvarhelyszék állattartásához (1570-1610)*, Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1970. 169-184.
  7. Benkő E. 1980. 16.
  8. 1621: „Tyuadar pataka” (USzLT 102. II/9. 236.), 1943: „Feodor-p.” (1943. évi katonai térkép. Hadtörténeti Levéltár és Múzeum térképtára. Bp.)
  9. Homoródremete (UdSz/Uvm/), rom. Călugăreni, Hr. Első említése 1506: „Remete” SzOkI. VIII. (Szerk. Barabás Samu) 224.

10. Kénos (Udvarhelyszék/Udvarhely megye), románul. Chinuşu (Hargita megye) Patakfalva (Udvarhelyszék/Udvarhely megye), románul. Văleni (Hargita megye). Jánosfalvi. I. 40.
11. Orbán B. I. 44
12. U. o. 161.
13. USzLT . 102. II/8. 39r
14. Itt szeretnék köszönetet mondani a Hargita Megyei Kulturális Központ Udvarhelyi Iroda munkatársainak, Szöcs Endrének, P. Buzogány Árpádnak, és Súlyom Andreának, hogy a vonatkozó kataszteri térképrészletet Homoródszentmárton Polgármesteri Hivatalában lefénymásolták és eljuttatták hozzám.
15. „Régen ez egész erdős hegyes helység csak pusztá marhalegelője s fát szolgáltató erdeje vala a homoródszentpáli híres Kornis és homoródszentmártoni nevezetes Biró fő székely családoknak, hol ezek marhájakat nemcsak nyáron, de télen is legeltették örökösön ottlakó pásztoraik által, kik közül végre egy, u. m. a homoródszentpáli Kornisoké, az igaz szájhagyomány szerint, ezen völgyben, hol Remete van, mint jobbágy pásztor 5 fiával állandóbban is megletelepdvén s itt e rejtett, csendes magányban lakásáért előbbi nevének elvesztésével Remetének neveztetvén, úgy származott róla a Remetefalva vagy faluja...” Jánosfalvi. I. 39-40.
16. „A havasi irtások keletkezésében szerepet játszott az egyéni, az örökbirtok szerzésének könnyebb volta is, hiszen a havasi szállások területe tulajdonképpen a közös földből foglalt, de magánosok kezén, magántulajdonban levő birtokrész. Másik funkciójuk az állattartással kapcsolatos. E telepek ugyanis a kaszálóterületet bővítették, s a legtöbb takarmánybázist, a széna-készletet növelték. Az irtásföld talaját a legelő állatok trágyázták, javították, s még kis szántások, majd egy-egy helyen új falvak is keletkeztek.” Imreh-Pataki. 1969. 179. V. ö. Magyarország I. katonai felmérése. Hadtörténeti Levéltár -és Múzeum térképtára. Bp.; Udvarhely vármegye földművelési térképe. Legújabb adatok alapján rajzolta Homolka Hózsé f. m. kir. térképész 1896-n; Hartá cadastrală. Judeţul Harghita (L- 35-51-D. Zetea), Tipărit la I.G.F.C.O.T. în anul 1981.
17. A középkori falvak kialakulásához lásd: Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története*. Bp., 1966; Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969.; Maksay Ferenc: *A magyar falu településrendje*. Bp. 1971. Bárh János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományai*. Kalocsa, 1996. 124-199. Hasonló irtványfalu volt Lővéte község határában: 1604: „... az lasz falú helyen belwl ...” (USzLT . 95. II/ 3.), Jánosfalvi. I. 13-14, Orbán. I. 84. Lázfaluról a későbbiekben szintén szeretnénk egy esettanulmányt közölni. (sz. m.)

18. USzLT. 102. II/8. 39r
19. U. o. II/ 9. 236r, 236v.
20. Jánosfalvi. I. 40.
21. Orbán I. 44, 161.
22. 1943. évi katonai térkép. (Hadtörténeti Levéltár és Múzeum térképtára. Bp.)
23. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp. 1987. Bereg m. 549-550.
24. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 3. kiad. Bp., 1983. 649.
25. Heller, Georg: *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis*. München, 1985. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band. 18.) 179.
26. *Zsigmondkori oklevéltár*. II/2. (1407-1410). Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951-1958. 286.
27. Csánki I. 436.
28. Vö. *Erdély és a Részek térképe és Helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette: Herner János, Szeged, 1987. 170.
29. Kiss. 1983. 347.
30. Szabó T. Attila: *A személynevek helyneveinkben*. In: Nyelv és település. Bp., 1988. 439.
31. Orbán B. I. k. 227.
32. Görffy .I. 467.
33. Szamota István-Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902-1906.
34. Kálmán Béla: *A nevek világa* IV. átdolg. kiad. Debrecen, 1989. 22, 52. Ladó János: *Magyar utónévkönyv*. 1971. Bp., 219.
35. *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyelekről*. Csikszerecs, 2001. Lásd még a 3. számú jegyzetet (sz. m.). Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század*. Bp. 1993. 1068-1069.
36. SzOkI. XVIII. 232.
37. P. Benedek Fidel: *Csiksomlyó (Tanulmányok)*. Kolozsvár, 2000. 232.
38. Jánosfalvi. I. 40.
39. „A homoródmenti hagyományok szerint lakói nem Udvarhelyre, hanem Kénosba és Remetére telepedtek.” A kénosi hagyományok szerint a szóban forgó települést a tatárok „... úgy elpusztították, hogy csak egyetlen ember maradt életben, ki a szomszéd völgybe rejtőzködve mint remete élt, s a tőle származó család népesítés a kis falut, mely a menekülő magányosról Remete nevet kapott.” Orbán B. I. 44, 161
40. P. Benedek Fidel. 2000. 223, 279., *A Székely krónika*. In: Történelmi Tár. 1880. 634- 648.

41. Kornis Farkas, homoródszentpáli, nemes, nagy tekintélynek örvendett, két évtizeden át több fontos tisztséget viselt. 1571-72. udvarhelyszéki királybíró (SzOkI III. 334-335., Jakab- Szádeczky: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 369) 1576-ban Báthory Istvánt a lengyel trónra kíséri, 1595-ben a székelység főkapitánya a feketehalmi táborban. 1600 szept. 19- én Gyulaveherváron Mihály vajda kivégezteti. (Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székely- Udvarhely, 1900. 136.)
42. János Geréb v. Geréb János, szentmihályi nemes, 1572: udvarhelyszéki királybíró. Jakab- Szádeczky. 1901. 369.
43. UzsLT. 102. II/9 236v
44. A II. János király hadában híven szolgált Udvarhely szeki fő emberek és lófők névsor Keletnélkül (1566. július 11. előtt SzOkI. II. 195-204., Maros, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Kászón, Kézdi, Sepsi és Orbai székek 25 dénáros adójának összeírása. 1567-ról. U. o. 216-224.)
45. Orbán János telekfalvi lófő.
46. Burján György telekfalvi bíró, gyalog puskás.
47. Deszkaszállítás – helynév
48. Hergenkút- völgye – helynév
49. Csomor- bükk – helynév
50. Hüvös- bükk – helynév
51. Akasztott Lukács verme – helynév
52. Márton Gergely remetei jobbágy.
53. Remete/ homoródremitai határ, lásd a 8. sz. jegyzetet.
54. Lásd a 9. sz. jegyzetet.
55. Tivadar pataka – helynév
56. Sebestyén Lukács telekfalvi darabont.
57. Ipó János telekfalvi gyalog puskás.
58. lásd a 41. sz. jegyzetet.
59. lásd a 42. sz. jegyzetet.
60. Mester Bálint, sándorfalvi, ábránfalvi Ugron Pál jobbágya..
61. Remetei ösvény – helynév
62. Gál János szénafüve – helynév
63. Horgonkút (Hargonykút), lásd Hergenkút – helynév
64. Kiskút – helynév
65. Böjte – helynév
66. Tivadar – helynév
67. Telekfálva (UdSz/Uvm), rom. Teleac, Hr
68. Ugron Pál ábránfalvi nemes.
69. Bálint Balázs telekfalvi lófő.

70. Tivadar elpusztult falu. Ma kénosi határnév.
71. Varga Bálint felső- boldogasszonyfalvi.
72. Homoródszentpál (UdSz/Uvm), rom. Sînpaul, Hr
73. Pribék István telekfalvi, darabont.
74. Rigó Ferenc patakfalvi.
75. Benedek Ferenc felsőboldogasszonyfalvi lófő.
76. Burján Gergely telekfalvi darabont.
77. Nagy Imre kénosi lófő.
78. Vas Péter kénosi.
79. Kovács András telekfalvi.
80. Kis-sarok – helynév
81. Karácson Bálint patakfalvi gyalog puszkás.
82. Orbán Péter kénosi
83. Rigó Gergely patakfalvi
84. Rigó Lőrinc patakfalvi.
85. Sándorfalva (UdSz/Uvm), rom. Alexandrița, Hr
86. Szabados Gergely patakfalvi gyalog puszkás.
87. Szabados Balázs patakfalvi Szabados Gergely bátyja.
88. Orbán Pál telekfalvi darabont.
89. Orbán Miklós kénosi Orbán Péter fia, Gál Péter jobbágya.
90. Gál Péter kénosi nemes.
91. László Péter kénosi drabant.
92. Pataki János telekfalvi.
93. Demeter Imre kénosi darabont.
94. Orbán György kénosi Gál Péter jobbágya.
95. Szőke Gergely remetei jobbágya.
96. Orbán Antal, kénosi, Orbán György apja.
97. Márton Gergely földje – helynév
98. Kis-sarok alja, – helynév
99. Lőrincz Kovács v. Kovács Lőrincz kénosi lófő.
100. Orbán Ferenc kénosi Gál Péter jobbágya.
101. Barrabás György remetei jobbágya.
102. Sándor János lokodi nemes.
103. Balázs András telekfalvi nemes.

FORRÓ ALBERT

Török-tatár dúlások a XVII. századi Udvarhelyszéken

A történelmi Magyarország keleti peremén elterülő Székelyföld lakossága az idők folyamán mindvégig ki volt téve a keletről jövő népek – uzok, besenyők, kunok, tatárok, törökök stb. – támadásainak. E népekkel vívott harcok emlékei beépültek a székelység köztudatába s legendák, mondák, képzőművészeti ábrázolások (freskók), helynevek stb. formájában maradtak fenn. Ezek nyújtják a leghitelesebb képet a nép történetismeretéről, történelmi felfogásáról; a az egyszerű emberek tudatában tükröződő történelem olvasható ki belőlük. Nem a történelmi hitel a fontos bennük, hanem a valós események mögé képzelt ok.

II. Rákóczi György fejedelemnek a lengyel trón megszerzéséért 1657 elején indított szerencsétlen kimenetelű hadjáratával kezdődik az önálló Erdély haldoklása. Rákóczi nemcsak lengyelföldön szenvedett kudarcot, hanem, mivel a török Porta engedélye nélkül vonult idegen ország földjére, Erdélyre zúdította a szultán a haragját is. A tatárok 1658-ban feldúlták és kirabolták az országot, amely közel öt évtizede nem látott ellenséges hadakat földjén. Rákóczi próbálkozásai a hatalom megtartására, majd Barcsai Ákos és Kemény János fejedelmek harcai után a békés és virágzó fejedelemség a század eleji, Basta rémuralma utáni állapotot mutatta: a vármegyék és a székely székek települései a tűz martalékaivá váltak s a Bethlen Gábor és idősebb Rákóczi György országépítése idején felhalmozott kulturális és gazdasági javak az ellenség prédájává lettek. Az 1658-1662. évek szörnyű pusztításait Erdély többé nem tudta kiheverni, s a század végére a török uralmat megtörő Habsburgok megszállása alá került.

Erdély megpróbáltatásában, szenvedésében az egykori Udvarhelyszék lakói és települései is osztoztak. Kemény Jánost az erdélyiek fejedelmükké választották, mert a fosztogató török-tatár hadakkal együttműködő Barcsai elvesztette népszerűségét az ország rendjei előtt. Kemény azonban hiába kérte a Portán a maga elismertetését, a török ismét sereggel

nyomult be Erdélybe, hogy visszaállítsa a hatalomba a maga jelöltjét. A pogány hadak parancsnoka, Kucsuk basa, Petki István csíkszéki főkapitányt szólította fel a fejedelmi jogar elfogadására, s amikor az visszautasította, a török bosszúból feldúlatta az addig megkímélt Székelyföldet is. *„Az udvarhelyi és a marosi székek székelyei a segítségbe [t.i. Kemény János fejedelem segítségébe] vetett remény és a félelem kétségei között hányódtak, jóllehet annyira közel voltak az ellenséghez, hogy ismét el kellett tűrniök újabb pusztításait. Ali pasa annyira megharagudott macacságuk miatt, hogy Radnótról, ahol több héten át tartózkodott, a székelyek felé vonult seregével. Elpusztították a marosi székely szék maradványait s amit még elfoglalhatott. Jobbfelől elhagyta Medgyes szász várost, mely a többivel együtt már megadta magát és egész seregével Udvarhely székely szék ellen vonult. Kegyetlenül pusztított tűzzel-vasal és végül is megadásra kényszerítette őket. Közel Udvarhely városához, a szék főhelyéhez, melynek Udvarhely széke adta nevét, ütött tábornok és levélben intette a csíkiakat, valamint a sepsi, kézdi és orbai székek lakosait, hogy adják meg magukat.”*¹ Bethlen János, amikor Erdély utolsó három évtizedének történetét négy könyvben megírta, az 1661-es nagy pusztítás leírásakor – miután a pusztítás székelyföldi vége is bekövetkezett –, így panaszolja olvasóinak: *„Ki tudja áttekinteni, vagy még inkább leírni, hány ezer keresztényt öltek itt meg bosszúlatlanul, vagy fogtak el, mennyi a gyilkossággal párosult meggyalázás, a meggyalázással kevert gyilkosság, a gyűjtogatás, a fosztogatás és a pusztító pogány más gonosztette? Könyörüljete, óh, könyörüljete olvasók, ha már nem tudatok és nem tudtok segíteni, legalább sajnálkozzatok a mi szerencsétlenségünkön!”*²

Ali temesvári pasa csapatainak számos udvarhelyszéki gótikus templom esett áldozatul. Majdnem nyomtalanul tűntek el a középkori építészeti emlékek, vagy a pusztítást követő javítások, újjáépítések során elvesztették eredeti jellegüket. A templomok gótikus bolthajtásai ugyanis a háborús dűlások következtében beomlottak, s a népi mesterek a magas építészeti ismereteket igénylő helyreállításuk helyett a bolthajtásokat lapos famennyezettel pótolták. Ezeket a félig-meddig szükségből készült famennyezeteket képtáblákra, kazettákra osztották, amelyeket rendszerint a falusi asztalosmesterek finom rajzú díszítőelemei, virágok (tulipán, rózsza, gyöngyvirág), madarak (páva), állatok (kígyó), nap, hold,

vallásos szimbólumok ékesítik. A díszítésen túlmenően templomaink kazettái gyakran történeti adatokkal is szolgálnak. Az énlaki kazetták egyike, amely a közismert rovásírás-emléket tartalmazza, kétségtelenné teszi, hogy a XVII. század közepe táján is Énlakát unitáriusok lakták, és azt is, hogy Ali Pasa országdúló csapatai ide e rejtett völgyekbe is eljutottak. A falu középkori templomát 1661-ben a tatárok felgyújtották, s az abban menedéket kereső lakosság is bent égett. A hagyomány szerint a templom lángjai közt halálukat lelő énlakiak csontjait a jelenlegi templom padlója alá temették. A megsemmisült boltozatot 1668-ban festett s a már említett híres rovásírással ellátott kazettás mennyezettel helyettesítették.³ Székelyszentkirályon 1784-ben végzett egyházi vizitáció alkalmával feljegyezték, hogy az egyházközség „*parókiája, templomának fedele és felső része a tatárok által rájuk vetett tűzben elégték.*”⁴ Homoródszentmártonban a templom kazettás mennyezetén lévő felirat örökölte meg a barbár törökök és tatárok dúlását, s a megrongálódott templomot 1664-ben az egy Isten tiszteletére Szász György állíttatta helyre.⁵ Feltehetően ekkor néptelenedett el Dömöslaka is, amely Kecset filiája volt. A tatárok által felégetett falu helyén számtalan középkori cseréptöredék került elő, lakossága Kőrispatakra költözött át, ahol a betelepülők eredetére utaló helynevek vannak: Dömös sarka és Dömösútja.⁶ Egy 1661-ben Apafinak címzett levél arról tudósít, hogy Ali pasa dúlásakor a derzsiek erősített templomukat hosszabb ostromra rendezték be, s a fejedelemhez folyamodtak, hogy katonaságot küldjön védelmükre. Levelükben a derzsiek arra hivatkoztak, hogy Apafi Györgyné jogán a fejedelem sem idegen a faluhoz.⁷ Nagygalambfalván a templom annyira elpusztult, hogy a helyreállítás következtében a középkori épület elvesztette eredeti vonásait.⁸ Felsősófalván 1999 nyarán a templom padlózatának meggombásodása miatt a szószék alatti részt fel kellett bontani és a padlót az elkorhadt gerendákkal együtt kicserélni. A munkálatok folyamán a szakemberek olyan megfigyeléseket tehettek, amelyek révén jelentősen gazdagodtak Sófalva középkori templomáról való ismereteik. A feltárás során megfigyelt égési nyomok arról tanúskodnak, hogy a templomot valamikor tűz pusztított, amit hipotetikusán az 1661-es tatár betöréshez kötöttek. A tűzvészt követően a polygonális szentélyt rövid időn belül le kellett bontani és a templom délkeleti végét egyenes fallal zárták le.⁹

Nem csak a védtelen falvak és lakóik szenvedtek az ellenség pusztításaitól, hanem a város, Székelyudvarhely is megtapasztalta a tatárok fosztogatását, gyújtogatását. A XIII. században épült Szent Miklós plébánia templomot szintén feldúlták, amit később a helyi jezsuita rendfőnök, Török Benedek renováltatott.¹⁰ Ugyancsak ekkor szenvedett kárt a város mai egyetlen középkori egyházi építészeti emléke, a Jézus-kápolna, majd az újjáépítést követően 1677-ben festett kazettás mennyezetet kapott.¹¹ Ali pasa Udvarhely városát felégette, ezért Apafi Mihály fejedelem 1662-ben két évre kivette minden adó fizetése alól.¹²

A török-tatár dűlás elmúltával az életben maradottak számbavették még megmaradt javaikat. 1661 után a református egyházmegye vezetői sorra keresték fel a felégetett falvakat s ezek lakosait az élet újrakezdésére biztatták. Az egyházközségeket meglátogató esperes egyúttal összeírta az „*Ecclesiahoz való Bonumokat*” is. Agyagfalván az úrasztali felszerelések után ezt jegyezték be a vizitáció alkalmával: „*Ezek mind voltanak ugyan, de Ali Passa bejövetelekor mind elvesztenek (...) Harangh kettő volt, most cziak egy vagyon.*”¹³ Bögöznben egy, már nem használt, a reformáció előtti díszes katolikus miseruháról („*Pap Eöltöző*”) jegyezték fel, hogy azt a tatárok elvitték.¹⁴

Miután a török-tatár csapatok kivonultak Erdélyből, az ország fejedelme várak, menedékvárak építését engedélyezte a középkori jogi helyzetéből következően az ellenségnek kiszolgáltatott, védtelen Székelyföldön is. Kelemen Lajos történész szerint a bágyi vár minden bizonnyal az 1661-es tatár hadak dűlása s e vidék pusztulása után keletkezhetett. A környező falvak – Bágy, Ége, Dálya, Lokod, Patakfalva és Recsenyéd – lakói a szomszédos szentmártoni várkastély kiváltságainak ismeretében fordulhattak Apafi fejedelemhez, hogy egy hasonló menedékvár építését engedélyezze a bágyi hegyen, ahol feltehetően léteztek már korábbi építmények maradványai, különben az építető hat falu bármelyikének meg lehetett volna erősíteni a templomát. Mivel a menedékvár építését Apafi Mihály fejedelemnél kérelmező hat falu lakossága szegényebb rendű egytelkes nemes, azaz lófő és szabad székely népből állt, és így háború idején hadba kellett vonulnia, engedélyt nyertek arra, hogy falunként egy-egy maguk választotta fegyverforgató férfiú otthon maradhatott a várba menekülő családtagok védelmére: „*...mivel azon falukból mind inkább hadban szolgálók s cselédek az vigyázásra alkalmatlanok*”.

nok volnának, méltóztatnánk annak idejében azon kastélyban cselédek vigyázására hatot, az kiket akarnának magok választani, honn hagyni.” – mondja a fejedelem által Radnóton, 1663. június elején kiállított oklevél.¹⁵ A bágyi vár létesítése az építetöket igazolta, hiszen alig három évtizeddel Ali pasa dülása után újabb tatár hadak döntötték romlásba a vidéket.

Apafi Mihály 1690 áprilisában bekövetkezett halála után a Porta Erdély élére Thököly Imrét nevezte ki. Thököly még azon év augusztus 21-én Havasalföld felől az erdélyi havasok úttalan útjain ereszkedett be az országba, s 6000 főnyi seregével meglepte és Zernyestnél megsemmisítette a fejedelemséget megszállva tartó császári hadsereget. Thökölyt a keresztényszigeti országgyűlés fejedelemmé választotta, és sietett megerősíteni Erdély alkotmányát, a négy bevett vallás szabadságát és a három nemzet kiváltságait. Thököly ugyanakkor egyezkedni próbált Lipót császárral fejedelemsége elismertetése végett, azonban a törökök ellen folytatott háborúban stratégiaileg fontosnak ítélt Erdélyt Badeni Lajos generális visszafoglalta. Miután alvezérei csatát vesztek, Thököly megmaradt csapataival, a Bodza-szoroson át, október végén végleg elhagyta az országot.¹⁶

Thököly 1690 őszén kétszer is megfordult Udvarhelyszéken. Bejövetelekor, 1690. szeptember 10-én Homoródszentpéteren járt, majd kivonulásakor Keresztényszigetről Dánoson, Galambfalván át Udvarhely városa felől érkezve, Homoródkarácsonyfalván tartózkodott; innen az erdővidéki Baconra, onnan Csíkba ment, majd Prázsmár érintésével az ellenség túlereje elől kivonult Erdélyből. Cserei Mihály históriájában arról számol be, hogy „*A Thökölyvel levő török és tatár hadak számtalan erdélyi praedával megrakodván, mind hazaszöktenek vala.*”¹⁷ Szeles János Székelyudvarhely főbírója, a város történetében, elődeinek elbeszélése alapján tudósít a tatárok fosztogatásairól. A nők és a gyermekek a várba menekültek, ahová még Apafi utolsó éveiben német katonaságot szállásoltak be. Thököly hadai a város határán felül ütöttek táborn, a bethlenfalvi lokon, ahonnan a tatárok serege beportyázta a környéket és „*nagy pusztulást hagyott maga után*”¹⁸. Udvarhely alól Thököly Imre csapataival a Homoród mentének érintésével vonult Háromszék irányába. A vidéken végig haladó tatárok fosztogatásait a patakfalvi egyházi leltár bejegyzése is megörökítette: „*N.B. Az melly eszközök voltak az*

*Sacramentumok ki szolgáltatására valók, azok Thököly járásakor az Tatárok tüze [...] mind el veszet két abroszon kívül...*¹⁹ A szomszédos Homoródszentmárton egyházi jegyzőkönyve szintén megemlékezik a Thököly tatár-török csapatainak dúlásáról. A környékbeli fegyverforgató férfiakat egy bizonyos Bíró Gábor szentmártoni vitéz vezette, aki a Kénos és Lokod közti Zendes nevű határban a fosztogatókkal vívott csatában lelte halálát. Testét a szentmártoni templomban temették el, s az említett egyházi jegyzőkönyvben olvasható halálának körülménye: *„Itt nyugszik nemzetes Bíró Gábor uramnak virágzó életének 23 esztendőös korában, Tatárok fegyverétől sok sebei után vitézi módon elhervadt teste 8 octobris 1690.”*²⁰ Ugyancsak ekkor keletkezhetett a homoródkeményfalvi Lakatos nevezetű vitéz hőstetteit elbeszélő monda is, amelyről alább szólunk.

Udvarhelyszék településeinek hagyományvilágában számos török-tatár betörés emléke őrződött meg mondák, legendák formájában. A történeti mondahagyomány az elmúlt idők, események rögzítésének olyan eszköze, amelyben a népi történelemszemlélet öltött testet. Mindig a köztudatra épül, abból táplálkozik, és többet-kevesebbet okvetlenül felölel a történelmi valóságból; adni adhat hozzá, de nem nélkülözheti a szóbeli hagyományt. A hagyományok fő hordozói és közvetítői általában a falusi férfiak tanultabb, olvasottabb rétege volt. Rajtuk keresztül számos mondamotívum elterjedésének lehetünk tanúi, amit aztán ismerős helyhez – érdekes formájú sziklához, barlanghoz, kőbe vésődött nyomhoz, várromhoz stb. –, valós vagy kitalált történelmi személyhez, eseményhez kapcsolva a helyi mondakör szerves részeként adtak elő. Az adatközlők történelmi tárgyú ismereteiket épp természetes helyek vagy kultúrjavak kapcsán adták elő, kevés figyelmet szentelve annak, hogy valójában ott játszódtott-e le az esemény.²¹ Ilyen formán a mikrotörténelmet megélt emberek lokális kötődéseinek helyi formákban való lecsapolódásaként találkozhatunk Udvarhely környékén is számos olyan mondával, amelyek a tatárjárást örökítették meg. A hagyomány által teremtett helyi valós vagy kitalált történelmi személyek rendszerint roppant erejű, leleményes, bátor vitézek, akik ezen tulajdonságaik birtokában képesek legyőzni a túlerőben lévő ellenséget.

Az Almási-barlanghoz, a homoródkeményfalvi Hollókő, a kőrispataki Szilasáj, a máréfalvi Leshegy és a telekfalvi Örhegy védbarlangjaihoz

azonos témájú monda fűződik. A környéket fosztogató tatár hordák elől a helyi lakosság a falu határában lévő sziklák barlangjaiban keres menedéket. A menekülő lakosságot a tatárok a védhely bejáratáig követik, de mivel bevenni nem tudják, kiéheztetéssel próbálják a védőket megadásra bírni. Ekkor születnek a nép körében azok a leleményes hősök, akiknek a szabadulás köszönhető. A keményfalvi Lakatos vitéz, „*a vidék hirhedett hőse*” ügyességével (a tatár vezért, „*veresbelű Khánt*” puskájával lötte le), Sári vénleány vagy a máréfalvi névtelen hősök csellel (az életfonalát szaggató töklámpással, illetve a cselkürtöskaláccsal) győzték le, készítették távozásra az ellenséget. Az Almási-barlangban védelmet kereső homoródminti nép a szabadulás hírért tudató bátor Csala hőstettét versbe foglalva őrizte meg. Mikor az ellenség elvonult, Csala a jó hírt oly heves mozdulatokkal tudatta a barlangban lévőekkel, hogy

*„Akkor lába alól a kő omladoza,
Nyakra före esvén halállal áldoza.”*

A néphagyomány a helynevek kapcsán is sok olyan eseményt őrzött meg, amit krónikák nem jegyeztek le, a történelem elfeledett.

A siklódi István-vágás nevű sziklához is fűződött a nép egy mondat. Hegyi Gergely, a vidék királybírója, roppant erejű hős itt ugratta le a tatárokat a szakadékba. Miközben a nép a veszély elől jajveszékelve menekült, Hegyi harci ménjével nekiment a tatároknak s roppant szablyájával sokakat levágott, a menekülőket üzőbe vette, s e szikla élén ugratta le őket a halálba. Hegyi nevét és hőstettét megőrizte az emlékezet, tenyér-széles, súlyos szablyáját s kopja-zászlóját utódai ereklyeként őrizték, de az 1848-as forradalomkor állítólag elpusztultak.²²

A helynevek kutatása során fény derülhet az egykori Udvarhelyszék történetének, társadalomtörténetének, néprajzának, környezetismeretének, folklórájának stb. egy-egy részletére. A helynevek sokszor forrásértékek lehetnek ott, ahol az oklevelek hallgatnak vagy szűkszavúak; olykor még feltáratlan emlékeket is őrizhetnek. Természetesen, a helynevek magyarázata a biztos tévedés elkerülése végett csak nagy történeti anyag ismeretében lehetséges.²³ Ha áttekintjük a korabeli Udvarhelyszék településeinek helynévanyagát, feltűnik, hogy közülük nagyon sok közvetett vagy közvetlen módon utal a tatárok valós jelenlétére a környéken. A népi emlékezetben még ma is sok ilyen helynév, dűlőnév keletkezé-

sének körülménye, magyarázata él, noha legtöbbször már csak naiv történeteket látnak bennük.

Helynevek:

Alsósófálva ²⁴	<i>Asszony-nép:</i>	ide vonultak a falu asszonyai a tatárok elől.
	<i>Örvendő:</i>	a falu és a bánya közti lapos hely, ahol a tatárok feletti győzelmet ünnepelték.
	<i>Tatárdomb:</i>	itt temették el a tatárokkal vívott harcban elesett helybéli hőseket.
Atyha ²⁵	<i>Veszedelem; Hallgatódzó-domb.</i>	
Bögöz ²⁶	<i>Tatárkútja:</i>	a hagyomány szerint a tatárok itt pihentek meg, és lakomáztak.
Derzs ²⁷	<i>Tatárkútja:</i>	itt húzták meg magukat a tatárok. A talajból felszivárgó édesvíz helyén kutat ástak. A hely csúszós volt, így a kút később betemetődött, de ma is Tatárkútjának nevezik ezt a határrészt.
Dobó ²⁸	<i>Lesőhegy; Őrhegy</i>	
Felsősófálva ²⁹	<i>Külső Leshegy;</i>	
	<i>Leshegy;</i>	
	<i>Leshegyi út;</i>	
	<i>Les pataka;</i>	
	<i>Tatár kosára:</i>	ied kerítették be az ellenséget és győzték le.
Homoród-almás ³⁰	az Almási-barlangtól keletre, a Vargyas patak mentén található a	a tatároktól szerencsés megmenekülés emlékére építették s sokáig hálaünnepet tartottak annak évfordulóján.
	<i>Tatárkáporna;</i>	

Homoród-szentmárton ³¹	<i>Leányerdő:</i>	a falut felégető tatárok elől az asszonyok és leányok ebben az erdőben kerestek menedéket.
Kadács ³²	<i>Hadútja:</i>	Kadácsot és Firtos várát kötötte össze.
	<i>Véresmarton</i>	Firtos várának megtámadására készültek a tatárok, akik zsákmánnyal és foglyokkal terhelve táboroztak le. Az éj leple alatt a székelyek meglepték az ellenség táborát és lemészárolták őket. Tény, hogy e helyen sok nyilat, szablyát és harci bárdot találtak valamikor.
Kissolymos és Szentábrahám ³³ közt	<i>Tatárok erdeje.</i>	
Kőrispatak ³⁴	Tatárok útja; <i>Lesvápa.</i>	
Küsmőd ³⁵	<i>Vigázódomb</i>	
Nagygalambfalva ³⁶	Táborhely	tatárjáráskor a vidék fegyverforgató népe itt gyűlt össze
	<i>Kukusló:</i>	őrszem figyelte innen az ellenség mozgását.
	<i>Órhegy.</i>	
Oroszhegy ³⁷	<i>Órhegy:</i>	a falu feletti kopár kerek domb neve, ahonnan a tatárok hadmozdulatait figyelték.
	<i>Tatárok útja:</i>	tatár és török fegyvereket találtak itt.
Siklód ³⁸	<i>Jézuskiáltó dombja</i>	
Székely-keresztúr ³⁹ Sóskúton.	<i>Jézuskiáltó domb</i>	Az asszonyok ide menekültek az ellenség elől „Jézus, segíts!” kiáltással.

Nem állítjuk teljes bizonyossággal, hogy a fenti helynevek keletkezése mindig a valóságot tükrözik. Lehetséges, hogy közülük egyesek korábban is a már említett nevet viselték s csak később kapcsolt hozzájuk

egy-egy kitalált vagy máshol végbement eseményt a népköltészet. Azonban azt tényként kell elfogadnunk, hogy ezek a mondák idővel szervesen beépültek a nép emlékezetébe, fontos helyet töltve be az adott vidék történet szemléletében. Ezt már Orbán Balázs is felismerte a Székelyföldet járva, ahol számtalan hasonló mondával találkozott és fontosnak tartotta azokat lejegyezni. „*Néhány történeti hagyomány van [...] mit felemlítetlenül nem hagyhatok*”⁴⁰ – írta a Homoródmentéről. Ezek nélkül kultúránk ma mindenképp szegényebb lenne.

Jeles íróink munkásságának köszönhetően egy-egy szűkebb vidék néphagyományából ismert mondák mára beépültek az egyetemes magyar kultúrába. Benedek Elek homoródmenti gyűjtőútján jegyezte le a keményfalvi ifjabb Lakatos János legendáját, amelyet *A jégpáncélos vitéz* címen adott tovább a szélesebb olvasóközönségnek. Az ifjú hős már nem elégedett meg azzal, hogy a falujában várja be tatárokat, hanem ő maga ment az ellenség elébe. Bejárta a Székelyföldet s Csíktaplocán egy házban hét tatárral találkozott, akikkel helyben végzett. A társaik segítségére érkező tatárok elől lovon menekülni próbált. Amint az Olt partjára ért, Lakatos gondolkodás nélkül a jeges vízbe ugratott, s mire átúsztatott, a víz jégpáncéllá fagyott ruháján, amelyről lepattantak az ellenséges nyílvevesszők. Így lett a homoródkeményfalvi Lakatos Jánosból jégpáncélos vitéz.

Ugyancsak a homoródividéki Karácsonyfalváról származik az adoma, amely az 1690 őszén itt tartózkodó Thököly seregeiben szolgáló tatár hadakkal van kapcsolatban, s amelyet Hermányi Dienes József, a híres nagyenyedi református pap jegyzett fel. „*Pákai nevű mester vala Bágyban, ki másokkal együtt a Thököly Imre tatárjai elől a bágyi várba vonta magát*” – olvasható a Nagyenyedi Demokritusban. Bágy híres diótermő hely lévén, a mesternek is sok diója maradt otthon a háza padlásán, s egy éjjel csak egy gatyában hazaszökött az elhagyott faluba, hogy megmentse a dióját. Azonban két lézengő tatár ott érte őt a padlásra. Megfogták, s gatyája szarait teletöltötték dióval, s így dobták le a padlásról. A dióiért aggódó mester valóban szerencsésnek mondhatta magát, mivel abban az időben a mesteri lakások elég törpén épültek, s így aránylag elég könnyen megúsza a „zörgős” kalandot.⁴¹

JEGYZETEK

1. Bethlen János: *Kemény János fejedelemsége*. In: Erdély öröksége. V. Apa és fiú (1630-1661). Bp., 1941. 226.
2. Szabó Gyula: *A sátán labdája*. IV. B., 1981. 46.
3. Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. B., 1981. 102.
4. Dávid i.m. 299.
5. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868. 164.
6. Orbán i.m. 146.
7. *Nemzeti Társalkodó*. 1835. 276-277. Idézi Orbán i.m. 181.
8. Dávid i.m. 221.
9. Sófalvi András – Szász Tibor András: *Sófalva középkori temploma*. In: Hazanéző. XI. évfolyam. 2. szám. 5-10.
10. Dávid i.m. 318
11. Dávid i.m. 320
12. Orbán i.m. 47.
13. Liber Ecclesiae Orthodoxae in sede Udvarhely Existensis 1644. Udvarhely egyházmegyei levéltár 2. számú jegyzőkönyv. Idézi Dávid i.m. 53.
14. Forró Albert: *A bögözi református egyházközség klenódiáinak és textiliáinak XVIII. századi jegyzéke*. In: Székelyföld VI. évfolyam 3. szám. 111-114.
15. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. B. 1982. 195.
16. *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1993. 328-329.
17. Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661-1711)*. Bp., 1983. 231.
18. Jakab Elek-Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp. 1901. 403.
19. Dávid i.m. 239.
20. Orbán i.m. 164.
21. Magyar Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban*. Bp., 2000. 28.
22. Az említett legendákra vonatkozóan lásd Orbán i.m. 69. 91. 144. 165. 176.
23. Szabó T. Attila: *Miért és hogyan gyűjtsünk a helyneveket?* In: Művelődés. 1970. 2. 34-41.
24. Saját gyűjtés.
25. *Kétszáz éves az atyhai templom*. Szerkesztette: Simó Márton. Csíkszereda., 1999. 73.
26. Tamás Géza: *Bögöz és a 300 éves iskola*. Bögöz. 1997. 43.
27. Saját gyűjtés.
28. Székely Zoltán: *Hosszútövis falvai*. Székelyudvarhely. 1999. 11.
29. Szekeres Lukács Sándor: *Kodáros kincsei. Fejezetek felsósófalva és a Székely-Sóvidék történetéből*. Székelyudvarhely. 2002. 17-18.
30. Orbán i.m. 94.

31. Saját gyűjtés.
32. Orbán i.m. 113.
33. Orbán i.m. 153.
34. Orbán i.m. 146.
35. Balázs László: *Helynevek Küsmőd pataka völgyében.* In: A Székelykeresztúri Múzeum Évkönyve. Csíkszereda. 1974. 294.
36. Orbán i.m. 30.
37. Orbán i.m. 96.
38. Balázs i.m. 294.
39. Saját gyűjtés.
40. Orbán i.m. 165.
41. Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus.* Bp., 1960. 39.

SÓFALVI ANDRÁS

Településszerkezeti kutatások a Sóvidéken A székely településrend és gazdálkodás tanulságai

Bevezetés

A székelység mai hazájában való megtelepedése, a települések kialakulása, Székelyföld középkori településhálózata, a településszerkezet változásai a középkori székely történelem fontos fejezeteit képezik. Az írott források szinte teljes hiánya és a kis számú régészeti kutatások nehéz feladat elé állítják a témában elmerülni szándékozó kutatót. A források homályos és gyakran ellentmondásos utalásai, valamint az újkori hagyományok helytelen értelmezése révén a középkori székelység történetéről számos félremagyarázott elmélet született, így a településrend kapcsán is. A mítosszá merevedett nézetek felülvizsgálata, a források kritikai elemzése és a helyi viszonyok tanulmányozása egy objektívabb kép megrajzolását teszi lehetővé. A székely társadalom- és gazdaságfejlődés sajátosságainak elemzése, illetve térképi-terepi kutatások alapján kísérletet teszek egy kistáj – a Sóvidék – településtörténeti változásainak a felvázolására.

Sóvidék az Erdélyi-medence és a tőle keletre-északkeletre magasodó Görgényi-hegység találkozásánál fekszik.¹ Területén a patak- és folyóvölgyektől a dombvidéken keresztül a hegyi fennsíkokig és a magas hegyekig mindenféle domborzati forma megtalálható. A völgyaljakat általában az üledékes kőzetek uralják (pl. a só), a magasabb térszínek morfológiáját a vulkáni tevékenység határozza meg. Ezeknek a tényezőknek tulajdonítható a völgyek és a dombvidék rossz, agyagos talaja, illetve a fennsíkok és hegységek jó legelői és erdői. A keleti részén még manapság is nagyrészt erdők borította területen az elmúlt évszázadok alatt a fő megélhetési forrást az állattenyésztés jelentette. A sajátos földtani és klimatikus tényezők létrehozta talajviszonyok (a Sóvidéket sárga, agyagos talaj miatt Szikonyországnak is szokták nevezni)² nem

tették lehetővé, hogy a földművelés jövedelmező, fő megélhetési forrássá váljon.

A szórt jellegű település fogalma

A magyar történetírásban közismert tény, hogy az Árpád-kor egyik jelentős településformája a szórt jellegű település, amely létrejöttének gazdasági illetve társadalmi okaira többen rámutattak.³ A tagolt, szét-szabdalt domborzati formák, a folyóvizek, a növénytakaró és más természetföldrajzi tényezők meghatározóak a településkép kialakulásában. A megtelepedő közösség vagy egyének jogállása (két véglet: szabadparaszti státusz, mely esetében a rendező elv mértéke nagyon csekély; földesúri függés, ahol a földbirtokos akarata szabályozhatja a telkek és házak elrendezését) szintén fontos befolyásoló eleme a településképnek. A gazdálkodás településkép-rendezési szerepét szokás a legjobban hangsúlyozni. A írott források homályosan és gyakran ellentmondásosan tájékoztatnak a kora Árpád-kori településszerkezetről. Lehetséges, hogy I. István király „tíz falu építsen egy templomot” törvénycikke (II.1) a szórt településképnek egyik történeti forrása, ahol a villa egy térben önálló településrészt („szert”) jelöl.⁴ I. László és Kálmán király azon rendeletei (I.19, illetve II.12), hogy a falvak ne hagyják el templomaikat, valószínűleg a parlagoló földművelési gazdálkodásra utal.⁵ A vad talajváltó, irtásos földművelő gazdálkodás településtörténeti kihatása lehet a szórt, szabálytalan, utcák nélküli településkép.⁶ A szabálytalan, lazább szerkezetű településkép kialakulásában a kutatás gyakran szokta hangsúlyozni az állattartás döntő szerepét.⁷ A régészeti terepbejárások és leletgyűjtések is ki tudták mutatni a szórt jellegű, tanyaszerű településformának a középkori meglétét, bár gyakran eltérő véleményeket fogalmaztak meg a történeti források vagy néprajzi megfigyelések alapján felvázolt településkép és településszerkezet időbeli és térbeli változásával, kiterjedésével szemben.⁸ A probléma általában az írott források településtípusa és a régészet által beazonosított, illetve (részben) feltárt falvak közti megfeleltetés kapcsán merül fel, minden esetben a helyi természetföldrajzi tényezők és a gazdasági-társadalmi viszonyok, sajátosságok beható elemzése szükséges.

A továbbiakban a szórt jellegű településtípusnak, mint a késő középkorig (XV-XVI. század) uralkodó településformának a tényét próbálom meg kimutatni a Sóvidéken. A kérdés elemzésében a középkori székely társadalom és gazdálkodás sajátosságaira fogok támaszkodni, úgymint a szabadparaszti jogállás, a földtulajdon (magánbirtoklás) kérdése és az állattartás meghatározó szerepe. A történeti források elemzését térképi forrásokkal, helyi terepi megfigyelésekkel, a falvak alaprajzainak vizsgálatával és régészeti leletgyűjtéssel hasonlítom össze, egészítem ki.⁹

A sóvidéki falvak korai településszerkezetének elemzésénél a „szórt jellegű” fogalmat használom, amely alatt a térben szabálytalanul szóródó (de egy települést képező), magánbirtokláson alapuló, kiscsaládi gazdaságok egységét értem, ahol a belsőség és külsőség még nem vált szét egymástól. Az én terminológiámban a szórványtelepülést (magános települést) csupán az különbözteti meg a szórt jellegű településformától, hogy míg az előbbi egyetlen lakóhely egységből áll (ilyen lehetett pl. a középkori prédiумok egy része), addig a szórt jellegű település térben szóródó magános egységei együttesen alkotnak egy települést. A szórványtelepüléseket és a szórt jellegű települések magános egységeit valamilyen természeti tényező (erdő, folyó stb.) vagy csupán legelő illetve szántóföld választja el egymástól, a helyi természetföldrajzi viszonyok és a fejlődés fokozatának függvényében.¹⁰

Kutatástörténeti problémák

Először is szögezzük le, hogy a Székelyföld középkori településszerkezetét a székelység jogállásának, szerepének és gazdálkodási-birtoklási sajátosságainak függvényében kell vizsgálni. Félreértéseket és a realitásoknak nem megfelelő megfigyeléseket tartalmaz az a középkori településkép, amelyet a Székelyföld újonnan megjelent összefoglaló jellegű munkájában felvázolt ennek szerzője.¹¹

A székelység a középkor folyamán jogilag egységes volt. Szabadparaszti, a külső szemlélő szemében nemesinek tűnő státuszát személyes (kezdetben lovas) katonai szolgálatának köszönhette, amely elvben az egész középkor folyamán fennállott.¹² Szolgálatai teljesítése fejében nem kapott földbirtokadományt.¹³ Ez utóbbihoz valószínűleg csak a kiemelkedőbb tetteket végrehajtott székely jutott a székely jog alá nem eső

vármegyei területeken, aki az adomány révén földbirtokossá vált, nemesi jogú földjeit pedig jobbágyi munkaerővel műveltette meg.

A hagyományos felfogás szerint a székelység nemek és ágak, illetve tízesek szerint szállta meg a Székelyföldet, földbirtoklási rendszere pedig a nemzetségi földközösség volt, amely a letelepedéssel falusi földközösséggé alakult át. Az elmélet alappillére a XV-XVI. századból ismert nemzetségi szervezet, a XVI-XVIII. században még fontos szerepet betöltő falusi földközösség, valamint a tízes szervezet késő középkori – újkori szerepe képezi. A XVI. századi forrásokban feltűnő falusi közföldök („nyílföldek”) mellett nagy számban ismerünk magánbirtokokat („irtásföldeket”) is. A szakirodalomban ez úgy tűnik fel, mint a bomló falusi földközösség időszaka, ahol egyre nagyobb teret kap, illetve túlsúlyba kerül a magánbirtoklás.¹⁴ A marxista történetírás ideológiájában ennek az átmeneti tulajdonformának az előzménye a vagyonközösségekben illetve földközösségekben élő székely falu képében nyilvánult meg. Itt hangsúlyozni kell, hogy a falusi földközösség – amely a fejlődésnek egy bizonyos fokán jelenik meg – nem jelent egyet a vagyonközösséggel, mivel a munka és a földbirtoklás egyéni. Valójában, amint az alábbiakban megpróbálom bebizonyítani, a székelység korai fölbirtoklási rendszere az egyéni, kiscsaládi gazdálkodási egységen alapult, letelepedésében is ez volt a meghatározó.

A székely „nemzetségi szervezet”

A XV-XVI. századi forrásokból ismert, nemekből és ágakból álló székely nemzetségi szervezet és a székelység korai, honfoglaláskori társadalmi szervezete közt nincsen genetikusan való kapcsolat. Legfeljebb formai hasonlóság fűzi egybe a kettőt, akárcsak a honfoglaláskori magyar nemzetségeket és a XIII. századtól megjelenő úri (de genere) nemzetségeket.¹⁵

Írott források illetve helyneves adatok alapján tudjuk, hogy az Árpád-korban székelyek éltek Valkó, Baranya megyékben, a mai osztrák-szlóven-magyar határ vidékén, Pozsony környékén, Abaúj megyében, valamint a Biharban. A nyelvjáráskutatások mutattak rá arra, hogy szoros egyezés mutatható ki a székelyföldi és nyugat-délnyugat-magyarországi nyelvjárások között. Telegdiszék (Udvarhelyszék) nyelvjárása szoros

kapcsolatot mutat a Baranya-Valkó megyei magyar nyelvi részleggel, a sepsi-orbai-kézdi-csíki nyelvjárás az Őrséggel és az Őrvidékkel, a marosszéki nyelvjárás pedig az Őrség-Őrvidék mellett egyes Pozsony környéki szórványokkal mutat rokonságot. Számos székelyföldi hely- és víznévnek az észak-nyugat-délnyugat-magyarországi területeken megtaláljuk a párhuzamait, ilyenek pl. a Bágya, Bibarc, Dálya, Fancsal, Karácsony, Koronka, Rugon (településnevek), Kebele, Gagy stb. (víznemek). Ugyanakkor Telegdiszék a fentiekén kívül más irányba is mutat kapcsolatokat: Abaúj és Bihar megyében számos olyan hely- és víznév található, amelyek Udvarhelyszékben is megvannak (Homoród, Gagy, Telegd); ezenkívül középkori okleveles adatok is bizonyítják a székelyek bihari jelenlétét. A székely nemzetség- és ágnevek illetve családnevek elemzéséből kiderült, hogy nagyrészüket megtalálható az észak-nyugat-délnyugat-magyarországi területek helyneveiben (pl. Pozsony, Kürt, Jenő).¹⁶ A XIII-XIV. századból számos olyan oklevelünk van, amelyek nagyjából a fent leírt területeken székely népcsoportokat említenek.¹⁷ A nyelvi kapcsolatok alapján világossá vált egyrészt az, hogy a székelységet az észak-nyugat-délnyugat-magyarországi területekről telepítették át fokozatosan Erdélybe, valamint az is, hogy az egyes székely csoportoknak külön településtörténetük volt.¹⁸ Tehát a székelység mindenkor a fokozatosan terjeszkedő magyar királyság határai mentén helyezkedett el.

A Kárpát-medence különböző részeiről (át-)összetelepített székelység XV-XVI. századi nemzetségi szervezete (6 nem és minden nemből 4 ág) ennél fogva nehezen lehetett egy ősi-, vérségi kötelékeken alapuló nemzetségi szervezet. Mivelhogy a nemek és ágak nevei közt az egész észak-nyugat-délnyugat-magyarországi terület és más, székelyek lakta területek névanyagát megtaláljuk. A szabályos felosztás egyébként is egy teljesen mesterséges konstrukcióra utal. A nem- és ágnevek teljes listáját csupán Marosszékből ismerjük a XV. század végéről – XVI. század első feléből.¹⁹ Udvarhely²⁰- és Csíkszékben²¹ a marosszéki jegyzékben is szereplő Halom nem neve egyaránt megtalálható. Ebből a kutatók többsége arra a következtetésre jutott, hogy az egyes székek megszállásában a székelység egésze részt vett, minden nem és ág új rajokat bocsátott ki magából.²² A településtörténeti előzmények alapján viszont világossá válik, hogy a nemzetségi szervezet a külön történettel rendelkező székely székek megtelepedése után lett kialakítva, és semmi köze az eredetké-

désben perdöntő érvként uralkodó törökös (oguz) nemzetségi szervezet-hez. Egyébként a nemek és ágak nevei közt magyar, szláv, német és török eredetű neveket egyaránt találunk, ami szintén arra utal, hogy ezek egy részét a székelyek nem hozhatták magukkal keleti hazájukból, hanem a Kárpát-medence népeitől kölcsönözték őket, megtelepedéseik különböző fázisaiban.

A székely nemek és ágak vegyes elnevezései, a szabályos felosztás, a székelység eltérő országrészekből való eredete, valamint az a tény, hogy a székelység székelyföldi megtelepedésében nem ismerhető fel semmilyen szabályos rendszer²³, arra utal, hogy ez a szervezet utólagosan – mint mesterségesen kialakított katonai és közigazgatási szervezet – a Székelyföldön jött létre. A kutatásban kellően nem méltatott, vagy nem ismert Sándor Imre azon tanulmánya, amelyben a szerző már a század elején kimutatta, hogy a késő középkorból ismert székely nemzetségi szervezet nem lehet azonos az egykori vérségi alapú nemzetségi szervezettel.²⁴ Sándor Imre szerint a köztudat a XVI. században még őrizte annak emlékét, hogy a székelyek maguk között felosztották a tisztségeket, amit Werbőczy is megerősít: „az örökségekben és a tisztségekben egymás közt (a régi szokás szerint) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak”²⁵. Egy oklevél 1427-ben arra utal, hogy a kézdiszéki főemberek (Torja)Vásárhelyt az öt nemzetségük alapján maguk között felosztották.²⁶ A kutatók egy része elfogadta azt a tényt, hogy a székelység késő középkori nemzetségi szervezete nem más, mint a tisztségek (hadnagy és bíró) évenként változó 24 éves ciklusának az öröklési rendje.²⁷ Tehát létrejön egy tisztségviselői rend, a lófőség (lat. primipilatus), amelybe a főemberek és lófők egyaránt beletartoztak. Valószínűleg a lóval, személyesen harcoló székelyeket illette meg a tisztségviselés joga. A lófőség, mint tisztség, minden esetben egy birtokhoz és nem egy családhoz kapcsolódott, a XV. század eleji felosztáskori birtokos és birtok képezte az alapját az elnevezéseknek. A tisztség adható, vehető, elzalogosítható, felosztható volt, egyszerre egy személy több tisztséget is betölthetett (pl. Barcsay Gábor, a Gyulakutiak és a Bicsatok egyszerre hat ágban viseltek főtisztségeket Marosszékből), és fordítva, egy tisztséget egy időben több személy is viselhetett. Az illető szék tisztségét más székbeli is viselhette, külső, vármegyei birtokos is

betölthette. Mindezek egyértelműen a vérségi szervezet léte ellen vallanak.

Mi volt az oka ennek a felosztásnak? A probléma megoldása igen összetett és a székely társadalmi, gazdasági és hadászati átalakulásokban keresendő. A jogilag egységes székelység vagyoniilag már a korai időkben differenciálódik, valószínűleg ezt jelzi az 1339. évben először feltűnő „tria genera Siculorum” elnevezés.²⁸ A XV. század elejétől kezdik emlegetni a főembereket (seniores) és velük együtt a lóföket (primipili).²⁹ A vagyoni különbségek elmélyülése a közszekelység lesüllyedését hordozta magában, a személyes, lovon való hadakozás terhét a székelység egy része már nem tudta viselni. Úgy tűnik, hogy a vagyonosabb családok elérik a tisztségek örökletessé tételét családjaikon belül. A közszekelységnek viszont sikerül kivívnia a nyílföldekhez való jogát, jussát. A közszekelység lemondott a személy szerinti katonáskodásról, viszont továbbra is vállalnia kellett bizonyos számú katona kiállítását. Személyi szabadsága megőrzésének garanciáját a székely örökséghez tartozó nyílföldek intézményében látta, amelyben a faluközösség minden tagja részesült. Ezt eladni nem lehetett, a székely kihalása esetén visszaszállt a falura, illetve (általában) évente sorshúzással osztották ki. Az egyre

vagyonosodó, több irtásföldhöz jutó, módosabb családok továbbra is személy szerint vonultak hadba, aminek fejében több nyílföldet kaptak, amit sikerült örökletessé tenniük. Tehát a fenti állapot a Székelyföldön megtelepedő és egyre jobban differenciálódó székely társadalom fejlődésének folyamatában egy láncszem, amelyet tekinthetünk úgy, mint a vagyonosabb székely családok győzelmét, de akár úgy is, mint a közszékelység és az előbbiek közti megegyezést.³⁰ A tisztségviselői rend („nemzetségi szervezet”) kialakítása nem is biztos, hogy székenként egyszerre ment végbe. Akárcsak az sem, hogy mindenhol 6x4 felosztása volt, mivel, mint láthattuk, Kézdiszékből öt nemzetséget említenek. Ezenkívül a szórványos adatok arra utalnak, hogy elnevezéseik székenként különböztek (kivételt képez a Marosszékből, Udvarhelyszékből és Csíkszékből egyaránt ismeretes Halom nem), a felosztáskori birtoklási állapotokat tükrözve.

A magánbirtok, mint önálló gazdálkodási és megtelepedési egység

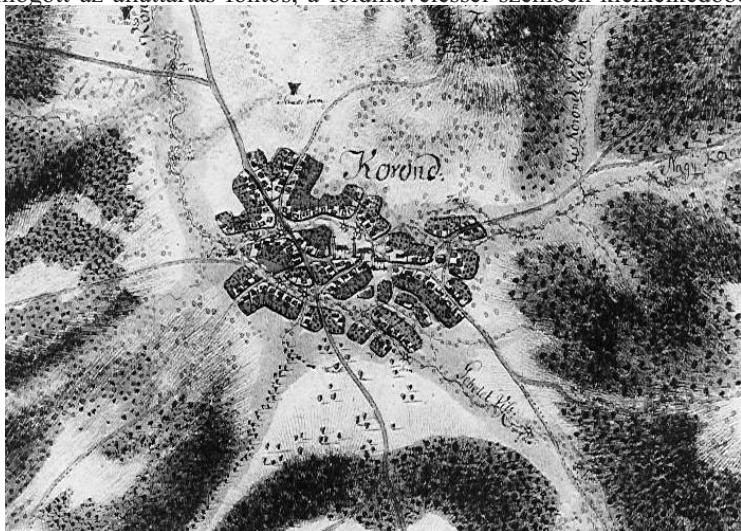
A fent leírtakból következik, hogy a székelység megtelepedésében a nemzetségi földközösségnek mint birtoklási rendszernek a megléte (uralkodó formája) nem fogadható el. A Székelyföldre betelepülő székelység egykori nemzetségi, vérségi alapú szervezete és ezen alapuló birtoklási szervezete (nemzetségi földközösség), ha egyáltalán létezett, a megelőző évszázadok folyamán (X-XII. század) felbomlott, az összetelepített csoportok összetartozás- és közös eredettudata az új hazában, a középkor folyamán kristályosodott ki. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a székelyt Székelyföld tette székellyé, ugyanis amit székely jognak nevezünk, az itt kristályosodott ki. Úgyszintén nem bizonyítható az a tétel, hogy a megtelepedéssel a nemzetségi földközösség falusi földközösséggé alakult volna át. Ez utóbbi birtoklási és gazdálkodási rendszer, véleményem szerint, csak a középkor végére vált meghatározóvá a Székelyföldön. A nemzetségi földbirtoklással szemben a következőkben a székelység megtelepedésében az egyéni, családi magánbirtokot mint önálló gazdasági egységet tekintem a fő szerepet játszó tényezőnek. A jogilag egyenlő, katonáskodó székelység ősi szabadfoglalás alapján vette birtokba új hazáját, települései képeinek kialakításában főleg a természetföldrajzi tényezők domináltak, hiányzott a „társadalmi” rendező elv, ami a tele-

pülésszerkezet spontán alakulását vonta maga után. A falusi földközösség és más intézmények és szervezetek (pl. a tízesek) a késő középkori demográfiai növekedés és a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok hatására jöttek létre. Hozzáteszem, hogy az egyéni, kiscsaládi magánbirtoklás súlya és szerepe a mindenkori gazdasági és társadalmi viszonyok függvényében vizsgálándó. A meghatározó szerepet játszó egyéni földbirtoklás szempontjából sokatmondó lehet az a megfigyelés, hogy egyes marosszéki -falva típusú helynevek a beköltöző székelyek nevét örökítették meg.³¹ Az udvarhelyszéki Sándorfalva, Jánosfalva, Csekefalva, Andrásfalva, Tarcsafalva, Tordátfalva stb. előtagja szintén az egykori (első és nem feltétlenül kiemelkedő) birtokosra utalhat. Ezeknek a helyneveknek önmagukban nincsen keltező értékük, a -falva típusú helynevek³² a XIII. századtól egészen az újkorig jönnek létre; a magán(irtás)birtok és ebből település a székely történelem folyamán a mindenkori helyi viszonyok függvényében bármikor kialakulhatott. Tehát az ilyen jellegű falvak keletkezését a történeti és régészeti kutatások szintén csak együttesen dönthetik el.

Az állattartás szerepe

A korai településtörténeti kép felvázolásánál, a fentiekén kívül a székely gazdálkodás legjelentősebb elemét képező állattartás szerepéről kell néhány szót szólni. A székely állattartás kiemelkedő fontosságának a legékezebb bizonyítéka a székelyek önkéntes adója, az ún. ökörsütés. A XIII. század közepétől 1554-ig (majd kivételesen 1607-ben is) kimutatható adónemben a kutatók többsége olyan etnikai adófajtát lát, amelyet a török(ös) eredetű székelység hozott magával egykori hazájából.³³ Emellett a székelyeknek a magyar királynak³⁴ és a mindenkori székely ispánnak tett ló adományairól is tudunk. Mindezekből, véleményem szerint, elsősorban a székelység életében igen fontos szerepet betöltő állattartásra lehet következtetni. Ami lényegében a környezeti kihívásokra adott válaszként értelmezendő, a székelység alkalmazkodik a természeti adottságokhoz és a Székelyföld hegyes, gyengébb minőségű talajviszonyai közepette állattartással foglalkozik. Ezenkívül még azt is érdemes figyelembe venni, hogy a korai századokban (XIII-XIV. század) még többnyire személyesen hadakozó székelység számára a (rideg)

állattartás kevesebb kötöttséget igényelt, mint az évszakos ritmusra alapozott, az év nagy részében elfoglaltságot jelentő földművelés. A középkori írott források szegénységét részben az állattartás domináns szerepével magyarázhatjuk, a tevékenység működését a szokásjog határozta meg. Ugyanakkor a falusi földközösség hiánya a földművelés csekély, másodrendű szerepével is indokolható. Az állattartás hangsúlyos szerepével szemben a földművelés csekély mértékét mutathatja az a tény, hogy a székely falvak többsége az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékekben mint nagyon kevés tizedet fizető plébánia tűnik fel. Györffy György hívta fel a figyelmet arra, hogy dézsmát köles, ló és ökör után nem kellett fizetni, a gabona, a bor, a méz és a bárányok voltak tizedkötelesek.³⁵ Anélkül, hogy demográfiai értékelésekbe³⁶ bocsátkoznánk, elfogadhatjuk azt a tételt, hogy a székely falvak csekély összegű dézsma adományai mögött az állattartás fontos, a földműveléssel szemben kiemelkedőbb

szerepe húzódik meg. A sóvidéki és környékbeli falvak közül 1332-ben (Só)Várad 8 denárt fizet; 1333-ban Korond 2 denárt, Küsmöd szintén 2 denárt, Énlaka pedig 3 denárt ad; 1334(35)-ben Korond, Küsmöd és Énlaka mindhárman csak 1-1 denárt fizetnek.³⁷ Az állattartás szerepével kapcsolatban alaposan megkérdőjelezhető az a szemlélet, amely a XI-

XIII. században (!) Székelyföld területén kettős (téli-nyári) szállás létével és az állatok ciklikus legeltetésével (vándorlásával) számol.³⁸ A történeti és régészeti források alapján egyelőre az látható, hogy a székelység kezdetben a mai falvak közvetlen környékét használja gazdálkodásra. Egy hosszabb folyamatban a székelyföldi (sóvidéki) falvak fokozatosan terjesztik ki határaikat, életterüket, és a XVI. századtól kezdenek nyári szállásokat létrehozni fent a havasokban.³⁹

Sóvidéki megfigyelések

A továbbiakban, a sóvidéki falvak korai településképeinek kutatásánál, a fent kiemelt két tényezőre, az állattartás középkori szerepére és az egyéni, kiscsaládi fölbirtoklásra mint alapvető gazdasági egységre helyezem a hangsúlyt. A korai irtásföldeket úgy tekintem, mint elsődlegesen az állattartás számára létrehozott legelőket, amelyeken kis mennyiségben növénytermesztést is folytattak. A korai településképe elemzésénél fontos még kiemelni a település- és népességkontinuitást: az elmúlt nyolcszáz év folyamán a Sóvidéken nem történt népességcsere, tehát a falvak alapítói a mai lakosság ősei. Az elemzéshez két olyan falut választottam ki, amelyek településképe még ma is meglehetősen laza szerkezetet mutat. A XIII. század folyamán létrejött (Felső)Sófalva teljes belterületét és belső határát⁴⁰ kutattam terepbejárással. A XVI-XVII. században keletkezett Alszeg (Alsósófalva) területét és határát nem kutattam ennyire behatóan, viszont az adatok lehetővé tették a két falu (valójában csak településrész) fejlődésének összehasonlítását. A régészeti leletgyűjtést az 1769 után készült katonai térkép⁴¹ település-ábrázolásaival és mai falualaprajzokkal⁴² egészítettem ki.

Az intenzív terepbejárások során (Felső)Sófalva határában nem találtam középkori régészeti leleteket, tehát a középkori falu a mai falu belterületén állt. A falu két, többnyire ártéri településrészén (felső, illetve alsó, a mai Főút mentén húzódó részein, vö. 2. kép) szintén nem találtam középkori leleteket. A középkori, XIII-XV. századi kerámialeletek a mai falu halmazosodott Léstyán, Pici-domb, Templom utca, Deák utca stb. telkeinek kertjeiből kerültek elő, nagy szóródást mutatva. Érdekes tény, hogy a középkori templomhoz közel eső területeken nem találtam középkori leleteket. A falu alaprajzát nézve feltűnő, hogy a magterületnek

(központi rész) tekinthető falurészben ma nagy kiterjedésű, szabálytalan formájú kerteket találunk, ezeket ölelik körbe a girbe-gurba, fel-lefutó utcák. Véleményem szerint, ez az állapot még most is jól tükrözi azt a kezdeti településformát, amikor az egyénileg gazdálkodó néhány székely kiscsalád megtelepedett, térben különálló gazdasági egységeket (irtás-földeket) hozva létre. Az állattartás meghatározó szerepének tulajdoníthatóan a korai településen a belsőség és külsőség még nem vált szét, a (kis területű) megművelt földek és az állatok legelője a házak körül terült el. Ennek az állapotnak őrzik egyfajta képét a nagy kertek; a lakosság növekedésével, illetve a telekaprózódással párhuzamosan halmazosodott faluban a szabálytalanul elkerített gazdasági egységek mentén és ezek térközein kialakultak az utcák. (Felső)Sófalva szórt jellegének kialakulására, illetve ennek fennmaradására nagy hatással lehetett a falu területének morfológiája, a dimbes-dombos, patakokkal szabdaltnak tűnő táj, ahol bárminő rendezettséget nehéz volt kialakítani. A korai településképe a késő középkorig (XV-XVI. század) annyiban módosulhatott, hogy újabb gazdasági egységek jöttek létre: egyrészt a már meglévő „telkeken” aprózódással, vagy pedig új, térben különálló irtásföldön.

(Felső)Sófalvával szemben, a Korond-vizén túl települt Alsósófalva, mint az anyatelepülés térben elkülönült része. Alaprajza hasonló elrendezést mutat, belterületén utcák által körbevéve szintén találunk nagy kerteket, bár a központi településrész kissé sűrűbbnek látszik. Mint a katonai felmérés (2. kép) is mutatja, a sóbánya felé hosszan elnyúló, ártérre épült utcája újkori. Belterületéről főleg XVII-XVIII. századi leleteket gyűjtöttem, de találtam néhány, szórvány jellegű, anyaga és készítési technikája alapján a késő középkorra keltezhető kerámiát. Az Alsóhatárban szintén találtam néhány nagyon töredékes középkori jellegű kerámialeletet. Mindebből látható, hogy – adataink szerint legalább két évszázados késéssel – a (Felső)Sófalvából kirajzott Alsósófalva kezdeti településképe nagyon hasonlít az anyatelepülés szerkezeti képéhez. Ennek magyarázata a következő lehet:

A településképnél hangsúlyozott egyik fontos tényező, a természetföldrajzi adottság a két településnél hasonló. A Sóvidék társadalmi képe még a XVI. században is kevésbé differenciálódott, helyi származású főembert (primort) nem találunk területén, többségében szabad székely, lófő, illetve jónéhány fejedelmi jobbágylakja. Véleményem szerint

ennek oka a mostoha földrajzi adottságokban rejlik (talajviszonyok, klíma, tengerszint feletti magasság, nagy erdők stb.), a hasonló természetföldrajzi adottságokkal rendelkező udvarhelyszéki Havasalja falvaiban is ugyanilyen társadalmi tagozódást találunk. A többnyire még állattartásból élő Sóvidék falvai számára a sóbányászat nem képez olyan jövedelmi forrást még a késő középkorban sem, amely egyes személyek vagyoni-társadalmi felemelkedéséhez vezetne.⁴³ A mezővárosi fejlődésnek sem jelenik meg még a csírája sem, legalábbis eddigi kutatásaink alapján nem tudunk róla. A középkori írott forrásokból az is lemérhető, hogy a székelyföldi társadalom differenciálódása vidékenként eltérő volt, aminek a fentiekén kívül más okai is voltak. A késő középkori – kora újkori földjét, jobbágyi munkával műveltető földbirtokos nemesség hiánya vagy kis száma arra utal, hogy a Sóvidéken még ekkor sem volt olyan társadalmi erő, amely a települések belső képének valamilyen szabályozására töreked(het)ett volna (ellentétben pl. a nemesi jobbágyfalvakkal, ahol a házak és telkek rendjét a földesúr akarata is szabályozhatta). Ezenkívül demográfiai nyomás, túlnépesedés sem sarkallt a tele-

pülések szabályozására, illetve kisebb területen való létrehozására. A fenti tényezők magyarázzák azt, hogy a XV-XVI. századtól induló Alsósófalva településképe miért mutat ugyanolyan szórt formát (természetföldrajzi adottságok, kis lélekszám, egyéni birtoklás, rendező erő hiánya). (Felső)Sófalva határában újabb, egyéni gazdálkodást folytató családok települtek meg, lényegében hasonló módon, mint őseik pár száz évvel azelőtt a környéken.

A középkori településszerkezet vizsgálatánál, a településkép változásánál, alakulásánál mindig a mindenkori helyi viszonyokból kell kiindulni, a természetföldrajzi tényezőket össze kell vetni a gazdasági, társadalmi lehetőségekkel és viszonyokkal. A sóvidéki településformák korai állapotát a legjobban éppen a környező hegyi tanyák fejlődése tükrözi. A Firtos és a Szilas-tető csúcsai között a XX. században létrejött Tóhely tanya néhány háza körül terülnek el a szántóföldek, a házakat csak ritkán keríti kerítés, az időszakos utak a területen össze-vissza futnak, előfordul, hogy a házat és a gazdasági épületet éppen egy út választja el egymástól. Vadasmező már egy fokkal fejlettebb képet mutat: a házakat és vele együtt a földeket sövény(bokor)kerítés keríti. A több évszázados múltú nyári szállásból (magánbirtoklású irtásföldön létrejött parasztgazdaság) kialakult Fenyőkúton, Pálpatakon vagy Békástanyán az elkerített gazdasági egységek között már több útvonal keresztezi egymást. A legfejlettebb fokon álló példát Székelyvarság kínálja, amely lényegében már hegyi tanyából a halmazosodás útjára lépett önálló faluvá, községgé alakult. Hangsúlyoznom kell, hogy a hegyi tanyákkal való párhuzamba állítást csupán, mint analógiát hoztam fel a sóvidéki falvak kialakulásának, fejlődésének könnyebb megértése érdekében. Bár nagyon sok közös vonás fedezhető fel a tanyák és a falvak korai fejlődésében (állattartás, a belsőség és külsőség nem vált szét), a hegyi tanyáknak megvannak a maguk fejlődési sajátosságai.

Sóvidék területén nagyjából egyenletesen oszlott el három korai, a XIII-XIV. században létrejött székely települése, az adott földrajzi területet optimálisan lakták be, a települések hely kiválasztása is a lehető legkedvezőbb szempontok szerint történt. Határaik kezdeti kiterjedéséről nem sokat tudunk, csupán sejtjük a késő középkori források fényében, hogy a mai falvakhoz tartozó belső határokat vonták be a gazdálkodásba. Sóvidék másik két korai települése Sóvárad és Korond. Határukból nem

ismerek középkori leleteket, tehát a középkori települések a mai falvak helyén álltak.⁴⁴ Korai templomuk elhelyezkedése szintén arra utal, hogy a középkori falurész a mai falvak helyén keresendő. A falvak belterületén ezt régészeti leletgyűjtéssel nem ellenőriztem, így a mai alaprajz és a térképi források, valamint a két Sófalva fejlődése alapján gondolom, hogy településszerkezetük hasonló lehetett. Alaprajzuk szintén őrzi egy bizonyos formában az egykori, szórt településképet, bár szerkezetük zsúfoltabb, amit egyrészt a völgyben való megtelepedés (Sóvárád – 5. kép), illetve demográfiai tényezők magyaráznak (Korond). Korond esetében az 1769-1773 között készült térképen (3. kép) a szórt szerkezet még nagyon jól látszik.

Eddigi terepbejárásai kutatásaim során nem figyeltem meg olyan jelenséget, hogy a korai, szórt jellegű település két vagy több településrészéből nőtt volna ki később halmazfaluvá a település. Sóvidéken erre sem a

történeti források, sem a hagyományok nem utalnak. Ilyen fejlődésre ismerünk példákat Udvarhelyszékből (Oroszhegy, Lövéte). Nem tudjuk, hogy a csíki falvak térben való elkülönülése (szegek, pl. Csíkszentlélek) mennyiben vezethető vissza a középkorra, illetve nem fordított irányú fejlődés, kirajzás eredmény-e.

A Sóvidéken Alsósófalva (Alszeg) az egyetlen olyan térben különálló településrész, amely az anyatelepüléstől viszonylag távol jön létre a késő középkorban, majd a természetföldrajzi elválasztó tényezők révén (a két falut a Korond-vize – helyi szóhasználatban a Nagyvíz – választja el) önálló településsé válik az újkorban. Udvarhelyszékből a falukettőződésre számos példát ismerünk, mint (Nagy)Galambfalva és Kisgalambfalva, (Nagy)Kadács és Kiskadács, (Nagy)Kede és Kiskede, (Nagy)Solymos és Kissolymos stb. Ezek esetében a régészeti terepbejárások a legtöbb esetben kimutatták, hogy az anyatelepülésekből kivált „kisfálvak” már az Árpád-korban vagy a késő középkorban létrejöttek.⁴⁵

A halmazosodás folyamata

A késő középkori (XV-XVI. század) nagy átalakulások folyamán a közszékelység szabad állapotának fenntartása veszélybe kerül, a katonai terheket viselni nem tudó székelyt a jobbágysorba való lesüllyedés fenyegeti, ami be is következik 1562 után.⁴⁶ A gyarapodó székelységben egyre többen végeznek termelőmunkát a katonáskodás helyett vagy

mellett. Fokozatosan előtérbe kerül a földművelés szerepe. Szaporodnak a határban való irtásföldek. Az állatok elől védeni kell a szántóföldeket, tehát bekerítik ezeket. A fejlődésnek azon a fokán, amikor a szántók már nem csupán foltokat képeznek a határban, hanem egymás mellett sűrűsödnek, születik meg a nyomáskényszer. A szántókat dűlőkbe rendezik, szabályozzák a művelés idejét és mikéntjét, megszabják a termesztett növények skáláját. Tehát a belsőség és külsőség szétválik, a szórt település elkezd halmazosodni, majd kialakul a halmazfal. A már létező, korábban a „telkeket” (gazdasági egységeket) kerítő utcák tovább bővülnek a határ különböző részeibe vezető utakkal, keresztül-kasul szövik át a falut.⁴⁷

A XVI. század második felétől megnövekedő írott forrásokból már lényegében ez a kép tárul elénk. Azt is mondhatjuk, hogy ez a változás az írott források felduzzadásának az egyik fő előidézője. A földművelés előtérbe kerülése, az állattartás és a földművelés egymás mellett élése, a nyomáskényszer bevezetése egyaránt szabályzatok alkotására kényszerítenek, amely már írott formában fog megszületni. A faluközösség szabályzatokat, törvényeket alkot. A XVI. század második felétől ismert falutörvények (1581: Gyergyóalfalu) legfontosabb rendelkezései között a fenti intézkedések szerepelnek; ugyanezek a tényezők vezetnek a szintén írott formában rögzített pereskedésekhez, Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvei a XVI. század második feléből igen gazdag anyagot tárnak elénk.⁴⁸ A XVI. század második felében Székelyföld falvaiban a kétnyomásos rendszer tekinthető általánosnak, bár 1592-ből az Udvarhelyszék déli részében fekvő Jánosfalváról már a háromnyomásos gazdálkodás létéről tudunk.⁴⁹ Nyílföld említéséről először 1511-ben hallunk az elpusztult marosszéki Sósputakról.⁵⁰ A falutörvények a falu belső rendjét is aktívan szabályozták, kiterjedve a mindennapi élet tevékenységeire; új házhelyeket csak a megfelelő helyre jelöltek ki, kerítések felállítására köteleztek stb. A falutörvények a fejlődésnek azon a fokán születtek, amikor a szórt települések elindultak a halmazosodás felé. Már nem befolyásol(hat)ták jelentősen a meglévő faluképet, legfeljebb kisebb-nagyobb szabályozásokat követeltek meg. Ennek tulajdonítható, hogy a települések egykori szórt jellegű szerkezete ma is kiolvasható a falvak alaprajzából.

Halmazfalvak a Sóvidéken

A Sóvidék területének fejlődése az Udvarhelyszék havasalji régiójában fekvő falvak fejlődéséhez hasonlít, míg a gazdaságilag fejlettebb és társadalmilag differenciáltabb területekhez képest egy kis fáziskésés tapasztalható. A mostohább természetföldrajzi tényezők, az állattartásnak a földműveléssel szemben még mindig igen jelentős (talán domináns) szerepe, a kiemelkedő földbirtokos réteg vagy csoport hiánya lényegében abban is mérhető, hogy a Sóvidékről összességében – a XVI. század második felétől Udvarhelyszékről jelentős számban fennmaradt – ismert pereskedések száma elég csekély. Nem tudjuk egyelőre, hogy az a tény, hogy a Sóvidékről és közvetlen környékéről nem ismerünk írott formában megmaradt falutörvényt, mennyire van ezzel összefüggésben. Ettől függetlenül a kevés írott forrásanyag is azt tanúsítja, hogy a sóvidéki falvak fejlődése nagyjából elérte az átlagos udvarhelyszéki fejlődési szintet.

A XVI. század második feléből és a XVII. század elejéről fennmaradt sóvidéki forrásokból a földművelés megnövekedett szerepe (új irtások), a kétnyomásos rendszer léte, a belsőségek és külsőségek szétválása stb. jól nyomon követhető. Sófálván 1596-ból egy Mező nevű örökséget említenek, amely „vagon az falu vetes kapuja mellett”.⁵¹ 1597-ben sófalvi Bálint deák azért pereli Kacsó Farkast, mert ez szekérrel átjárt az ő tilalmas szénafüvé.⁵² Az 1600 és 1625 közötti források („tiltott...zanto feöldiről”, „ket hold szanto feöld”, „egi szekerre ualo szena fy”, „Kiralj Simo tanoroka nevy szena fys az falun valo kertbe”, „Irtottam zanto feöldetis ket heljen”⁵³) is hasonló jellegű, a gazdálkodás és birtoklás formájára utaló elemeket tartalmaznak. A sófalvi egyháznak az 1644-es vizitáció szerint földjei vannak többek közt „Hosszu osztásba” és a „Falu Tanorokjában”⁵⁴. Korondi források: 1600: „az peres heljet mindeltig Eotueos tanorokanak es wles helienek hittak”, „az wetes kert zeribe az melj tanorok wagon”, „es eo arra peres eoreoksegre china la hazat...eg darabot az falu es ada wles heljhez, hogj az kerti igienesen nem megien wala, ket keobol buzat jgirt wala Söfaluj Janos az falunak erette”⁵⁵; 1600-1606: „az Vetes kert zeribe az melj tanorok wagon”, „Nagy Orotvány”, „irtas feöld”, „wles heliem”⁵⁶. Szovátán 1591-ben a darabantok nyílföldet kapnak a határból⁵⁷, 1651-ből ugyanitt „az bójáró Nyilok”-at említenek.⁵⁸ Sóvárádon 1604-ben „Also határ”, 1620-ban

„felseo fordulo”⁵⁹ jelenik meg a forrásokban. Nem tudjuk, hogy az örökségek gyakori említésével szemben a nyílföldek hiánya (vagy kései feltűnése) mennyiben utal arra, hogy a Sóvidéken még kevés a közös dűlőkbe rendezett, újraosztásra kerülő föld, avagy csupán arról van szó, hogy a nem örökíthető nyílföldek ritkán képezték pereskedés tárgyát.

Sóvidéket késő középkori – kora újkori településenkénti lélekszáma az udvarhelyszéki településekhez hasonlóan a kisszámú illetve az átlagos települések (néhány tíz család) kategóriájába sorolja. A XVI. századi forrásokban nem véletlenül tűnik fel a leggyakrabban Korond, Sófalva vagy Sóvárád. A több száz éves települések ekkorra Udvarhelyszék szintjén jelentős településekké válnak, határuk kitágul, a források egyre gyakrabban emlegetik a különböző utcákat és településrészeket. A fenti falvak ekkor indulnak el a halmazosodás útján, és nyerik el mai jellegüket. A külsőségek egy része kikerül a határba, a gazdasági egységeket kerítések (utcák) kerítik, az új telkek egy része a falvak végében, míg mások a korábbi gazdasági egységek osztódásával ezek területén fog létrejönni. A házakat ezután többnyire az utcák mentén fogják építeni.

Természetföldrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők képezik a településkép alakulásának legfontosabb változóit. A földművelés megnövekedett szerepe, a belsőségek és külsőségek különválása, a nyomáskényszer bevezetése jelentik a legfontosabb összetevőit a települések halmazosodásának. Tehát minden település fejlődésének egy bizonyos szintjén jut el ehhez a szakaszhoz. A Sóvidék később (XV-XVI. század) keletkezett falvainak a kezdeti fázisban szintén szórt jellegű településszerkezete volt, amelyek mint egyéni, kiscsaládi egységek helyezkedtek el a térben. Atyháról az első adat 1437-ből való. Mai, többnyire utcás képével szemben, az 1769-1773 között készült katonai térkép kitűnően őrzi az egykori szórt településképet (1. kép). A (Felső)Sófalva határában valamikor a XV-XVI. században létrejött Alsósófalva is lényegében ugyanazt a megtelepedési folyamatot követte, mint az anyatelepülés. A XVI-XVII. századi pereskedésekből és a sófalvi egyház birtokainak összeírásából ismert határnevek azt mutatják, hogy a falu határa kiterjedt a teljes (ma két falut alkotó) Sófalva határának területére. Alsósófalva határában is ugyanúgy létrejöttek az irtásföldek. Tehát Alsözegen is megtörtént ekkora már a belsőségek és a külsőségek szétválása. A XVIII. században Alsósófalva határa is külön két fordulóra oszlik. (Lehetséges,

hogy kezdetben a Korondpataka volt a kétnyomásos gazdálkodást folytató Sófalva határának választóvonalá. Hasonló a helyzet a legkésőbb a XVI. század közepére kialakult Parajddal is, ahol az egyház földjeit szintén a mai határban találjuk. Kialakulásában nem zárható ki a sóörök telepítése, bár erre egyelőre nincsenek közvetlen adatok. Az alaprajzi szabályosság közvetett bizonyítéka lehet ennek. A falu alaprajzában a XVIII. század második felében kevésbé ismerhető fel az egykori szórt jelleg (4. kép), de ez lehet a természetföldrajzi adottság (viszonylag szűk völgyes) következménye is. Az évszázadok folyamán felaprózódó telkek zsúfolttá tették a mai faluképet. Szováta az egyetlen alapított falu, ahová 1578 környékén jobbágycsaládokat telepítettett Báthori Kristóf, a sóaknák őrzésére.⁶⁰ Ez lényegében a telkek rögzítését is jelentette. Ebben az esetben igen valószínű, hogy a telkeket egymás mellett jelölték ki, tehát a kezdeti településkép rendezett formát mutatott (6. kép). Az újkori Szováta a néhány házas (esetleg utcás-soros) település halmazosodása folyamán alakult ki. Terepi és régészeti kutatásokkal talán ki lehet mutatni ennek a korai településrésznek a helyét a mai, halmazosodott falu-város területén, a Sómezőtől valahol nyugatra.

A szokásjognak, illetve a falutörvényeknek is lehetett bizonyos szerepük a késő középkori, újkori falukép alakításában (pl. új telkek kijelölése, utcák szabályozása). A késő középkori halmazosodó települések képét bizonyos fokon talán az eljobbágysodás is szabályozhatta, rendszerezhetette. Sóvárad és Szováta az a két falu (az 1614-es lustra⁶¹ szerint itt van a legtöbb jobbágys), amely leginkább útifalu képét mutatja. Szováta az egyetlen sóvidéki település, ahol a telkek helyét a jobbágysok telepítésekor kijelölték. Viszont a jobbágyságnak és a fölötte álló földesúri joghatóságnak a faluképre való szabályozási hatását nem szabad túlhangsúlyozni, mivel a sóvidéki (udvarhelyszéki) jobbágyság és az egész társadalom képe nagyon változó volt, a jobbágyság zöme csak időlegesen volt (fejekötött) jobbágys, az ősjobbágysok száma meglehetősen kicsi volt. A késő középkori, újkori településkép elemzésénél érdemes figyelembe venni a Sóvidék egészének perifériális elhelyezkedését. A fontos útvonalak nagyban befolyásolhatják egy település útifaluvá válását. A települések halmazosodását jelentősen befolyásolhatta az a tény, hogy Sóvidéken nem haladtak át forgalmas utak, csak néhány út kötötte össze Marosszék, Udvarhelyszék, illetve Gyergyószék falvaival. A mai telepü-

lések főbb utak mentén található részei (Felsősófalva, Alsósófalva, Parajd) az újkorban, a XVIII-XIX. században keletkeztek, a lakosság növekedésével, a közlekedési feltételek javulásával, a kapcsolatok élénkülésével. Illyésmező lényegében egy adott, létező út mentén alakult ki, telkei zömében az utcára merőlegesen.

Sóvidék mai települései (az utcás-soros Illyésmező kivételével) a halmaztelepülések sorába tartoznak. Halmazosodásuk – a fent többször idézett tényezők függvényében – mértéke vagy folyamata eltérő volt. Kezdetben szórt jellegű települések voltak, és besűrűsödés útján váltak halmazfalvakká. Térbeli szórtságukról az alaprajzok és a térképi ábrázolások alapján kaphatunk képet. A laza, szabálytalan, elszórtan fekvő gazdasági egységek létét az alaposabb terepbejárások ki tudták mutatni (pl. Sófalva). A további terepbejárások és leletgyűjtések valószínűleg a többi település esetében is alá fogják támasztani a térképi és alaprajzi adatokból nyert szórt, szabálytalan jellegű településképet.

A halmazosodás folyamata lényegében napjainkig tart, részben a telekosztódás, részben a korábban szórt jellegű településrészek besűrűsödésével. A települések szerkezete viszont nem sokat változott a késő középkor óta, sokkal inkább a települések képe, melyekre az ipari tevékenység (Parajd), a turizmus (Szováta) és kereskedelem (Korond) nyomta rá a bélyegét.

A sóvidéki falvak példáján bemutatott településszerkezeti változásokat nem kívánom más székelyföldi területekre is általánosítani. Ehhez a helyi viszonyok alapos tanulmányozása szükséges, csak ennek alapján lehet a lokális jellegű településszerkezeti változásokra figyelni. Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy a hasonló természetföldrajzi, illetve gazdasági-társadalmi adottságokkal rendelkező Udvarhelyszék északi részén valószínűleg hasonló településszerkezeti változások zajlottak le.

A sóvidéki tízesek. A tízes, mint településtörténeti egység

A székely történetírásban közhelynek számít a székelység tízesek szerinti megtelepedése. Klasszikus példának a csiki falvakat szokás idézni, ahol az egykori településrendet nemcsak a helységek (pl. Csatószeg, Kászonaltíz), illetve falurészek nevei (Templomtíz, Felszeg stb.), hanem a mai település térben elkülönült részei (Csíkszentlélek) is

megőrizte volna.⁶² A kérdéssel nem óhajtok részleteiben foglalkozni⁶³, csupán a székelyföldi tízesnek mint korai településtörténeti tényezőnek a problémáját és kutatási lehetőségét vázolom fel.

Nem képezi vita tárgyát, hogy az újkorban a székelyföldi települések közigazgatásában a tízes egy létező, eleven tényező. Az is világos viszont, hogy ez a szervezet a településeken belül nem egy örök érvényű, térben rögzült egység, hanem korszakanként változik: új tízesek jönnek létre, mások eltűnnek, egyeseknek nevük, másoknak számuk van stb. Az újonnan alakult XVIII-XIX. századi települések (pl. Orotva, Tölgyes) szintén létrehozzák tízesek szerinti közigazgatási, rendtartási egységeiket. A Sóvidék ún. „rejtett tízeseit” (a falvakon belül a tízes, mint területi egység elmosódott illetve összekavarodott) főleg a XIX-XX. századi forrásokból illetve az emlékezetből ismerjük⁶⁴, de a XVI. századi törvénykezési jegyzőkönyvek itteni tízesekről is tudósítanak.⁶⁵ Lényegében úgy tűnik, hogy a Sóvidéken és egész Udvarhelyszékben a tízes szervezetnek nem volt akkora szerepe, mint pl. a külső székekben.

A tízesre mint közigazgatási egységre a korábbi századokból nincsenek adataink. Nem tudjuk, hogy az 1324-es kétes hitelű oklevél⁶⁶ – amelyben a csiki hadnagy tíz székellyel együtt tiltakozik a királyi adománycsoport beiktatása ellen – „tíz székely” adata alatt katonai vagy közigazgatási szervezet (egység) léte értendő, avagy egyik sem. Afelől sem lehetünk biztosak, hogy a honfoglaláskori hadszervezet, az államalapítás kori tízes-százaz szervezet, az 1217-ben említett bihari Székelyszáz száznagyság („centurionatus Seculzaz”)⁶⁷, valamint az 1604-es székelyföldi katonai összeírás közszékelyekből álló száza(da)i között kontinuitás van. A nem teljesen szabad jogállású, a várnépek sorába tartozó Székelyszáz székelyei valójában csupán a korabeli magyar hadszervezet százaz-tízes szervezetének egyik példáját adják, és egyáltalán nem biztos, hogy az egész székelység ekkoriban hasonló szervezetben élt. A sóvidéki (udvarhelyszéki) székelység betelepítésének taglalása kapcsán már utaltam arra a tényre, hogy a bihari és udvarhelyszéki helynevek alapján a székelység áttelepedésében nem fedezhető fel semmilyen szabályos rendszer. Tehát nem úgy néz ki, hogy az egy területen élő, egy katonai szervezetben élő csoportokat ugyanúgy egy zárt területre telepítenék át, ellenkezőleg, ezek teljes szóródása figyelhető meg az új hazában. Az 1604-es összeírás ismét arra utal, hogy a nagyjából egy tömbben fekvő

székely falvak lakosságából alakítják ki a századokat.⁶⁸ Mindezekből az következik, hogy a katonai szervezetben sincsen kontinuitás, legalábbis népességi értelemben, legfeljebb magának a szervezeti elvnek a továbbvitelében.

A korai településszerkezet és a fentebb részletezett, a tízesekre vonatkozó adatokból az alábbi következtetéseket lehet levonni:

- nyelvészeti, történeti adatokkal egyelőre nem bizonyítható a tízes szervezetnek mint megtelepedési egységnek a léte;
- a katonai szervezetben is csupán a praktikus okokból évszázadok folyamán fenntartott tízes egység elve mutatható ki;
- történeti, régészeti és terepi (térképi és alaprajzi) módszerekkel kimutatható a székely falvak korai szórt településszerkezete, aminek kialakulásában gazdasági, társadalmi és természetföldrajzi tényezők egyaránt közrejátszottak;
- a korai, szórt települési egységek családi birtokegységek voltak és nincs közülük a tízesekhez;
- a tízesnek, mint közigazgatási szervezetnek a kialakulása a késő középkorra tehető: a megnövekedett, halmazosodott, földjét nyomáskényszerben művelő, feladataiban megszorodó falvak kialakulásával párhuzamosan alakult ki: a megsokszorozódott ügyintézés hívja életre a tízest;
- a csíki, szórt jellegüket máig megőrzött települések területén végzett terepi vizsgálatok és régészeti leletgyűjtések újabb adatokkal szolgálhatnak a tízes korai megléte, avagy hiánya mellett.

Véleményem szerint a csíki tízes szervezet fennmaradását, továbbélését nagymértékben konzerválták a XVIII. század második felében felállított határőrezredek parancsnokainak azon rendelkezései, amelyekben határozottan szorgalmazták a falvak tizedekre osztását.⁶⁹ A csíki falvak székelyföldi viszonylatban a középkor végén óriásfalvaknak számítanak (96 körüli átlagos családszámmal), így ügyintézésük jóval bonyolultabb volt. Ennélfogva úgy gondolom, hogy a késő középkorra megnövekedett falvak, közigazgatási, rendtartási feladataik ellátására egy átlátható szervezetet hoztak létre: a tízest. Valószínű, hogy a tízes egy nyelvi reliktum, amelyet a katonai nyelvből vett át a közigazgatás. Tehát nem a tízesek együtteséből jöttek létre a székely falvak, hanem ezeket osztották fel tízesekre a késő középkor – újkor folyamán. A sóvidéki falvak kis mérete

(a késő középkori átlagos családlétszám 37) lehet az egyik magyarázata annak, hogy a tízes csak az újkori, méreteiben jelentősen megnőtt települések életében kezd fontos közigazgatási szerepet betölteni. Bár annak oka, hogy egyes székely székekben nagyobb szerepet kapott a tízes, valószínűleg többértű: természetföldrajzi, gazdasági, társadalmi, néplélektani stb. tényezők egyaránt közrejátszhattak ennek alakításában.

Összegzés

A székely történelem sajátosságainak kiemelése révén kísérletet tettem a településszerkezet változásainak és a mai településkép kialakulásának felvázolására. A vizsgálat a Sóvidék középkori településeire terjedt ki, a történeti források elemzése, térképi adatok, a mai települések képeinek morfológiája, valamint régészeti terepbejárások együttes alkalmazása révén. Fontos tényező a településszerkezeti változások szempontjából, hogy a székelység megtelepedése óta nem történt népességszere a vidéken. A középkori székely társadalom és gazdaság sajátosságainak – úgymint a magánbirtoklás és az állattartás kiemelkedő szerepe – tulajdoníthatóan úgy gondolom, hogy a korai településszerkezetre a szórt jellegű településforma volt a jellemző. Az újkori forrásokban feltűnő katonai és közigazgatási szervezet, a tízes meglétét a középkorban nem látom bizonyítottnak. A késő középkori változások, a székely társadalom mély differenciálódása, a népesség számának növekedése, a földművelés előtérbe kerülése, a belsőségek és külsőségek szétválása, a nyomáskényszer bevezetése voltak azok a fő tényezők, amelyek elindították a székely falvak halmazosodását, és amelyek meghatározták a mai településkép kialakulását. A folyamat végigkísérhető a települések mai alaprajzában, analógiaként pedig a hegyi tanyák településstruktúrájának fejlődése kínálkozik. Az eredményeket egyelőre nem kívánom a Székelyföld egészére kiterjeszteni, ehhez mindenkor a helyi viszonyok alapos ismerete és elemzése szükséges, viszont annyit előre bocsátok, hogy a hasonló társadalmi, gazdasági és természetföldrajzi adottságokkal rendelkező Udvarhelyszék északi régiójában, a Havasalja településeiben hasonló folyamatok mehettek végbe.

A szövegben hivatkozott képek jegyzéke:

1. kép: Atyha alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)
2. Alsó- és Felsősfalva alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)
3. Korond alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)
4. Parajd alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)
5. Sóvárad alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)
6. Szováta alaprajza, I. katonai felmérés (1769-1773 k.)

Rövidítések jegyzéke:

- I. katonai felmérés: I. katonai felmérés. Erdély. 1769-1773. Budapesti Hadtörténeti Intézet. Térképtár. Jelz.: B IXa 1123. Lépték 1: 28.000. SzOkL.: Székely Oklevéltár. I-VIII. kötet. Szerk.: Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu. Kolozsvár – Bp. 1872-1934. SzOkL. ú.s.: Székely Oklevéltár. Új Sorozat. I-V. kötet. Szerk.: Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga. Buk. – Bp. – Kolozsvár. 1983-1999.
- Szabó T. htgy.: Szabó T. Attila helynévtörténeti, kéziratoss gyűjteménye (XVI-XIX. század). Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára. Fond. 358.

JEGYZETEK

1. A Sóvidék természetföldrajzi adottságainak bemutatására ld. Ferenczi István: *Vázlatok Sóvidék régmúltjának ismeretéhez (I.)* In: Hazanézó 10 (1999). 1. sz. 4-7.; Elekes Tibor: *A települések és a közigazgatás változásai a Sóvidéken (I.)* In: Hazanézó 12 (2001). 1. sz. 4-6. (a továbbiakban Elekes 2001).
2. A talajviszonyok és a klimatikus tényezők a Sóvidéket még székelyföldi viszonylatban is a legkedvezőtlenebb földművelési zónába sorolják. Udvarhely vármegye 1896-os földművelési térképén a Sóvidék teljes egészében a III. osztályú termékenységi zónában szerepel. A IV. zónába a többségében erdők és havasi legelők borította Görgényi-havasok tartoznak. Ld. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp. 1901. c. munka térképmellékletét.
3. A szintézisre törekvő településtörténeti kutatások elemzéseiben gyakran jelennek meg a szórt jellegű települések vagy más esetben a szórványtelepülések (magános települések), mint a halmazfalvak előzményei. Ld.

- Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Bp. 1963. 217-218. (a továbbiakban Mendöl 1963); Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp. 1969. 128-131. (a továbbiakban Szabó I. 1969); Bárh János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa. 1996. 203-216. (a továbbiakban Bárh 1996); Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története I.* A munka. Bp. 1998. 375-395. (a továbbiakban Hoffmann 1998). Ugyanakkor a szakirodalom megkülönbözteti a szórványtelepüléstől a szeres, szeges vagy tanyasorokból álló településformát, átmeneti formaként írva le a szórványtelepülések és a csoportos (halmazos) településtípusok között. vö. Bárh 1996. 199-202. Ebbe a típusba ma Sóvidéken a hegyi tanyák egy része sorolható, ahol a lakóhelyegységek helyenként már érintkeznek egymással. Székelyföldön ez a forma a csíki falvakra a legjellemzőbb.
4. Vö. Hoffmann 1998. 397.
  5. Vö. Földes László: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Bp. 1983. 342-347.
  6. Vö. Takács Lajos: *Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegeken*. Ethnographia 75 (1964). 516.
  7. Pl. Szabó I. 1969. 124.
  8. A régészeti terepbejárások a Göcsej középkori településhálózatában a nagyobb méretű falvak mellett kis, ún. „szeges”, térben különálló településeket is ki tudtak mutatni. vö. Müller Róbert: *Régészeti terepbejárások a göcseji „szemek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg. 1971. 80-90. Hasonló településformák a középkorból ismertek a Tiszazugból, Bodrogből stb. A régészeti terepbejárásokból és ásatásokból ismert tanyaszerű települések kutatásának összefoglalására ld. Laszlovszky József: *Tanyaszerű települések az Árpád-korban*. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös. 1986. 135-137.
  9. A földrajzi viszonyok, írott adatok illetve térképi források alapján a településalaprajzok változásainak elemzéséről Elekes Tibor írt tanulmányt. A földrajzos képzettségű szerző a székelyföldi településformák fejlődésének vizsgálatában úttörő munkát végzett. Ld. Elekes 2001. A magyar középkori települések szerkezetének kutatásában Maksay Ferenc kutatásai máig mérvadóak. Megfigyelései nyomán, az olyan területeken, ahol nem történt népességcsere és a település megérte az újkort, a késő középkori leírások faluképe az I. katonai felmérésen számos esetben még jól vissza-tükröződött. Ld. Maksay Ferenc: *A magyar falu településrendje*. Bp. 1971. 25-129. (a továbbiakban Maksay 1971).

10. Vö. Szabó I. 1969. 130-131.
11. Vofkori László: *Székelyföld útikönyve*. I. Bp. 1998. 78-82. A szerző Székelyföld településhálózatának leírásánál gyakran használ olyan fogalmakat, illetve település- és birtokformákat, amelyek a székely történelemnek soha nem voltak sajátjai (pl. a prédium, mint földesúri gazdaság vagy a várföldek /terra castri/ kérdése). Az összefoglalásból nem derül ki, hogy melyek a székely településrend és településtörténet főbb összetevői, sajátosságai, illetve hogyan illeszkednek ezek a magyar fejlődés vonalába.
12. Nem érthetők egyet azzal a felfogással, amely szerint a székelység kezdetben nem fejenként vonult hadba és nem létezett általános hadkötelezettség, a személyes katonai szolgálat követelménye pedig csak a XV-XVI. században a központi hatalom részéről merült volna fel. vö. Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós. 1994. 7-8. (a továbbiakban Garda 1994). A székely személyes katonáskodási kötelezettségének köszönhetette személyi szabadságát, ami elvi szinten ugyanúgy fennállt 1562-ig, mint a személyes katonáskodás terhe. Az természetes, hogy a csatába csak a székelység egy része vonult a veszély súlyának és irányának megfelelően. Tehát egy falu vagy település egy bizonyos számú katonát volt köteles kiállítani, társadalmi-gazdasági súlyának és a követelményeknek megfelelően. A késő középkorra egyre tagozódó székely társadalomban az elszegényedő közszékség nehezen tudja elviselni a katonai terheket, ezért igyekszik kibújni előle. Ezzel szemben a központi hatalom elrendeli a székelység egészének összeírását és katonai (vagyoni) rendekbe való sorolását.
Egyetlen példát ismerünk arra, hogy székely közösség földbirtokadományt kap. V. István, majd IV. László hűséges szolgálataikért, a kunok és tatárok elleni küzdelemben nyújtott segítségükért adományozza a kézdi székelyeknek az Aranyos és Maros közé eső földeket. Kiváltságlevelük és birtokaik felsorolása: 1289: SzOkL. I. 21-23.; 1291: uo. 26-28.
13. A székely földbirtoklás, határhasználat stb. XVI-XIX. századi kérdéseinek feldolgozására ld. Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk.. 1983. 145-187. (a továbbiakban Imreh 1983).
14. Ld. *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 488-490.
15. Benkő Loránd számos tanulmányában foglalkozott a székelység korai történetét érintő nyelvészeti kérdésekkel. Ld. Benkő Loránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. Új Erdélyi Múzeum I (1990). 1-2. füzet. 109-122. (a továbbiakban Benkő L. 1990).; Uő.: *Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez*. Magyar Múzeum I (1991). 52-61.; Uő.: *A székely nemzetségek történetéhez*. In: Emlékkönyv Imreh István

- születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár. 1999. 53-67.
16. Ld. Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged. 1996. 66-68.
  17. A székelység mai lakóhelyére való telepedésének igen nagy irodalma van. Csak a legfontosabbakat említeném: Benkő Elek: *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp. 1992. 27-30. (a továbbiakban Benkő E. 1992); Uő.: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. In: Történelmünk a Duna-medencében. Szerk.: Dávid Gyula. Kolozsvár-Temesvár. 1998. 50-65. (a továbbiakban Benkő E. 1998); Benkő L. 1990. 109-122.; Bóna István: *Erdély a középkori magyar államban. Magyar-szláv korszak (895-1172)*. In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1989. 101-157.; Uő.: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. Korunk. Harmadik folyam II (1991). 1529-1535.; Ferenczi Géza: *A székelyek mai lakóhelyükre telepedéséről*. Hazanéző 6 (1995). 1. sz. 18-19.; Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp. 1941. 35-86. (a továbbiakban Györffy 1941); Sófalvi András: *A székelység betelepülése a Sövidékre*. Hazanéző 13 (2002). 2. sz. 4-8. (a továbbiakban Sófalvi 2002).
  18. Az 1491-1548 közötti időszakból ismert marosszéki tisztségviselők lajstroma: SzOkL. II. 78-79.; SzOkL. II. 80-81.; SzOkL. II. 139-143.; SzOkL. V. 66-68. vö. Lázár György: *A Marosszékből 1491-1515 közt hadnagyságot és bíróságot nemek és ágak rendje szerint viseltek lajstroma*. Századok 2 (1868). 673-692. Korai nemzetségnévre Sepsiszékből van adatunk: 1427: Aghaz nem. SzOkL. III. 44.
  19. Udvarhelyen a Halom nem Péter ágát említi egy oklevél 1550-ben. SzOkL. VIII. 282.
  20. Csíkbán a XVI. század közepén a Halom nem tűnik fel. SzOkL. I. 297-301.
  21. Görffy 1941. 67.; Bodor György: *Az 1562 előtti székely nemzetiségi szervezetről*. Történelmi Szemle 26 (1983). 281-305. (a továbbiakban Bodor 1983); Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Bp. 1984. 83-102.
  22. Kutatásaim során különböző oklevéltárakból és helységnévtárakból igyekeztem sóvidéki helységnevek párhuzamait felderíteni a Biharból és más területekről. Eredetileg abban reménykedtem, hogy egy szűkebb terület helyneveinek egy részét egy másik területen töredékeiben fellelhetem, és így megfoghatóvá válik az egyes székely csoportok áttelepedése. Sajnos, a bihari helynevek esetében kiderült, hogy a szűkebb területen található helynevek teljes szóródást mutatnak Udvarhelyszéken, tehát semmiféle rendszert nem lehet megfigyelni az egyes székely csoportok áttelepedésének folyamatában. Ez a negatív eredmény is megerősített abbéli meggyőződés-

- semben, hogy a XV-XVI. századból ismert székely nemzetségi szervezet a Székelyföld területén alakult ki. vö. Sófálvi 2002. 5.
23. Sándor Imre: *Nemek és ágak a Székelyföldön*. Geneológiai Füzetek I (1903). 1. sz. 1-4.; 17-20.
  24. „qui per tribus et generationes, atque lineas generationum (antiquorum more) haereditates, ac officia inter sese partiuntur, et dividunt”. *Werbőczy István Hármaskönyve*. Bevezetés, fordítás és utalások: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Magyar Törvénytár. Bp. 1897. Part. III. Tit. 4. 382-385.
  25. SzOkL. I. 122-123.
  26. A tisztségviselői rend és az ismert nemzetségi szervezet azonosságát Bodor György is elfogadja, annak ellenére, hogy a nemzetségi szervezetnek a megtelepedésben és a további kirajzásokban alapvető szerepet tulajdonít. vö. Bodor 1983.
  27. SzOkL. I. 48, 220.
  28. 1407: SzOkL. I. 102.
  29. A kérdés legtöbbet mondóbb forrása a kései, 1568-1571 között keletkezett mezőmadarasi ún. Bernáld-féle perirat. Ld. SzOkL. II. 277-286.
  30. Ld. Benkő E. 1998. 60-61. A szerző a nevek viselői mögött székely előkelőket és lőfőket lát. A társadalmi differenciálódásnak erre a fokára az udvarhelyszéki székelyek a megtelepedés után, valamikor a XIV-XV. század folyamán jutnak el. A Sóvidéken csak a XVI. század második felétől lőfők, illetve a valamilyen tisztséget (pl. sókamaraispán) betöltő főemberek (nemesek) is feltűnnek az írott forrásokban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem számolhatunk lőfőkkel a Sóvidéken.
  31. Megfigyelhető az a tendencia, hogy bizonyos településnevekhez időnként hozzáteszik a -falva utótagot, ami egyben arra is utal, hogy még nem szilárdultak meg a helységnevek. A Sóvidékről példa erre a késő középkori Atyhafalva vagy Énlakafalva vö. SzOkL. ú.s. III. 292, 302.
  32. Györffy György: *A csatlakozott népek*. Századok 92 (1958). 77. (a továbbiakban Györffy 1958). Első említése: 1256: SzOkL. I. 13.
  33. Ld. Györffy 1958. 77. Az aranyosi székelyek 1289-ben IV. Lászlónak 80 lovat adnak. vö. SzOkL. I. 23.
  34. Györffy György: *A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez*. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 153-156.
  35. Györffyyel szemben a pápai tizedjegyzékekre alapozott demográfiai értékelések problematikájára többen felhívták a figyelmet. Ld. Fügedi Erik: *A középkori Magyarország történeti demográfiája*. Bp. 1992. 25-28.; Kristó Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Szerk: Kovacsics József. Bp. 1997. 61.

36. *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Bev.: Fejérpataky László. Ser. I. Tom. I. Bp. 1887. 97, 115, 133.
37. Vö. Garda 1994. 23-24.
38. A székelyföldi hegyi szállások és tanyák kialakulásának és kérdéskörének alapos feldolgozására ld. Báर्थ 1996. 211-215.; Báर्थ János: *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje*. In: Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk.: Báर्थ János. Kecskemét. 1998. 5-272.; Báर्थ János: *A korondi hegyi tanyák*. Hazanéző 9 (1998). 2. sz. 12-14.
39. Belső határon a falvak közvetlen környezetében, a medencék síkjain és domboldalain fekvő területeket értem. A külső határ a magas fekvésű fennsíkok és a falvaktól távolabb fekvő (általában havasi) területeket jelenti. A belső határ és a külső határ együttesen képezik a falvak külterületét (határát). A kettő között településtörténetileg, illetve gazdaságtörténetileg kronológiai különbség is van, a külső határokat a kora újkortól adatolt havasi szállástartás révén kezdik hasznosítani.
40. I. katonai felmérés. 145-146., ill. 160-161. térképlap.
41. Ld. a *Hargita megye 250 térképpel és 135 fényképpel*. Szerk.: Koszta Nagy István. Csíkszereda. 1997. c. munka település-alaprajzait.
42. Sófalvi András: *A sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat kritikai története a kezdetektől 1562-ig*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I. Szerk.: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos. Székelyudvarhely. 2001. 151-160.
43. Korond határában az Első, illetve Második Szálláson gyűjtött újkori leletek azt mutatták ki, hogy ezek tanyacsírák voltak, és hamarosan elhaltak. Tehát a hagyomány, miszerint a korondiak innen húzódtak be a mai falu területére, nem talált bizonyításra.
44. Ld. Benkő E. 1992., a felsorolt falvak a munka Adattárában szerepelnek.
45. Ld. Demény Lajos: *Az 1562. évi felkelés*. In: Székely felkelés 1595-1596. Szerk.: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Buk.. 1979. 59-70. (a továbbiakban Székely felkelés).
46. A halmaz vagy csoportos települések kialakulási folyamatának számos változata ismert az általam felvázolt képen (szórványtelepülésből besűrűsödés útján) kívül (utcás-soros településből, magános településből stb. való kialakulás). A kérdésnek igen nagy irodalma van. Ezek közül csak a legfontosabbakat említeném meg: Mendöl 1963. 214-238.; Szabó I. 1969. 148-152.; Maksay 1971. 98-101.; Báर्थ 1996. 124-126.; Hoffmann 1998. 395-407. Megfigyeléseim szerint a sóvidéki halmazfalvak többségének kialakulási folyamatát a fejezetben részletezendő módon kell elképzelnünk.
47. SzOkL. ú.s. I-III. 1983-1994.

48. Imreh 1983. 194.
49. „...terre arabiles et fenilia sorte dividi debeant...”. SzOkL. III. 177-178.
50. SzOkL. ú.s. II. 435. sz. jegyzk. 301. old.
51. SzOkL. ú.s. II. 476. sz. jegyzk. 343. old.
52. Szabó T. htgy., Alsósófalva csomójában. A felsorolt földek zöme a határban, a mai település belterületén kívül található. A határnevekből az derül ki, hogy a művelésbe bevont területek a mai Alsó- és Felsősófalva határában vannak szétszórva (pl. Likas-patak, Eger-patak, Békás). Vannak viszont még olyan földterületek (pl. Király Simó tanoroka), amelyek a laza szerkezetű falu belterületén találhatók. Lényegében ez egy olyan átmeneti formára utal, amely a mai napig fennmaradt az itteni falvak gazdálkodásában (és más székelyföldi falvakéban is): a szántóföldek vagy kaszálók egy része a település belterületén (kertekben) maradt.
53. Liber Ecclesiae Orthodoxae in sede Udvarhely Existensis. 1644. Udvarhelyi Egyházmegyei Levéltár. 2. sz. jegyzőkönyv. 149-150.
54. SzOkL. ú.s. III. 663. sz. jegyzk. 230-231. old.
55. Szabó T. htgy., Korond csomójában.
56. Fekete Árpád – Józsa András – Szőke András – Zepeczaner Jenő: *Szováta 1578-1989. Székelyudvarhely. 1998. 43. (a továbbiakban Szováta).*
57. Szabó T. htgy., Szováta csomójában.
58. Szabó T. htgy., Sóvárad csomójában.
59. Szováta. 25-40.
60. A késő középkori népesség településenkénti összeírásának legteljesebb forrása az 1614-es lustra, mely a székely történelem egyik legértékesebb demográfiai és társadalomtörténeti forrása. vö. SzOkL. ú.s. IV. Sóvidék falvai: Atyha: 336.; Korond: 332-333.; Parajd: 334.; Sófalva: 333-334.; Sóvárad: 260-261.; Szováta: 265. A lustra sóvidéki adatainak értékelésére ld. Józsa András: *A Sóvidék népességi viszonyai 1614-ben.* Hazanéző 10 (1999). 1. sz. 10-11.; Sófalvi András: *A Sóvidék középkori településtörténete.* In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II. Szerk.: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos. Székelyudvarhely. 2002. 184-186. A teljes udvarhelyszéki lustra. SzOkL. ú.s. IV. 287-373. Demográfiai, társadalomtörténeti feldolgozására ld. Székely felkelés. 159-190.
61. A székely tízesek kérdéskörének szintén nagy irodalma van. A teljesség igénye nélkül csak a főbb munkákat említeném meg: Bartalis Ágost: *Adatok a székelyföldi tízesek megismeréséhez.* Csíki Lapok 1939. 19. és 21. sz.; Duka János: *Csikszentlélek tízeiről.* Népismereti Dolgozatok 1978. 168-194.; Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Bp. 1938. 40-43.; Garda Dezső: *A nemzetiségi*

- szervezet maradványai Gyergyóban, a székely tízesek és a székely identitás.* In: Nemzetiség- identitás: a IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. (Békéscsaba, 1990. okt. 5-7.) Szerk.: Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán. Debrecen. 1991. 189-192.; Garda 1994. 18-22.; Köllönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig.* Gyergyószentmiklós. 1910.; Milleker Rezső: *A székely tízesek.* Debreceni Szemle 13 (1939). 1-40.; Vámszer Géza: *Csik vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok a hajdani Csik vármegye (Csik, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez.* Csíkszereda. 2000.
63. A tízesek kérdését legutóbb Báráth János foglalta össze. Ld. Báráth 1996. 154-165.
  64. Felsősfalva havasi tízeseiről Sófalvi Istvántól, Korond belterületének tízeseiről István Lajostól kaptam tájékoztatást. Segítségüket ezúton is köszönöm.
  65. 1597-ben az egyik pereskedésben Sófalva öt tízesét említik. Ld. SzOkL. ú.s. II. 476. sz. jegyzk. 343. old.
  66. SzOkL. I. 42.
  67. Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadinense.* Bp. 1903. 213.
  68. Pl. Siklód, Parajd, Sófalva, Korond és Pálfalva közsékkelyei alkotják Demeter Ferencz századát. Ld. SzOkL. ú.s. IV. 171-172.
  69. vö. Imreh 1983. 68.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Mária Terézia reformjainak hatása Udvarhelyszéken (1762 – 1780)

Mária Terézia, bár a történelem a felvilágosult abszolútizmus képviselőjeként tartja számon, több ponton különbözik a vele egy csoportban jegyzett kortárs monarcháktól. Nem volt „filozófus uralkodó”: műveltsége, kora társadalmi, ideológiai, gazdasági eszméiben való jártassága nem mérhető a II. Frigyes vagy fia, II. József ismereteivel. És – ezzel részben összefüggő okokból – az sem mondható el róla, hogy előre megfontolt és megmásíthatatlan kormányzási elvrendszer birtokában lépett trónra. Ezért van az, hogy maguk a történészek is nehezen tudják eldönteni, mikortól számítsák a királynő nevével fémjelzett reformkor szak kezdetét: némelyek a társadalmi kiváltságokat kikezdő Haugwitz-reformot (1749) tekintik kiindulópontnak, mások az államtanács 1761-ben történt felállítását, ismét mások II. József társuralkodóvá emelését.¹ Abban viszont összecsengenek a vélekedések, hogy a székely társadalmat és önkormányzati rendszert mélyrehatóan befolyásoló intézkedések sorát a határőrezredek felállítása nyitja meg.

1. A határkatonaság

A XVIII. század derekának Európájában a Székelyföld a halmozott anakronizmusok „országá” volt. Kiváltságos lakói elemi joguknak tekintették, hogy egy olyan katonatársadalom rendszerében éljenek, amely már régóta alkalmatlan volt arra a szerepre, amiért létrehozták. Imreh Istvánt idézve „ami a székely székekben történik [...] beleilleszthető abba az újkor eleji üzemi struktúramódosulásba, amely a középkorias autonómiák megfogyatkozásával együtt jár. A kollektív jogok, a hagyomány szentesítette privilégiumok intézményi kereteinek [...] szembe kellett nézniök a hatalmasabb alakulatnak, az államnak az őket erőltető vagy éppen felszámolni akaró törekvéseivel.”² A kormányzat – merthogy az

ügyet nem volna ildomos kizárólag a királynő nevéhez kapcsolni – a székelység új elvek szerinti hadrendbe állításával „valójában a helyi, hagyományos organizmusok egyikéből akart központi vezényszóra figyelmező organizációt formálni.”³ Tudván azt, amit Borsos Tamás még a XVII. század kezdetén megfogalmazott, hogy „Erdély nem pénzes ország, hanem szablys ország”, a birodalom nagyjai célszerűnek látták a keleti határsávot önfenntartó, paraszti életét tovább folytató, olcsó – voltaképpen ingyenes – határkatonasággal lefedni.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy tulajdonképpen egy régen – már a XVI. században – és messze – horvátföldön – elindított folyamatról van szó, melynek a székel és román határőrezredek megszervezése Erdélyben tér- és időbeni végpontja. Igaz, az sem titok, hogy ahol csak lehetett, az egykori Magyarországot körülölelő határok őrzését *nem magyar* népelemekre (horvátokra, szerbekre, németekre, románokra) bízta, az egész rendszert pedig nem pusztán a külső ellenség megfékezésére szánták, hanem a belső *centrifugális* erők – mindenekelőtt a magyar rendek ellensúlyozására is.⁴

Másfelől, az Erdélyben lebonyolított akciónak volt egy aktuálpolitikai indoklása. A nyugaton viselt háborúk (hétéves háború, 1756-1763) következtében a birodalom keleti határainak védelme foghíjassá vált, növelve a tatár beütések és az ellenőrizetlen népmozgás nyomán a pestis beszívargásának veszélyét. A Rákóczi-forradalom óta határőrszolgálatot teljesítő polgári zsoldos őrség (az ún. *plájások*) elégtelennek bizonyult a keleti végek biztonságos védelmére. Nicolaus Adolf Buccow báró, Erdély 1761 elején kinevezett katonai parancsnoka, miután megbízatásának első évében sikeres toborzást folytatott a határ menti román vidékeken, 1762 nyarán érkezettnek látta az időt a székel ezredek felállítására. A székelység viszonyulása azonban merőben más volt, mint a velük csaknem egy időben „mérték alá állított” románoké (a toborzás ugyanis azzal kezdődött, hogy a férfiakról hossz mértéket vettek). Az utóbbiak – mindenek előtt az úrbéri kötelezettségeiktől ekképpen szabaduló jobbágyok – mondhatni jó szívvel állottak katonának, habár a kivitelezés módja, az ígéretek be nem váltása körükben is okozott zavargásokat, főleg azon a vidéken, ahol a „*more sicularum*”-szerű szabadparaszti életvitelnek gyökerei voltak (a szályvai zendülés). A székelyek ellenben kezdettől fogva tiltakoztak: a gyergyóiak állítják 1762 nyarán, a sorozás

megkezdésekor, hogy „ők mindig szabadok voltak s katonáskodni is nem rendeletre, hanem törvényeik s kiváltságaik értelmében szoktak törvényesen rendelt honfitársaik vezetése alatt”⁵. A lakosság tiltakozása dacára a toborzással megbízott báró Schröder ezredes fenyegetőzés és hitegetés mellett „mérték alá állította” Gyergyó népét, ezután Csíkban, majd Háromszéken folytatva a munkát.⁶ **Udvarhelyszékre** b. Jósika Miklós kapitány érkezett 1762. augusztus elején, házánál keresve fel Borsai Nagy István alkirálybírót, akinek állítása szerint „...azt mondá, hogy igen kedves dolgot fogna a ns. szék ő excellenciájának tenni, ha azon conscriptio előre végbe menne, lám hiszen ha kívántatni fog, jó leszen, ha készen találtatik a munka, ha pedig kívántatni nem fog, a tűz a papirost megégeti.”⁷ Hamarosan munkába állott a sorozóbizottság is, mely Miklósvárról helyezte át székhelyét a Bardóc-fiúszéki Olasztelekre. Elnöke Schröder ezredes volt, tagjai Jósika Imre és bizonyos Samler kapitány, Cserei György hadnagy, Elekes őrmester meg egy szakaszvezető. A lakossággal való kapcsolattartást a szék „coadminisztrátora”, ifj. Daniel István és az alkirálybírák segítették. A fiúszék népe azonban csak hosszas vita és vesződés után volt hajlandó „mérték alá állani”, azzal a feltétellel, hogy kiváltságos státusuk megmarad, adómentességet élveznek és saját körükből kijelölt tisztek alatt szolgálhatnak. A bardócszéki sorozást lezáró jegyzőkönyvet Markó Bálint alkirálybíró, Keresztes Máté székülnök, Boda Sámuel jegyző, Máté Sámuel és Fekete Pál ülnökök írták alá.⁸

Udvarhely anyaszékben a bizottság a két Homoród mentén folytatta tevékenységét, ahol az ellenállás még makacsabb volt: a sorozókat különösképpen a lövéteik konoksága háborította fel, akik ellen Buccow körrendeletet adott ki, mellyel megtiltotta az összeírásból magukat kivonó falubelieknek a szék területén való szabad mozgást, a szék többi lakójának pedig, hogy bárminemű kapcsolatot tartsanak velük. Augusztus 6-án a Homoródalmáson veszteglő bizottság 43 falu nevében szerkesztett petíciót vehetett át, melyben a kérelmezők kijelentették, hogy katonáskodni csak „régí törvényeik, szokásaik, székely szabadságaik értelmében” lesznek hajlandók. Az ellenállás Schrödert arra készteti, hogy szeptember 8-án szüntesse be a falvakon folytatott toborzást, és Székelyudvarhelyre, a „székházába” költözzön át. A helyzet komolyságát bizonyítandó, szeptember 15-én estefelé maga Buccow érkezett

Udvarhelyre, Haller Gábor kormányshéki tanácsos kíséretében.⁹ A további történéseket a város egykorú krónikása, Szeles János örököltette meg:

„...Másnap az udvarhelyi szabad népnek jobb része a szombatfalvi rétre gyűlvén, onnan ebéd után gyalogok, lovagok rendiben hármával békjöttek, s az székház előtt megállapodtak, a városi két részből valók [ti. a nemesek és polgárok képviselői] közül pedig a bíróval, tizedessel, nótáriussal heten *Erenst* [így! – más forrásokban Ernst] főstrázsamesterhez hívtak, a ki ilyenképpen szólt azokhoz: Mostan kegyelmetek előtt vagyon ő felségének akár királyi kegyelmét, akár kedvetlenségét magokra várni, mivel ezen falusi nép csak az várostól vár; ha azért kegyelmetek jó példával elől járnak, és az falusi népnek azzal szándékát magok után vonják, reménhetelen gratiáját fogják kegyelmetek ő felségének tapasztalni. Melyre a nótárius másoknak is képében így felelt: Mi velünk m[éltósá]gos uram a falusiaknak communicatiojok nincsen, nem is volt, hanem ők magok különös értelmektől vezettetnek s velünk szándékjokat nem is közölték, ha pedig mi katonaságra adnók magunkat, nyilvánvaló kárunkra s végső nyomorúságunkra lenne, mivel mi majd mesteremberek lévén, az esztendőnek majd minden részibe, minden napjainkban személyünk szerént kételenítetünk az ő felsége quantumának keresésére, házunknak tartására mesterségünket folytatni, és az sokadalmakat gyakorolni, nem úgy mint a falusi szántó vető nép, a ki munkájának nagyobb részét maga ott nem létében is jó cselédjei által minden hátramaradás nélkül végbe viheti; különben ha ő felségének parancsolatját látjuk, minden kárunkkal is készek vagyunk az ő f[e][s]ge kegyelmes tetszésének engedelmeskedni. [...] Ezen közben künn a piacon egy *Zsámblér* [így! – valójában *Samler*] nevű kapitány egy falusi embert pofon csapott, a melyre a nép oda csoportozván, nagy csiadát [így!] tett. Erenst úr hallván a lármát kiment, de csak hamar visszatérván így szólította meg a városiakat: íme látják kegyelmetek a valóságos rebelliót, az Istenért könyörüljenek magokon s magok gyermekein, mert bizonyára iszonyú veszedelem fogja ezen helységet követni.” Igérgetni is próbál: minden jelenlévőnek egy-egy arany nyakláncot, magától a királynőtől, ami az egyszerű mesteremberekben is erős gyanút kelt, hiszen „...az ilyen ajándékot az királyok nem vargáknak, nem is nemeseknek, sőt m[éltósá]gos uraknak sem mindeneknek, hanem az kiváltképpen való nagy érdemeket

tett grófi és hercegi személyeknek szokták adni.” Következésképpen nem veszik komolyan a főstrázsamester másik kecsgetető ajánlatát sem: „Csak kegyelmek a katonaságnak nevét magokra vegyék s azzal a falusi népnek példát adjanak, végbe viszem ő excellenciájánál, hogy soha semmi hadi szolgálatra kegyelmek nem kényszeríttetnek, hanem mind eddig, úgy ezután is azon móddal élhetnek, csak az nevek léssen katoná...”. Eközben Buccow „...a székházának ablakaiban olykor-olykor előfordulván a pénzt bővön hányta a nép közé, de, a mely csoda volt azon falusi emberek között, még egy sem találkozott, a ki a pénzhez hozzá nyúlt volna, sőt a kinek kalapjára vagy bocskorjára esik, legottan lerázza, melyen ő excellenciája igen kezdett kedvetlenül, látván a népnek ilyen elszánt megátalkodását.” Másnap a városiak képviselői szóban közlik Ernst alezredessel a város válaszát, „...hogy olyan kétséges útra magokat nem bocsátják...”¹⁰

Ezután a „praetoriális ház” előtt újabb „csiáda” robbant ki: az egyik tiszt az alsóboldogfalviak követét, Derzsi Ferencet pofon ütötte, egy másik pedig a bencédi László Ferencet a székház lépcsőin „üstökénél fogva” rángatta. A felháborodás akkora volt, „...hogy a nép valamennyi német tisztet szinte összeszaggatta.” A forrongókat maga Daniel sem bírta lecsendesíteni, őt is „megtaszigálták”, végül Borsai Nagy István, az anyaszék alkirálybírája tudott úrrá lenni a feldühödött tömegen.¹¹ A következő napon Buccow távozott a városról, miután a „coadministrator”-nak meghagyta, készítsen lajstromot a zendülés fejeiről, illetve fogattassa el őket, amire Daniel azt válaszolta, hogy ez fölösleges, mert „arra a székből senki vállalkozni nem fog.”¹² „A százszok között olyan hír volt, – írja a helyi krónikás – hogy szaladásképpen szaladott volna el, félvén a néptől...” Igaz, maga Szeles siet ezt cáfolni bizonygatva, minő nagy tisztességgel búcsúztatta a város és környéke a generálist.¹³ A történetek viszont, illetve Buccow távozása előtti rendelete a vétkesek elfogatásáról Szádeczkýt is arra készítetik, hogy megállapítsa: a tábornok „nem ok nélkül sietett el Udvarhelyről.”¹⁴

„Így ezen úttal – zárja beszámolóját a krónikás – a város és a szék a katonaságtól megszabadulván, mint eddig csendességben élt.”¹⁵

Az engedetlenség azért nem maradt teljesen büntetlenül: Buccow „elmenetele után csakhamar beszállott a városba 2 compánia vasas német, még ezek itt lévén, egy batalion gyalog német két tábori ágyú-

val.”¹⁶ Ezeket újabb meg újabb alakulatok követték a székközpontban és vidéken, különösképpen sújtva a szervezés idején renitenskedő településeket.

Abban, hogy Udvarhelyszék túlnyomó része megszabadult a katonaságtól alighanem az is közrejátszott, hogy területe nem volt a határsáv közvetlen közelében, így stratégiai jelentősége jóval csekélyebb volt, mint Csík-Gyergyó-Kászon, vagy Háromszék esetében. Ez utóbbi területeken, illetve Udvarhelyszék Bardóc fiúszékében a tiltakozás és belső feszültségek (a katonának állott „limitrophusok” és a civil lakosság közti ellentétek, a társadalmi zavargások) dacára a szervezés folytatódott, az ellenállást pedig végérvényesen az 1764. január 7-i madéfalvi vérengzés szüntette meg.

A szervezés 1764 márciusában, **Bardóc fiúszékén** ért véget. A Danielek olaszteleki udvarházában elszállásolt bizottság összehívatta a fiúszék valamennyi falujának férfi lakosságát, akikről lajstrom készült, de nyilvántartásba vették a fiúgyermeket is, külön-külön az 1-5, 6-10, és 11-16 éveseket. Március 18-án már zászlót szenteltek, a katonai rendszabályok felolvasása után pedig az alkalmasnak talált férfinép is letette az esküt.

Bardócszék hét faluja (*Bardóc, Erdőfüle, Kisbacon, Magyarhermány, Székelyszáldobos, Telegdibacon és Vargyas*) egy egész század (250 ember) gyalogkatonát adott. Ugyanezekben a falvakban nyilvántartásba vettek még 54 számfelettit, 420 fiúgyermeket és 205 öregség vagy testi hiba miatt alkalmatlan személyt. A század első parancsnoka az udvarhelyi zendülést előidéző **Samler** kapitány lett. *Bibarcfalva* (21+5) és *Olasztelek* (20+5) katonái Köpec, Szárazajta, Bodos, Sepsibacon és Barót lakóival kerültek egy századba, **Coconary** kapitány parancsnoksága alatt. A huszárok közé soroztak *Bibarcfalváról* 1 harcképes személyt és 1 fiúgyermeket, *Vargyasról* 19+3 személyt (17 gyermekkel és 9 alkalmatlannal), *Telegdibaconból* 3 személyt (8 fiúgyermekkel és 4 alkalmatlannal). A huszárok kapitánya báró **Jósika Miklós** lett. Háromszékből és Bardóc fiúszékből került ki egészében a székely határőrség II. gyalogezrede (3000 katona, 651 számfeletti, 4382 fiúgyermek és 1745 alkalmatlan), illetve a székely huszárezred öt százada.¹⁷

A határőrség felállítását, jóllehet Udvarhelyszéket csak részben érintette, az adminisztrációban is bonyodalmakat okozott: Bardóc fiúszék

katonának állott népessége (a „*limitrophusok*”) katonai közigazgatás alá tartozott, míg a polgári lakosság maradt a korábbi mód szerint a szék kötelékében. A katonák és civilek közti perek intézésére létesült a **vegyes perek törvényszéke** („*forum causarum mixtarum*”, „*fora mixta*”), melynek szervezéséről az erdélyi udvari kancellária intézkedett, a guberniumnak 1764. május 10-én leküldött rendeletében. Ez a törvényszék *nyolc tagú* volt: *elnöke* kötelező módon katonai személy kellett legyen, *három ülnököt* az ezredparancsnok nevezett ki, *másik hármat* a főkirálybíró vagy a Folytonos tábla. A létszámot a szavazati joggal nem bíró *jegyző* egészítette ki, ekképpen biztosítva volt a katonák szavazatbőbsége. A Folytonos táblától eltérően a törvényszék csak bizonyos időközönként ülésezett, akkor amikor a felgyűlt peres ügyek ezt szükségessé tették. A civil lakos katonai személyt saját fő- vagy alkirálybírója előtt hívhatott perbe, emez áttette az ügyet a szék elnökéhez, aki az érintett katonát az ezredparancsnok által idézte meg. A katona polgári személy elleni feljelentését kapitánya előtt tette. Ítélethozatalkor a katona- és polgári bírák felváltva szavaztak. A „*fora mixta*” intézménye nem bizonyult hosszú életűnek, hiszen 1769-ben meg is szűnt; az addig hatáskörébe tartozó perek a megfelelő székek Folytonos tábláihoz kerültek.¹⁸

2. Az Állandó (Folytonos) táblák (*Tabulae continuae*)

Ma már fölösleges volna tagadni, hogy a XVIII. század derekára Erdély bíráskodási és közigazgatási rendszere alaposan megérett a korszerűsítésre. A korabeli helyzet sommás elemzését Hajdu Lajos adja: „Ebben szerepet játszott az erdélyi jog tarkasága, az a körülmény, hogy a szászoknál, a magyar vidékeken és Székelyföldön (de ezen belül a civitásokban és taksás helyeken, azaz privilegizált mezővárosokban is) jelentősen eltérőek voltak mind az anyagi, mind pedig a jogi normák, és a kép színességét fokozta a számtalan torzulás, amely a gyakorta bekövetkezett zavaros időszakokban egyes helyeken az igazságszolgáltatási gyakorlatba becsúszott.”¹⁹ A cselekvést az is siettette, hogy a felekezeztileg és etnikailag megosztott Erdélyben az udvar reformerei kisebb ellenállásra számítottak, mint a királyi Magyarországon, ahol a rendek szilárd érdekközönsége közismert gátja volt bárminemű változásnak. Ez az előrejelzés azonban nem vált be: az erdélyi rendek 1762-ig visszautat-

sítottak minden kezdeményezést, amely a közigazgatás és bíraskodás hagyományos rendjét célozta meg.

Végül a jogszolgáltatás megreformálásának előkészítésére 1762-ben a királynő a helyi rendek bevonásával, gróf Nemes Ádám elnökletével bizottságot nevezett ki, amelyben a székelységet az udvarhelyi Bándi András táblai ülnök és Siménfalvi János képviselték. 1762 és 1763 során a Nemes-bizottság javaslatait a „Praevium opus... de tollendis impedimentis processuum juris” című jelentésében foglalta össze, amely az erdélyi jog egészét átfogó „Codex Theresianus Transsylvanicus” mellett a változások alapja lesz.

A bizottság feltárta a működő bíraskodási rendszer hiányosságait, javaslatokat tett a létesítendő új törvényhatóságok székhelyeire (a Székelyföldön Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Csíksomlyó, Marosvásárhely és az aranyosszéki Bágyon), intézkedett arról, hogy ezekben a központokban kötelező módon *székházak* („praetorium”) épüljenek. Nem tartotta célszerűnek a „gyrás székek” megszüntetését, ezek feladatkörét továbbra is a statutumalkotás, az országgyűlési követek megválasztása és utasításokkal való ellátása, jelöltállítás a megyei-széki tisztségek betöltésére és bizonyos rendkívüli feladatok ellátása tartozna.²⁰ Javaslát készült a vármegyék, a kerületek és székely székek Állandó tábláinak tisztségviselői és alkalmazotti létszámára, ezek fizetésére vonatkozóan is.

A székely székek tábláit a következő személyi állománnyal tervezték felállítani:

A tisztség megnevezése	Udvarhely	Háromszék	Csik és Kászón	Maros	Aranyos	Bardóc	Miklós vár	Gyergyó
Főkirálybíró	1	1	1	1	1	–	–	–
	1200	1200	1000	1000	800	–	–	–
Alkirálybíró	2	3	3	2	1	1	1	1
	500	600	450	500	180	200	200	200

A tisztség megnevezése	Udvarhely	Háromszék	Csik és Kászón	Maros	Aranyos	Bardóc	Miklós vár	Gyergyó
Királyi adószedő	2	2	2	2	1	–	–	–
	600	600	600	600	300	–	–	–
Főjegyző	1	1	1	1	1	–	–	–
	200	200	150	180	130	–	–	–
Jegyző	1	1	1	1	1	1	1	1
	150	150	100	130	80	60	60	60
Ülnök	5	4	4	6	8	7	7	7
	750	600	600	780	640	350	350	350
Ügyész	1	1	1	1	1	–	–	–
	40	40	40	40	40	–	–	–
Seborvos	1	1	1	1	1	–	–	–
	80	80	80	80	40	–	–	–
Írnok	2	2	2	2	1	–	–	–
	100	100	100	100	50	–	–	–
Kapus	1	1	1	14	1	–	–	–
	40	40	40	0	30	–	–	–
Börtönőr*	1	1	1	1	1	1	1	1
	36	36	36	36	30	36	36	36
Hajdú	3	3	3	3	2	–	–	–
	90	90	90	90	60	–	–	–
Nyargaló	2	2	2	2	2	1	1	1
	90	90	90	90	90	45	45	45

A tisztség megnevezése	Udvarhely	Háromszék	Csik és Kászton	Maros	Aranyos	Bardóc	Miklós vár	Gyergyó
Dulló	4	4	3	4	2	–	–	–
	80	80	60	80	40	–	–	–
Egyéb alkal- mazott**	-	?	–	–	–	–	–	–
	-	245	–	–	–	–	–	–
Hóhér	1	1	1	1	1	–	–	–
	30	30	24	16	18	–	–	–
Rabtartásra	-	-	-	-	-	–	–	–
	46	46	40	40	36	–	–	–
Összesen***	28	28	27	29	25	11	11	11
	4032	4227	3300	3802	2564	691	691	691

*Azokban a fiúszékekben, ahol tábla működött a börtönőr egyszersmind kapus is volt.

**Háromszéken a tábla évi 245 forinttal tartozott az ojtózi és bodzafor-
dulói bognároknak.

***Összehasonlításképpen íme a megyék tábláinak tervezett évi össz-
költségei (zárójelben a tisztviselők száma): Fehér: 8212 (66), Küküllő:
4897 (32), Torda: 5017 (38), Kolozs: 5017 (38), Hunyad: 5177 (41),
Doboka: 4306 (35), Közép-Szolnok: 4006 (29), Belső-Szolnok: 4296
(36), Kraszna: 3204 (28), Zaránd: 3174 (28).²¹

A „Nemes-bizottság” összetételénél fogva is érdekelt volt abban, hogy
kompromisszum jöhessen létre egyfelől az udvar reformereinek elkép-
zelése, másrészt a helyi rendek konzervativizmusa között. Az ellenséges
magatartás így sem marad el. Főképp Udvarhelyszék némely tisztviselői
szervezkedtek az új bíraskodási rendszer életbeléptetésének megakadá-
lyozására: a mozgalom egyik kulcsfigurája Borsai Nagy István, az anya-

szék alkirálybírája volt. Borsai, aki nemrég még a határkatonaság felállításán munkálkodó bizottság mellett segédkezett, 1763. február 8-án, a viceszék ülésén, melyre számottevő székely köznép is begyűlt, támogatta azt az indítványt, hogy a vicetisztek és széküllők esküvel szövetkezzenek az új jogszolgálati rendszer életbeléptetésének megakadályozására, és maga is felesküdt. A történekről az udvart Sebestyén Mihály tényleges-, illetve Török István nyugalmazott adószedő és Árvai Gábor hadbiztos tájékoztatták, hangsúlyozván denunciációs levelükben, hogy az ülésező alszéket a tömeg kényszeríttette az eskütételre, midőn képviselői írásbeli beadványban szólították fel ezeket: vagy csatlakozzanak a „judicium collegiatum” (az Állandó táblák) felállítására elleni akcióhoz, vagy mondjanak le. Sebestyén a jelentés kései elküldését azzal magyarázta, hogy a szervezők „állandóan szemmel tartották”.²²

Miután a történekről Buccow is jelentést tett az udvarnak, Mária Terézia május 17-én utasította Daun grófot, a haditanács elnökét, hogy Borsaival és az őt támogatókkal szemben, tekintet nélkül arra, hogy nemesek-e vagy sem, büntetőleg („criminaliter”) járjanak el, de egyelőre, az Erdélybe áthelyezendő katonaság megérkezéséig az ügyet titokban. Ugyancsak titokban közölik báró Siskovics József altábornaggyal, hogy a csapatok megérkezése után Udvarhelyszékre katonaságot szállásoljanak, hogy szükség esetén kéznél legyen.²³

Az erdélyi udvari kancellária viszont a vétekesek elfogatását kockázatosnak vélte, mert ha erre lakóhelyükön kerülne sor, akkor az akció 40-50 katonát igényelne, továbbá fogolyként való szállításuk az ország egyik szegletéből a másikba mindenképpen megdöbbenést keltene, de ezen túlmenően a lakosság előreláthatatlan reakcióját is előidézhetheti. A királynő viszont kitart a vétekesek lakhelyeiken történő őrizetbe vétele mellett, július elején utasítva a guberniumot a végrehajtásra. Az elfogatási parancs három személyre szól: a Bögözben lakó Borsai Nagy István alkirálybíró, a székelyudvarhelyi Várad István assessor és ügyvéd, illetve az atyhai Simon István. A parancs végrehajtásával Turati József őrnagyot bízták meg, aki július 26-án, Bögözben őrizetbe vette Borsait, másnap pedig megbízottjai Székelyudvarhelyen, házánál elfogták Váradit. Ugyanaznap egy hadnagy 30 közlegénnyel, miután az atyhai Simon Istvánt vadászni hívta egy közeli erdőbe, hogy az Atyhán és

környékén népszerű Simon elhurcolása nehogy zendülést idézzon elő, titokban letartóztatta. Így is, midőn Segesvárra szállították, Székelyszenterzsébeten áthaladván Simon odakiáltotta az összegyűlt falusiaknak: „Hazánk miatt fogtak el, mert soha nem akartam eladni magamat!”. Ennek következménye az lett, hogy a szenterzsébeti és nagysolymosi nép több napra az erdőre menekült. A per folyamán mások vétsége is kiderült, így 1764 júliusában elfogták még az almási Bara Mihály prókátort és a bikafalvi Benczédi Györgyöt.²⁴

A per azzal zárult, hogy Török Pál alkirálybíró, bár nem volt az összeesküvés részese, „feladatai el nem látása miatt” tisztségéből felmentették; Váradit, „a baj szervezőjét”, aki a feljelentés szerint a tömeg szóvivőjét a csatlakozási előterjesztés megszövegezésére bűjtatta öt év fogházra; Simon Istvánt, aki az eskütételt indítványozta (jóllehet a gubernium előterjesztése szerint „megérdemelné az életfogytig tartó kényszermunkát is”) 10 év börtönre; Bara Mihályt, a nyilatkozat „fabricator”-át két évre; Benczédi Györgyöt pedig, a „memoriális” leírásáért egy évre ítélték. Borsait, aki a vizsgálat közben a börtönben meghalt, ártatlannak találták ugyan a szervezkedés vétkében, ám vétkesnek abban, hogy kétértelmű kijelentéseivel a népet szándékában erősítette, a történeteket pedig nem jelentette a guberniumnak.²⁵

Az előkészítés után a gubernium megkezdte a táblák tényleges felállítását: a székeket és vármegyéket értesítették az uralkodó döntéséről, az önkormányzatok főbb tisztviselőit pedig Nagyszebenbe rendelték felkérve őket, hogy vigyék magukkal a személyi javaslatokat az új hivatalok betöltésére, ügyelve arra, hogy az egyes tisztségekbe azonos számú katolikust és protestánt proponáljanak. A táblák nem egyszerre, hanem megyénként-székenként változó időpontban kezdték el működésüket 1763 folyamán, illetve 1764 elején (utoljára Csíkszékbén, 1764. február 14-én, mivel ott addig a tisztviselői kar a határőrség szervezése körüli bonyodalmakkal volt elfoglalva).²⁶

Udvarhelyszéken 1764. január 26-án körlevélben adták a falubírák tudtára a Folytonos tábla működési rendjét: március közepéig folytak az Udvarhely anyaszékbeli perek, a Keresztúrszék-beliék március közepétől május végéig, Bardócszék és a kiváltságos községek perei június elsejétől július másodikáig. Augusztus 20-tól 1765. február végéig ismét az anyaszék, május végéig Keresztúrszék, július másodikáig pedig

Bardócszék és a kiváltságos községek pereit tárgyalták. Elsőbbsége volt a régebben kezdődött pereknek, de soron kívül tárgyalták a szék tömlőcében levő rabok ügyeit, illetve a királyi leiratok és főkormányászéki rendeletek kíséretében érkező pereket. Ugyancsak soron kívül, a délutáni órákban tárgyalták az egyházak, özvegyek és árvák sürgős pereit.²⁷

A tábla működésére vonatkozóan Benkő József egykorú feljegyzését idézzük: „...A törvényszéken a **főkirálybíró** elnöklete mellett **12 tényleges és ugyanannyi számfeletti ülnök** (széküllő: assessor) ülésezik. A ténylegesek közé tartozik a **két alkirálybíró** – az egyik Udvarhelyszék, a másik Keresztúrszék részéről – **két királyi adószedő** (perceptor), akik a három székből, azaz Udvarhely-, Keresztúr- és Bardóc székekből az összes adót beszedik. A **két jegyzőt** (egyik rendes, a másik ennek helyettese) s a többi hat ülnököt Udvarhely és Keresztúrszékből nevezik ki.” Keresztúr fiúszékét, melynek a Folytonos tábla felállítása előtt külön alszéke volt „...most Udvarhelyszékkal együttesen az állandó törvényszék kormányozza, noha valamilyes különbség volna a kettő között.”²⁸ Bardóc fiúszéknek „...közvetlen albírája és törvénykezése van saját kebelében, **helyettes királybírája** és állandó törvényszéke, ahonnan az udvarhelyi törvényszékhez lehet fellebbezni.”²⁹

Az erdélyi igazságszolgáltatás reformja mindenekelőtt a bíraskodási és közigazgatási tevékenység részleges különválasztására törekedett, de célba vette az önkormányzatok (vármegyék, székek) autonómiáját is, melyeket helyi végrehajtó szervekké igyekezett lefokozni. A kétségtelen jobbítási szándék egy felemás, a hozzáfűzött reményeket csak részlegesen beváltó modernizációt eredményezett: a kompromisszum keresése, a régi struktúrákra építő olcsó korszerűsítésre való törekvés elégedetlenséget szült a változások és az öröklött állapotok megőrzésének hívei között egyaránt. Ismét Hajdu Lajost idézzük: „Létrehozásukat az udvar erőszakolta ki, e változást az érintettek közül még azok sem akarták, akik maguk is szívesebben látták volna a gyorsabb ítélezést akadályozó feudális gátak lerombolását. [...] Létrehoztak ugyan egy viszonylag folyamatosan működő szervezetet, ez azonban a más történelmi körülmények között kidolgozott és ekkorra elavult régi perjogi intézmények alapján tevékenykedett, ez is lehetetlenné tette a kitűzött cél elérését, az igazságszolgáltatás meggyorsítását.”³⁰

3. Kísérlet a levéltárak rendezésére³¹

A XVIII. század második felének egyik legjelentősebb levéltár rendezési akciója számunkra azért érdekes, mert az a látszólag banális közigazgatási ügy, amely 1768-ban elindította, éppen Udvarhelyszék praetoriális háza kapcsán merült fel.

A kérdés a királynőt már jóval korábban foglalkoztatta: 1752. április 28-án a főispánok különös figyelmébe ajánlotta a levéltárakat, megkövetelve ezek rendezését, lajstromozását, a jegyzőkönyvek mutatókkal való elátását,³² utalva a hatósági felügyelet szükségességére is.³³

1762. február 11-én guberniumi rendelet utasította a nótáriusokat az iratok kezelési módjára: „...Ez után minden Gubernialis Commissiokra azon tisztt, ki azt elsőbben fel nyitja Diem perceptionis kívülről feltenni, annak executióját töstént végbe vinni és arról a R. Guberniumot informálni késedelem nélkül el ne múlassa, inserálván Informatiójában mind az expediált G[u]b[ernia]lis Commissionak, mind ennek vételének Dátumát. Mely[e]k[nek] valamint ennek előtte is meg parancsoltatott, háttára az Dolognak Extractussát succinte universaliter feljegyezze, az olyan Informatiokra, vagy Relatiokra pedig, melyek Rescriptumra K[onsi]g[na]lt[a]k által küldetnek, distingvalt Betűkkel indorsálja Ad R.R., hogy annyival inkább a naponként rakásra gyűlő instrumentumok között el ne tévelyedjenek, és eő F[e]l[sé]ge indignatióját annak késedelmek k[e]g[ye]lm[e]t[e]kre ne vonja...”³⁴

Az udvarhelyi levéltár akkori őrzési módját a szék 1763-ban tett jelentéséből ismerhetjük meg, amelyben az előljárók rosszallásukat fejezik ki a fennálló állapotok miatt: „...ugyanis nekünk három Hajdúnk és két Postánk lévén resolváltatva, azzal mű teljességgel bé nem érjük, mivel az Hajdúnak ilyen szolgálatot kell tenniek a Praetoriális Háznál a hol lesznek a Cassák, N[eme]s székünk Archívuma kelleitk strázsálnioik, azokban léve is minden Seccuritásunk.”³⁵

Az archívumnak otthont adó „praetoriális ház” sem felelt meg a kívánalmaknak: fából épült polgári házak vették körül, helyiségei nem voltak boltozottak, így állandóan tűzvész fenyegette. Bírósági épület is lévén, biztonságát kérdésessé tette a „pereskedő ügyes-bajos emberek”, a börtönbe zárt elítéltek otltéte. Az iratok egymás hegyén-hátán heverték pizokban, penészesen, egyes csomók ládába gyömösölve vagy fiókban, ahol a szű ette és a nedvesség pusztította.³⁶ Ezek az áldatlan

állapotok készítetik a szék elöljáróit arra, hogy 1768. szeptember 29-én arra kérjenek engedélyt, hogy a meglévő székházhoz külön épületszárnyat ragasszanak a levéltár részére. Az ügy Mária Terézia elé kerül, aki beleegyezik az építésbe azzal a feltétellel, hogy az új épületben helyet kapjanak a szék és a „székely nemzet” levelei mellett az ottani „Királyi tábla” iratai is. (Tanácsadói figyelmeztetik a királynőt, hogy Udvarhelyen csak Folytonos tábla van.) A helyiség boltíves kell legyen és fűthető, az iratok kezelője pedig a közjogban járatos, Bécsben tanult „regisztrátor”.

Az erdélyi kancellária fölöslegesnek véli az ilyen méretű bővítést, azzal érvelve, hogy az ún. „székely nemzeti levéltár” csupán néhány régi másolatból, lustrális könyvből, periratból és rendelet-gyűjteményből áll. Az új tisztviselő, a regisztrátor kinevezését sem találják indokoltnak, hiszen addig az iratokat megfelelően kezelte a szék nótáriusa. Javasolják a királynőnek a gubernium megkérdezését is, továbbá azt, hogy kérjenek jelentést arról: hány fasciculus irata van a „székely nemzetnek” és mennyi külön Udvarhelyszéknek. A királynő nem változtat döntésén: „Es hat bei meiner Anordnung zu vebleiben” (Maradunk az én rendelettemnél) volt a sommás válasz. Annyiban viszont enged, hogy beleegyezik a gubernium véleményének kikérésébe. A gubernium ugyan nem nyilatkozott, de beküldte Udvarhelyszék 1769. március 6-án kelt jelentését, mely szerint a szék levéltárában nincs több 500 csomónyi iratnál és így – vélik tisztviselői – a két nótárius és a Folytonos tábla írnoka el tudják látni ezek kezelését. A kancellária azért sem javasolja az új tisztviselő alkalmazását, mert ennek az lehet a következménye, hogy a többi Folytonos tábla is külön regisztrátort fog követelni.

A jelentések nem éppen egybehangzó volta a királynőt arra készítette, hogy a helyzet tisztázása végett ismét jelentést kérjen, de most már Erdély valamennyi törvényhatóságának Levevéltáráról.³⁷ A követendő szempontokat a kancellária 1769. december 1-én kibocsátott rendelete szabta meg:

- *A levéltárak milyen állapotban, az iratok milyen rendben vannak?*
- *Csomókba rakva és lajstromozva vannak-e?*
- *Mely évig terjednek visszafelé?*
- *Vannak-e a régi eredeti iratok közt olyanok, melyek az egész nemzetre vonatkoznak?*

– *A kinevezett jegyzők rendelkeznek-e kellő képességgel a levéltárak kezelésére és lajstromozására?*

– *Következtetésképpen azok lajstromozása rájuk bízható-e?*³⁸

A helyi ügy ezzel országos méretűvé nőtte ki magát és az első nagy levéltár rendezési akció elindítója lett. 1770. március 20-ra már az utolsó jelentés is beérkezett.³⁹

Udvarhelyszék jelentése 1770. február 7-én kelt: „...A levéltárnak ő felsége által engedett építése már megkezdődött. A hét öl hosszú, három öl széles épület költségvetés szerint 400 rhénes forintba kerül. Az iratok most nagy rendetlenségben vannak. Csak a fontosabb iratok, mint a székely nemzetet érdeklő kiváltságlevelek, lustrakönyvek, királyi és főkormányszéki rendeletek vannak rendezve és 35 könyvbe beiktatva. A többi szétszórva hever. Két évszázad alatt annyira megnőtt az iratok tömege, hogy a különben is elfoglalt táblai jegyzők, kiknek kötelességük lenne a levéltár gondozása, hozzá se mernek fogni a rendezéshez. A legrégebbi irat – egy perkötet – 1550-ből való.”⁴⁰

Bardóc fiúszék 1770. január 31-én a következőket jelentette: „...A folytonos tábla felállítása óta keletkezett iratokat az akkor kibocsátott rendelet szerint kezeltetnek; nevezetesen diariumokba, vagyis protocollumokba letisztáztatnak, a mindenkori elnök és jegyző aláírásával és pecsétjével hitelesíttetnek s mutatókkal láttatnak el. A főkormányszéki rendeletek évenként csomóztatnak s mutatókkal szintén elláttatnak. Azonkívül havi kivonatos protocollumok készülnek róluk két példányban, melyek egyike évnegyedenként a főkormányshoz terjesztetik fel.” A tábla felállítása előtti, 1635-ig (azaz a fiúszék I. Rákóczi György fejedelem általi elismeréséig) terjedő jegyzőkönyvekről úgyszintén készültek mutatók. A régi iratok között – bár szorgosan átvizsgálták őket – nem akadtak az egész nemzetet érdeklő példányokra. A jelentéstevők a tábla jegyzőjét a levéltár gondozására alkalmasnak találják.⁴¹

A sebtében összeállított jelentések eléggé felületeseek, de a felhívás sem volt sokkal világosabb. A levéltárak rendezésének igénye kétségtől jogos, ám a lajstromozás szempontjaira semmilyen utasítást nem közöltek. „Hogy tulajdonképpen mit kívántak legfelsőbb helyen a vármegyéktől – állapítja meg Föglein Antal – talán maga a királynő vagy tanácsosai sem tudták.”⁴² Az akció vitathatatlan eredménye az, hogy összeállított egy általános és áttekinthető kép valamennyi törvényhatóság levéltárának

állapotáról (hiszen a jelentések hiányosságai éppen a kezelés mulasztásait tükrözik), másrészt az archívumok gondozói magukon érezvén a kormányzat szemét, az addiginál nagyobb figyelmet fordítanak a rájuk bízott állagok rendben tartására.

Ami pedig Udvarhelyszék kérelmét illeti, hamarosan ez is célt ért: az 1895-ben lebontott praetoriális ház egyik ajtója fölött 1772-ben kőtáblát helyeztek el, melynek latin nyelvű felirata ekképpen magyarítható: „Méltóságos Bátor ifjú Vargyasi Daniel István, Ő Apostoli Szent Királyi felsége kamarása, nemes Udvarhelyszék valamint Keresztúr és Bardóc fiúszékek előjárója, a Folytonos tábla coadminisztrátora; akinek köszönhetően elejétől fogva a tanácsház javítási munkálatai végbementek. Az ő gondoskodása és meghagyása szerint a közkincstár segítségével a boltozatot és annak díszítését elvégezték.”⁴³

Egy 1779. július 12-én készült leltár az udvarhelyi székházban „a Nagy Palotán” részletekbe menő betekintést enged az épület különböző helységeibe („Sessios Ház”, „Cancellária”, „Porkoláb Ház”, „Tömlecz”). A „Cancellária” berendezésének számbavétele után a leltározók a következőket jegyzik fel: „Mindjárt a mellett a Nemes Szék Archivuma, mely vagyon az Publicus Nótárius Úr gondviselése alatt, az hol is vagyon 9. Nagy és 3. Kicsid in concreto 12 Almárium, az kikben a maga rendiben az Nemes szék Prothocollumai helyeztettek.”⁴⁴

4. Mária Terézia reformjai és Udvarhely anyaszék feltámadása

A határkatonaság szervezésekor a székely rendek ráébrednek arra, hogy egyébként is megnyirbált, sok tekintetben már csak jelképes privilégiumaik végveszedelembé kerültek. A régmúltból öröklött kiváltságrendszer védelmére a legkézenfekvőbb eszköznek a korban amúgy nagy divatját élő történelmi érvelés mutatkozott, ami viszont csak kellőképpen patinás írott okmányokkal alátámasztva lehet hatásos, netán eredményes is. A székelyek pedig szilárdan hittek abban, hogy rendetlenségükből kifolyóan titokzatos archívumaik mélyén ott lappanganak örökös és visszavonhatatlan előjogaik csalhatatlan bizonyítékai; vagy legalábbis erről tanúskodik az a kérelmező levél, amellyel Udvarhelyszék ún. „köznemesei” székük tisztségviselőihez fordultak 1763 júniusában:

„Nemes Udvarhelyszéknek tekintetes officiolatusa, nekünk kegyes patrónus uraink!

Alázatosan instáljuk a tekintetes officiolatust, hogy súlyos bajai nemcsak székünk, sőt egész székel nemzetünknek egész ínségünkkel naponként áradnak, melyeknek megnyihítésire nekünk megmáshíthatatlan szükségünk vadnak minden nációnknak törvényeire, diplomáira, privilégiumaira, constitutióira, indultumaira, szokására etc. Minthogy pedig mind azok, valmik voltak és lehettek, *nemes székünknek, mint első és anyaszékünknek* [kiemelés:HGM] protocolomában tanáltathatnak: méltóztassék a tekintetes officiolatus az egész archiumot [így!] első levéltől fogva utolsó levélíg felhányattatni, valamik tanáltatnak kikerestetni, mint magunk védelmire való hasznos és szükséges instrumentuminkat s azokat kiíratván, in paribus nekünk kezünkhöz adni. Azonban az mint bizonyosabban értjük, azon literale instrumentumok kérettetnek ki a nemes szék archiumából, kérjük mindazonáltal a nemes officiolatust, azoknak kiadattatásával ne siessen, míg mi is meg nem látjuk, s nemes székely nációnknak conservatiójára azokat meg nem vizsgáljuk. Holott egész székely nációnknak, nem más nemzetnek tulajdoni, hathatós és védelmező instrumentumi, egész nemzetünk híre és akarata nélkül ki nem adattathatnak, sőt soleniter contradicáljuk és protestálunk, hogy mindazok akarataink és hírünk ellen senkinek ki ne adattassanak, de még per formam etiam communicationis senkivel ne közöltessenek; különben azt fogjuk cselekedni magunk s csak nemes székely nemzetünknek szolgálható instrumentomainak az archiumunkban való, másokkal nem közölhető oltalmazására s megtartására, az mit törvényünk megenged és mire utat mutat és régtől fogva tanított.” [...] Aláírják: „A tekintetes nemes officiolatusnak alázatos szolgálai, Ns. Udvarhelyszéknek két filialisaival együtt, kiváltképpen való nemes lakosai, örökösei, igaz székelek.”⁴⁵

A derék udvarhelyi primorok *nemzetföltő* aggodalmához itt már egyfajta *nemzetmentő* póz is társul: ők és csakis ők, az *anyaszék* nemesi jussal élő lakói vethetnek gátat a székelység felé naponként áradó keserű íségnek. Ezt az érzést különös módon (hiszen korábban Udvarhelyszék hegemon szerepét épp a székely székek sabotálták) erőteljesen táplálta bennük a katonaság terhétől sújtott szomszédos székek lakossága. Erre utal a háromszéki lőő és gyalog székelyek „Udvarhelyszék közönségé-

hez” címzett átirata, melyet az 1763. július 12-iki udvarhelyi közgyűlésen ismertetek és foglaltak jegyzőkönyvbe. A háromszékiek kifejezik abbéli meggyőződésüket, hogy „eleik” udvarhelyi társaikkal együtt jöttek „Schitiából”, továbbá, hogy a Leopoldinumban rögzített székely kiváltságok alapjául bizonyos „scythiai nemes prerogatívák” szolgáltak. Arra figyelmeztetnek, hogy a bajoktól, melyek Udvarhelyszéket egyelőre elkerülték, idő múltával ők sem menekülhetnek: „...mi egy tagja lévén a nemes székely nationak, együtt közönségesen is vagyunk egy törvényünk s egy szabadságunk, és következésképpen ha erőszakos idegenektől a közönséges törvény [...] megrontatik, annakutána erőtlen lészen N[agysá]g[o]tokra és K[e]g[yelme]tekre nézve is. [...] ...Mi egyik tagja lévén N[agysá]g[o]toknak és K[e]g[yelme]teknek, midőn az idegenektől megsebzett szabadságunkat magunktól meg nem gyógyíthatjuk[...]...K[e]g[yelme]tek, sőt az egész corpus natio szabadságának is el kell veszni, mert a tagban esett seb magát addig szokta rontani, míg az egész corpust el nem rontja...” Végezetül az anyaszékbeli hiúságának hódolnak: „Kérjük ezért N[agysá]g[o]tokat és K[e]g[yelme]teket *mint a székely nationak főbb tagjait* [kiemelés: HGM], méltóztassék [...] a mi nyomorúságos bajainkban és nemesi diplománknak, szabadságunknak megtartásában segítséggel lenni...”⁴⁶

Pedig az anyaszék megújult tiszteletének alig volt több alapja annál, hogy Udvarhelyszék a körülmények szerencsés összejárása nyomán megszabadult a határkatonaság terhétől. Az ebből adódó fölényeskedés odáig ment, hogy „csúfot üzvéen némelyek” a *limitropha militia* (=határkatonaság) és *limitrophus* (=határőrkatona) megnevezésből, Udvarhelyen előszeretettel emlegették az újonnan létrejött alakulatokat „*lif...lóf...*” katonaságként.⁴⁷ Ifjú Daniel István pedig a Szebenben kérvénnyel eljáró csíki székelyeknek az egyik tanú szerint a következőket mondta: „A németek nem tudják a székelyek törvényit, csak tartsa kentek magokat, mert megszabadulnak a katonaságtól. Az Isten megsegíti kenteket. Engemet is elégszer akasztottak fel – de csak szóval –, de mégis élek. Udvarhelyszék egy kis baja után megszabadult a katonaságtól.”⁴⁸

Az is igaz viszont, hogy mihelyt komolyra fordulnak a dolgok, az udvarhelyiek nemzetmentő buzgalma alábbhagy: 1763-64 telén, amikor a csíki és háromszéki székelyek kivonultak az erdőre, „a bodzas kereszt-fához”, ekképpen keresvén menedéket katonának állott társaik (a

„limitrophusok”) és a sorozást végrehajtók zaklatásai elől, a „communitás” oltalmazó erejéből merítvén bátorságot, hiába kéri az anyaszékiet, küldenének ők is falunként két embert, akik – megegyezés szerint – Maros- és Aranyosszékét is képviseljék, a válasz mindig ugyanaz: nem mennek, mert „őket most senki sem háborgatja”, és „őfelsége nem kívánja, hogy Udvarhely, Marus- és Aranyosszék katonák legyenek”.⁴⁹

Ekképpen válik a korábban több mint kellemetlennek tűnő incidens – Buccow Udvarhelyről való „szaladása” – a körvonalazódni látszó *pánszékely front* buktatójává. Az események láncolatát követve nem tűnik valószínűnek, hogy a dolgokat kezdettől fogva tudatosan így tervezték volna, de korántsem zárható ki, hogy menetközben felismerték a székelység megosztásával történő háttér-manipuláció lehetőségét.

Tény, hogy Udvarhelyszék – bizonyítja ezt tisztviselőinek az Állandó táblák felállításakor tanúsított magatartása is – a hagyományos világot felbolygató reformokra reagáló Habsburg-ellenes szervezkedés székelyföldi központjává kezd válni. E szerepkör „kiosztásában”, azaz a többi szék általi kimondott vagy kimondatlan elismerésében, illetve felvállalásában – az ismert objektív körülmények mellett – úgy tűnik szerepet játszott a valamikori „capitalis sedes” emléke is.

JEGYZETEK

1. Ifj. Barta János: *Mária Terézia*. Bp. 1988. 175.
2. *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1764*. Közzéteszi és jegyzetekkel ellátta Imreh István. B., 1994. 7. (a továbbiakban: Imreh 1994.)
3. Uo.
4. Uo. 9-13.; Imreh István: *A rendtartó székely falu*. B., 1973. 10-13.
5. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901. 486. (a továbbiakban: Jakab – Szádeczky.)
6. Uo.
7. Szeles János: *Székelyudvarhely története*. (közli Szádeczky Lajos) In: Erdélyi Múzeum. (XV). 1898. 578-579. (a továbbiakban: Szeles.)
8. Jakab – Szádeczky 488-489.
9. Uo. 489-492.
10. Szeles 581-583.
11. Jakab Elek: *Tanulmányok*. B., 1986. 60-61.

12. Jakab – Szádeczky 495-496.; Jakab Elek: i.m. 61.
13. Szeles 583.
14. Jakab – Szádeczky 486.
15. Szeles 583.
16. Uo.
17. Jakab – Szádeczky 519.
18. Uo. 523-524.; Szádeczky, 1927. 342.
19. Hajdu Lajos: *Az állandó táblák (tabulae continuae) létrehozása Erdély megyéiben és a székely székekben, 1763/64.* In: Jogtörténeti tanulmányok IV. Bp. 1986. 119.
20. Uo. 119-120.
21. Uo. 132-133.
22. Uo. 125-126.; Jakab – Szádeczky 504.
23. Jakab – Szádeczky 504.
24. Uo. 507-509.
25. Hajdu Lajos: i.m. 126.
26. Uo.
27. Jakab – Szádeczky 525.
28. Benkő József: *Specialis Transilvania. Terra Siculorum.* (magyarra fordította: Szabó András) Kolozsvár, 1944. 47.
29. Uo. 97.
30. Hajdu Lajos: i.m. 130-131.
31. A tanulmány jelen alcím alatti része megjelent a szerző *Mária Terézia levéltárrendezési reformja és Udvarhelyszék* című írásában (Székelyföld. 2000/2. 88-92.).
32. Föglein Antal: *A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában.* In: Levéltári Közlemények (XIII). 1935. 160.
33. Illéssy János: *A megyei levéltárak állapota 1772-74-ben.* In: Századok. (XXXVII). 1903. 732.
34. Torda Vármegye Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. 1762/3 790.
35. Udvarhelyszék Levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. (a továbbiakban: UszLT.) 1763 évi lajstromozatlan iratok. 5.
36. Föglein Antal: i.m. 162.
37. Uo. 162-163.
38. Illéssy János: *Az erdélyi levéltárak 1770-ben.* In: Századok. (XXXVIII). 1904 436.
39. Uo.
40. Uo. 445.
41. Uo. 437.
42. Föglein Antal: i.m. 161.

43. Daniel 1894. 557.
44. UszLT. Székely Láda 87. sz.
45. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762-64-ben*. Bp. 1908. 403-404.
46. Uo. 414-417.
47. Szeles 578.
48. Imreh 1994. 186.
49. Uo. 139, 167.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Amíg egy templom felépül... A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei

*Mottó: „Kedves dolog leszen az ÚR ISTEN előtt,
és a Székely Nemzetnek Tisztességére”*

Jelen tanulmányunkban az udvarhelyi református egyházmegye levéltárában megőrzött, 1780-1788 közötti számadási könyvben lapozunk, melynek ívei a székelyudvarhelyi főtéri templom építésének – gazdaságtörténeti utalásokban gazdag (termékarak, munkabérek, szolgáltatási és szállítási díjak) – adatait tartalmazzák.

Előzmények

Mi kell egy templom építéséhez?

Hit és közösségi akarat.

A városi református hitközség a XVIII. század nyolcadik évtizedére került abba a helyzetbe, hogy templomának bővítésére, illetve egy teljesen új templom építésére gondolhasson.

Az udvarhelyi református egyház primorjai 1773. június 16-án¹, az erdélyi körútja során állítólag éppen Gyergyószentmiklóson tartózkodó II. Józsefnek benyújtották instanciájukat a templomépítéssel kapcsolatosan:

*„Császári Felséges Urunk,
kegyelmes urunk és Fejedelmünk !*

*Eleink Udvarhely városában kőalapzatú templomot építettek
volt s mi azt Isten kegyelméből, Szent Felségtek védőpajza alatt
békésen birtokoljuk. Ez a templom azonban a mi korunkban már*

korántsem felel meg rendeltetésének, mivelhogy az idő folyamán a város is sokkal népesebb lett mint volt és gyülekezetünk is annyira megnövekedett, hogy főképp az ifjaknak és nőknek nagy része helyszűke miatt nem vehet részt az istentiszteleten. Ugyanis Tudományos kollégiumunk polgárait is beleszámítva, körülbelül ezerkettőszázötvenre rúg azoknak száma, akiket az Istennek kijáró vallásos érzület az istentiszteleten való részvétel kötelez, templomunk befogadóképessége pedig alig ötszáz személynyi. De még hogy ennyien is elférhessenek, falábakra támaszkodó kórust kellett építeni fenn a magasban. Emiatt viszont csaknem állandóan fennforog az a veszély (melytől Isten óvjon), hogy a nagy tömeg alatt leszakad a kórus és halomra pusztít embereket.

Márpedig ilyen tényleges körülmények között szükségszerű kötelességünk, hogy vegyük fontolóra templomunknak a templom és toronyfalak odébb-építésével való kibővítését, hacsak ennek végrehajtására Felséged jóságából engedélyt nyerünk. Térden állva alázatosan kérjük tehát annak engedélyezését: annál nagyobb bizalommal, mert Isten dicsőségére Felséged bőséges kedvezését élvezzük valahányszor alattvalóinak jámbor óhajairól van szó. Felséges fejedelmünk! ez a kegye is kedves sugara lesz annak a dicsérő fénynek, amelyet Felséged jelenléte, mint az áldásos nap Földünkre áraszt. Mi pedig mennél tágasabb lesz a templomunk, annál nagyobb számban összegyűlve könyörgünk majd a háromszor Jóságos és Nagy Istenhez, hogy mindennemű szerencse érje Felségedet és felséged révén az emberi nemzet, Szent Felségednek halandó

*legalázatosabb s örökké hűséges alattvalói
és szolgálói, az udvarhelyi református egyház
primorjai, Udvarhely székelv székben, Erdélyben”*

Ezen kérelem majdnem azonos tartalmú, de átszerkesztett változatát eljuttatták a Guberniumhoz is, hogy az közbejárjon ügyükben.² Időközben a katolikusok megtámadták a császári udvarnál a reformátusok szándékát, mert egy 1776. március 14-én a szebeni főkonzisztóriumhoz

eljuttatott, de a császárnak címzett kérelmükben³ hivatkoznak egy korábbi, 3741. szám alatti, 1775. május 26-án felterjesztett kérelmükre, amelyben azért esedeztek, hogy „*a kőalapon nyugvó mai templom és kistorony helyett ugyanazon alapra, de 3 ölnyivel hosszabb és ugyanannyival szélesebb templomot és tornyot*” építhessenek. Kérésükben Török Elek és Kandó Mihály széki ülnökök és kivizsgáló urak jelentésére támaszkodtak, akik az 1775. március 6-án, a Continua Táblától kapott parancs értelmében kivizsgálták az ügyet és április 19-én négy pontba szedve tettek jelentést. Ebben igazolták, hogy a városi református hitközség száma (1572 fő) meghaladja a templom befogadóképességét (kórus-sal és előcsarnokkal együtt 420 fő) és hogy a templom és a torony a kért bővítéssel az azt övező, egykori sírkerten belül felépíthető.⁴ Ugyanabban az 1776. márciusi kérelemben hivatkoznak azon 1633, 1666 és 1687-ben, a két felekezet között kötött szerződésekre, amelyeknek egyike sem szabott gátat a templomok javításának vagy bővítésének. Újabb magyarázatokat és érveket is felsoroltak: a templomépítés által a főterre vezető bejárást egy hajszálnyiival sem kívánják megszükiteni. A vidék havasalji lévén, a fa, a mész, kő és más építési anyagok olcsón lesznek beszerezhetők. A költségek ha meg is haladják az építészek által megbecsült „*legfeljebb háromezer*” forintot, a különbséget a primorok és patrónusok jóvoltából elő tudják teremteni. Újból ecsetelték az áldatlan állapotokat, mármint, hogy „*a tömegnek alig fele része fér be, a túlnyomó többség kívül maradni kényszerül, főképp a terhes asszonyok, minthogy igen szorosan ülnek, kimelegedvén vagy még az istentisztelet befejezése előtt távozni kénytelenek, vagy ha bennmaradnak, közülük többen és gyakran ájultan rognak össze. A szorultságon karzattal sem segíthetünk, mert a templomfalak mentén mindenütt karzat fut körül, karzat több nem létesíthető, mivelhogy a meglévő karzat is fölöttébb elsötétíti a templomot.*”⁵

Arra, hogy az ügyintézés egyáltalán nem ment gyorsan, bizonyíték, hogy az udvarhelyi református egyházmegye levéltárának negyedik protocollumában, a Székelyudvarhelyen tartott konzisztoriális gyűlés következő határozatát olvashatjuk 1777-ből: „*Az ide való Udvarhelyi városi Templom iránt végeztetik, hogy a Felsőleges Guberniumhoz Instantia adatassék be, hogy a Királyi felség előtt interpositioja által, meg nyerhesse az Ecclesia a Templomnak megnagyobítását.*”⁶ Erre sor is került. Az 1776-ban megfogalmazottakat újból megismételték.

A gubernium 1779. szeptember 30-i, 5436. számú parancsában bízta meg újból a kadiczfalvi Török Elek és a dályai Kandó Mihály, „*actúalis táblai adsector*” urakat az udvarhelyi református eklézsia tagjainak „*felszámlálására*”. November 20-án tett jelentésük szövege alig tér el a pár évvel korábbtól. A feltüntetett lélekszám (1589)⁷ különbözik némileg az előbbihez képest és pontosabb adatokat nyerünk a valamikori régi templom, illetve az azt övező fal méreteiről⁸, viszont van egy fontos rész benne, amelyben Téglási György, Kékkövi Ferenc, Mihály József, Kassai Sámuel és Mihály, Böltskövi István, Török István és Vajai István maguk és az egyházközség nevében megerősítik, hogy az építés során nem terjeszkednek tovább a cinterem kerítésénél.⁹

A református eklézsia a Continua Táblához ebben az évben benyújtott, a Gubernium felé továbbítandó terjedelmesebb és alaposabb kérelmében újból pontokba szedte a templomépítés indokait, illetve a korábbi katolikus támadásokra tett magyarázatait. Az utóbbiak ugyanis, szintén ezen fórumhoz benyújtott instanciájukban azt rótták fel, hogy „*olyan lelkek is számláltattak volna bé, kik megyénkhez nem is tartoznának*”. Ezek közé tartoztak a református kollégium diákjai is, akiket szintén a református egyházközség tagjainak tudtak be. Válaszukban hivatkoztak a csíkszeredai és gyergyói iskolák katolikus diákjaira, akik szintén jártak templomba. Mint írták „*nem mondhattya senki, hogy az egész keresztény világban vagy nagyobb akadémiái vagy kisebb iskolai ifjak a magok religiojokban levő templomból kirekesztetnének, de sőt azok[na]k helyek[ne]k kell lenni számokhoz képest akár hazafiak, akár idegenek legyenek, mivel ha egyik el hagyá az iskolát más jó helyébe*”. Azt is felelegették, hogy a kollégium diákjai számára oratóriumot épített az iskola, azért, „*hogy a templomban ne szorítsanak*”. Erre válaszuk az volt, hogy az tulajdonképpen a gyakorló szoba szerepét töltötte be és „*azon auditóriumban sacrumok egyszer sem adminisztráltak*”. A kétségbe vont református személyek közé sorolták a katolikusok azon birtokosokat, „*kik itten keveset bírnak, vagy ritkán mulatnak*”¹⁰ és nemes székben szolgálatot tevő hivatali személyeket is, akik viszont szintén jártak templomba és sokszor gondot okozott a hely hiánya. Az eklézsia hivatkozott azon szokásra, miszerint „*minden városokon a tzhok[na]k törvényes szokások akármely religión lévő tzhbeli mester ember halottjának temetésére minden tzhbeli gazdának elmenni, sőt esik oly alkalmas-*

ság, hogy feleségével és mester legényével együtt köteleztetik”. Számukra „illendő helyet” szerettek volna biztosítani. A katolikusok azt is sérelmezték, hogy a biztosoknak feladattak a kisgyermek is, holott amint a kérelemben megfogalmazták „a dolog természete is így hozza magával. Mert félesztendő gyermekeket is, annyival inkább nagyobbbat elviszünk a templomba vagy azért, hogy oda haza nem marad akire bízunk, vagy azért, hogy eleve templomba szoktassuk őket. A tíz esztendő gyermekek pedig hogy templomba ne járnának képtelen dolog.”¹¹

Az eklézsia visszautasította a katolikusoknak az Approbatae Constitutiones-beli első rész, első címének 7-ik cikkelyére támaszkodó jogi érvét is, ugyanis az már nem rendelkezett a létező templom sorsáról.¹²

1780. március elsején a császár végül is aláírta a rendeletet, amely lehetővé tette a templom felépítését. A tavasz kezdetével a templomépítés is elkezdődhetett. Március 21-én Bethlen Miklós, Teleki Károly és Michael Bruckenthal aláírásukkal hitelesítve az udvarhelyi Rendes Táblának megküldték az engedélyt, azzal a kikötéssel, hogy „a kegyesen engedélyezett kibővítés és az új torony felépítése ne terjedjen a mai kerítésen túl...s... a kérelmező reformátusok... az építkezéssel ne zaklassák a hozzájáruló adakozókat.”¹³ Válaszként ugyanezen év augusztusában Török Elek, Nagy János jurátusok, tarcsafalvi Pálffy Dénes jegyző, és Tibád Ferenc aláírásukkal és pecsétjükkel ellátott levélben tanúsították, hogy nem élnek vissza az uralkodói kegyel.¹⁴

1781-ben, a Székelyudvarhelyen tartott konzisztoriális gyűlés határozatai azt rögzítik, hogy az ilyen mérvű építkezések anyagi hátterét hogyan lehet biztosítani. Az 1781. január 28-án kibocsátott rendelkezés – több mint valószínű az Udvarhelyen már megkezdett templomépítés hatására, de a más, vidéken is építendő templomok kapcsán is – megpróbálta szabályozni az ilyen irányban indult kezdeményezéseket:

„Tiszteletes papok officialisaival concludálni kell

1mo Az alamisnából hanyadik rész legyen azoké, akik kéregetni járnak a Tractusbeli Ecclesiák számára.

2do Hogy midőn valamelly Ecclesia keregetni akar küldeni, Tiszteletes Esperest uram avagy ex rationabili causa absente D[omi]no Seniore Tiszteletes Notarius uram és egy Curator, mennyenek oda és lássák meg azon Ecclesiának minémű szüksége-

gei, és arra mennyi fundussa vagyon, s annak kipotlására még mennyi fundus kellene, s így három holnapokig valo engedelem adatván a keregetesre, mikor a bételik, a Tiszteletes Esperest végyen számot rolla, és ha elég bé kell venni a kolduló könyvet, ha elég nem lenne, ismét ily módon kell tselekedni véllek”¹⁵.

Az 1781 március 8-án, Székelyudvarhelyen tartott konzisztoriális gyűlésen Vargyasi Dániel István főkirálybíró és főkurátor, Borsai József, Dályai Kandó Mihály kurátor, Kovásznai István traktusbeli senior és Huszár József notárius jelenlétében bővebb határozatot hoztak a kéregetésekkel kapcsolatosan. Tárgyaltak a kéregetésre kiküldendő személyekről, a kéregetés módjáról és útjáról, a kéregetés több rendbéli határidejéről. Az eklézsia kellett döntsön, hogy „*kit akar maga közül ki küldeni*”, aki „*józan életű, Istenfélő, jámbor, jó erkölcsű*” kellett legyen.

„Az ecclesiák számára kéregető legatusoknak ezután nyolczad rész adatik a Collectákból, fáradtságára, költségére s tartására s ennél több nem továbbá 1mo A melly Ecclésia epiteni akar jelentse szükségét Tisz[tele]tes Esperest Uramnál, a hová az egyik curator és egyik tisz[tele]tes officialis menny[ne] el s visgallyak meg az építésbeli szükségét.

2do Azt az építést a mit az Ecclesia a Materiálékra nézve a maga tehetségével, pénz nélkül meg nem szerezhethet limitallyuk

3^{tio} Azon Ecclesiának minden pénzbeli fundussát, adosságait, restantiait visgallyak meg computallyak.

4to Valamit ezen Fundusból fel lehet hajtani és az elintézett építésre fordítani, mind annak felhajtásáról tétessék rendelés, mellyek[ne]k summáját conferálván, az építésre meg kívántató szükségel, vagyis summával, tsak annyira facultaltassanak keregetni, a mennyivel fellyül haladgya az építésbeli szükség, az építésre való fundust.

5to Ezen Collecta által gyűjtendő megállítatott szükséges summa, mind a kéregető levélbe, mind a könyvbe tétessék fel, még pedig a Libellusba, az ott jelen volt Curator és Tiszt[ele]tes Esperest Petsetyek és Subscriptiójok alatt ily formán: Ezen szegény Ecclesiának a fő és v.curatorok rendelkezéskből, meg vizsgálván mi az építésre való szükségét, felvettük azon Ecclesiának, ezen építésre fordítható költségeit és Fundussát.

mellyet egybe vetvén, az építéshez meg kívántató Summával míg az adakozók segedelméhez, hogy folyamodgyanak ennyi Summáig, szükségesnek itiljük, mellyről fide mediante attestalunk.

6to Melly Collectalandő Summáról minden három holnap alatt a Tiszteletes Esperest számot végyen, hogy a Collecta a szükséges fellyül ne légyen, melly az Esperest szorgalmatosan vigyázzon. Ha láttya, hogy a Collecta a szükségét ki folylyta, a kéregető levelet végye el, ha pedig még valami kevés helye volna, arra ujjabban botsássa ki, de ugy hogy a szükséghez való időt engedjen nékiek, mellyet mind a Libellusban mind a kéregető Levélbe tégyen fel. Az ineált Computust pedig az Esperest a Libellusban mint eddigis írja belé.

7mo Midőn a Collector számot ad, akkor az ő nyolczad részét az Esperest adgya ki, imputalvan a maga részébe, ha valamit el költött volna

8vo A libellusba semminémü vakarás ne találtassék, mert az ilyen ablegatusnak része béveszésén kívül, kemény büntetése léssen.

9no Midőn ki botsáttya a Collectort pro ratione status et circumstantiarum, a hol lehet az esküvést kerüllye el, hanem magyarázza meg jól néki a dolgot melly nagy vétek az kíváltha az Isten és Háza dolgába[n] hamissággal jár, és idvezülendő hitire kénszeritse, hogy a rá bizatott dologba[n] hiven el jár, és igazán, mellyet ha nem tselekedne az Isten a ki az ő ebéli gonoszságát láttya, meg büntesse

10mo A mit a falukba[n] Házanként adnak s a könyvbe belé nem írják, azon faluba[n] el végezvén a kéregetést mennyen a Collector a Paphoz és ott idvezülendő Lelke szerint fel adván mit kapott, a Pappal irassa fel.”

Az udvarhelyi egyházközség felmérte, hogy csak saját erejére támaszkodva, bármennyire is szeretné, nem képes megvalósítania célkitűzését, s a hagyományos kéregetéshez folyamodott ő is. Szándékának a parciális zsinathoz intézett levelében is hangot adott. A helyi és erdélyi, különböző társadalmi rétegek által összeadott pénzre alapozva sikerült a templom építését megkezdeni.

Hála a pontos feljegyzéseknek, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kőről, tégláról, fáról, cserépről, de még az utolsó szegről is darabszámra tudunk elszámolni.

A közel 225 éve történt közösségi összefogást rögzítő lapokon azon egykori városlakók és vidékiek, meg idegenek neveit olvashatjuk, akik munkájukkal, tehetségük szerinti anyagi hozzájárulásukkal, szervező- és segítőkészségükkel templomot emeltek.

A 271 számozott oldalas, fél bőrkötésben ránk maradt számadási könyv utolsó oldalának „*absolutio*”-jában Lukácsffi László vicecurátor, Kassay Sámuel „*fungens*” református pap és a konzisztórium professzora, valamint Tsomosi János notárius a következőket összegzik:

„Ezen templomra tett költség Rátiojában a *Perceptum* – Hfl 14672 Dr 42. *Erogatum* pediglen Hfl. 13883 Dr 72, mely szerint a *Differentia* Hfl 788 Dr 70. De ezen *Differentia* találtatott ezek által 1mo. A *Perceptumba* találtatott, hogy Hfl 180 kétszer irattatott legyen bé. 2do Az *Anniversaria Ratioban* a mely a Templom építésének ideje alatt azokban az esztendőkből ettől különözve vétettetett, a költség ment Hfl 250 Dr 67. 3^{io} Az Eklésia Ládájában parato Arc, és egyéb apróság adósságokban a melyeket Megye Biró Téglási György Uram ő kegyelme helyébe következett Megyénk Birájának általadott volt Hfl 357 Dr 93. Mellyek által volt Mbiró Téglási György Uram az egész *difficultást* tollálván Miis a kik ezen Rationak *Inveqtigatiojára* az *Udvarhelyi Ref Domesticum Consistorium* által denomináltatunk, az *Eklesiában* eddig gyakorlott s mostan is folyo usus szerint vévén ő kegyelmétől Rátiót, ő kegyelmének minden költségét legitimállyunk és ezen *Domesticum Consistorium* képében és parancsolattyára Téglási György Uram ő kegyelmének minde- nekről végső *Absolutiot* adunk. *Udvarhelyi Anno 1788. Die 5ta Xb[ris]*” 16

„Tégla vetők pénzbeli fizetések”

Az első három oldalon megtaláljuk azokat az adatokat, amelyek a téglavetők kilétére, a vetett téglák számára és árakra utalnak. Ha a tételeket figyelmesen összeolvassuk kiderül, hogy 1780 júliusától 1783.

november 9-ig a bojcai téglavető oláhok: Kalos Petru és társai, Kretsun és Nyihailia [valószínűleg Mihaila], Pákai János és társai, a fehéregyházi cigányok, a buni Vajda Józsiék, a „gagyi idegen Gáborék” és a nagyszőlősi cigányok kemencéiből 451 816 téglá került ki 555 forint 7 dénár összegben. A téglák értékét minőségük és az alku szabta meg. 1000 darab téglá ára 102 és 150 dénár között mozgott. Erre utalnak az olyan bejegyzések, mint pl.: „ezért az alkalom szerint az oláhoknak ezerít a Dr. 144, a magyaroknak pedig a Dr 102 fizetvén adtam diversis vici[bus] Flor 36 Dr 18”. A téglák között voltak készen kiégetett és különleges méretű – például a párkányok kiképzéséhez szükséges – téglák is. Ezen utóbbiak ára darabonként 2 dénárt értek. Ezeknek külön formát kellett készíteni. Erre utal két későbbi feljegyzés, melyek szerint egy Kornelius nevű ember 17 dénárnyi pálinkát kap ilyen irányú tevékenységéért.¹⁷ A téglavetők között voltak olyanok is, mint Gongá Jakab, aki 1780-ban 2000 téglát égetett ki de az „előpénzzel” megszökött. 1780-1781-ben természetben is fizettek a téglákért. Így a bojcai oláhok 76 500 tégláért 37 véka búzát és 39 véka törökbúzát, a szintén ugyanoda való magyarok 36 900 tégláért 14 véka búzát és 22,5 véka tengerit kaptak. A fehéregyházi cigányoknak 29 000 darabért 30 véka törökbúzát, míg a gagyi cigányoknak 51 244 darabért 54 véka kukoricát fizettek. 1781-ben a nagybuni és nagyszőlősi cigányokat szintén ilyen módon fizették ki.¹⁸ A gabonát különböző helyekről vásárolták, az udvarhelyi református iskola tartalékaiból és kölcsönökből fedezték. 1780-ban a gabona ára elég nagy határok között ingadozott vékánként. Így a búza ára 34-100 dénár, míg a törökbúzáé 34-72 dénár között. Az utóbbi ára 1781-ben 60 és 84 dénár között mozgott. 1780-1781 között összesen 424,5 véka búzát és törökbúzát vett az eklézsia a téglavetők számára. Szalonnából 256 fontot vásároltak -31,35 forintra, míg túró 160 font súlyút -22,12 forintra, kőst, több darabot az állatoknak és még 240,5 fontnyit -6,18 forintra.¹⁹ A téglá átvevésekor kiküldött számlálók voltak jelen, esetenként ketten-hárman is. Nevüket is tudjuk: Szabó András, Solymosi János, Tordai György, ifj. Nagy Ádám, Kassai Mihály, Felméri József, Fülei Ferencz, Orbán Pál, Koronkai Péter, Kontz István, Mihály János, Osvát Márton, Szabó János, Tsejdi Sámuel, Verestói István, ifj. Kassai Márton, Solymosi János, Kassai Péter középső, Kállai Ferenc, ifj. Tóth István, Király József, Benedek Sámuel, Kováts István, Szabó Miklós,

Szappanyos András, Kassai Sámuel. Néha köztük volt a kántor és maga a tiszteletes is.

Egy pár oldallal tovább a „*Tégla hordásra való költség*” rovatából megtudjuk, hogy 354 275 darab téglát szállítottak be a városba az ökrös és bivalyos szekerek a már említett helyekről, de Bikafalváról és Patakfalváról is, 173 forintot érő 53 fuvarral.²⁰

A téglák elkészítéséhez természetesen biztosítani kellett a szükséges tüzelőfa (kaszaj fa) mennyiséget is. 1780-ban 451, 1781-ben 937 szekér fát szállítottak erre a célra, első évben 36-40, a következő évben 27 dénárért szekerenként. Az 1388 szekér fa 470 Forint 17 dénárba került összesen.²¹ A kemencetűz meggyújtásáért és felvigyázásáért Degen Gábor és a buniak két ízben részesülnek pálinka adagban.²² A téglavető helyekért – ezer darab téglavetéséhez és kiegészítéséhez szükséges terület után – is fizetni kellett. Gálfi György uramnak azért fizetett az egyház 10 véka rozst 1780-ban, mert „*rossát lekaszáltatván piatznak téglavető igérte volt*”, majd két évvel később Gálfi Györgynének két véka török-búzát, „*mert hogy a téglavetés miatt egy darabotska földök meg nem szántódhatot[t]*”²³ A téglavetésért még 1785-ben is fizetett az egyház.

Az építés:

Az építéshez szükséges követ „*commissariusságok*” révén szállították a városba.²⁴ 1780-1782 között több mint 3600 szekér követ hordtak be, 18 és 24 dénár közötti árban szekerenként.

Év	Szekér szám	Ft
1780	3074	663
1781	558	148
1782	5	

1780-ban a jelzett 3074 szekérből 434-nek tartalma lapos kő volt, amelyet szekerenként 24-36 dénáros árban szállítottak. 1782-ben 5 szekérrel a „*cinteremre hoztanak*”.²⁵ A korabeli feljegyzések szerint kb. 15 szekér számított egy öl²⁶ kőnek és így összesen 244,26 öl kő (830,5 m³) épült be a templomba és az azt övező kerítésbe.²⁷ Fővenyt 3755,5 szekérrel dolgoztak fel. Ennek szekérét 9–12, ritkábban 15 dénáros árban fizették. Összesen 448 Ft értékben szállítottak be a városba, első évben 2807, következő évben 945,5, 1783-ban csak 3 szekérrel.²⁸ A szükséges

meszet (592,5 hordó és két saroglya 1780-ban, 138,5 hordó és 20 cseber 1781-ben) almásiak, karácsonyfalviak, mátsfalviak, bögöziek szolgáltatták hordónként 72, vékánként 21 dénárért. A vecturázásért (szekerezésért) hordónként 102 dénár járt. Összesen 1252 Ft-ba került. Ebbe az árba bele tartozott a bikafalvi Lukácsfi Jánosné által ajándékba adott oltott mész is, melynek csak a városba szállítását kellett kifizetni. Az egyház alamizsnába is kapott meszet, magánszemélyektől (Vajai István, Gotthárd Mihály, Sebestyén András, Szabó István) és a várostól több ízben. Ilyen esetben csak az 1 forintnyi szekérbért kellett megfizetni. Mészért összesen 1252 forint kiadást iktattak a számadáskönyvbe.²⁹

Külön költséssel járt a kőfaragók alkalmazása. A zetelaki Jakots József és társainak (Kassai Mihály, Vajai János, Ferentz Péter, Simon András), kiket felfogadtak, hogy „a Chorus alá negy Kő Oszlopokat és hat Ajtó Melyekeket” faragjanak „előpénzt” adtak és természetben fizettek, összesen 26 forint és 21 dénár értékben.³⁰ A faragandó köveket a zetelaki és keményfalvi határokról hozatták be. Az oszlop fundamentum kövei, az oszlopokhoz való két kő és a hozzájuk tartozó hosszú kövek és „felső kalapjaik”, valamint az 5 darab „ajtómelyeknek” behozataláért 10,78 forintot számoltak ki. Az oszlopokat alabástrom örleménnyel díszítették. 1781 és 1782-ben összesen 16,88 forintot költöttek 21 mázsa és 60 font³¹ alabástromkő Tordán való összegyűjtetésére, Székelyudvarhelyre való szállítására, illetve a molnárra, aki azt porrá őrölte.³²

Az építés megkezdését tehát a 4 forint 56 dénár ellenében, 1780 májusában az udvarhelyi Táblától kiváltott „*Felsőges Királyi Rescriptum*” tette lehetővé.³³ Miután 1780 nyaráig sem tudtak megegyezni sem a háromszéki kőműves pallérral, Balás Ferentzcel, sem egy marosvásárhelyi német ácspallérral, a kőműves munkálatokat a marosvásárhelyi Schmidt Paul kőműves főpallér és Ehger Lőrincz vicepallér irányították. Schmidt május 9-én érkezett Székelyudvarhelyre, hogy megejtse a „*delineatiót*”, az alap kirajzolását.³⁴ Őket német (rhénes) forintokban fizették. A számadáskönyv 118. oldalán rögzítették, hogy a „*spetificatio szerint in annis 1780, 1781, et 1782, Fő és Vice Kőműves Pallér Uraméknak az ő kegyelmek tul[aj]don recognitiojok szerint és az Conventio szerint a Kőműves Munkára az apró mivesekkel együtt mellyet tettenek a Templomon és a Tornyon fizettem In summa F.Rh 2800 melyis Magyar forintot teszen 3360*”.³⁵ Schmidt Pálról tudunk egyet s mást B.

Nagy Margit egyik művészettörténeti tanulmánykötetéből.³⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a számadáskönyv szerint 1780 júliusától csak a vicepallér neve szerepel a fizetési listán egészen 1782 júniusáig. A számadáskönyvből az is kiderül, hogy maga a templomépület emelése, vagyis a Schmidték által vállalt összes kőművesmunka került összevonva 3448,62 forintba. Az elől említett 13883 forint és 72 dénár azt az összes költséget jelentette, amelybe Isten háza került külső és belső munkálatokkal és teljes felszereléssel egyetemben. 1781 júniusának második hetében a nyolc kőműves a boltozat emelésének felénél tartott.³⁷ Augusztus 12-én fejezték be a boltozást. Az napi jutalmuk 4 kupa bor volt.³⁸

A templom építése közben is módosult. Gyerke József „*recognitiója*” szerint „*kütfelől való tornácot szélesítettek, igazítottak s fundamentomból felraktak*”. Ezt a főpallér kívánsága szerint a „*conventioján fellyül kívánta kifizettetni mivel másod ízben dolgoztatott rajta*”. Szász Mihály a tornác fedelén két napot dolgozott. 1782. május 22-én a templom „*felső szegeletit*” ki kellett bontani és újra kellett lécezni. Az ajtókon és az ablakokon is igazítottak júniusban. Hallos János kőművesnek és a mellette dolgozó napszámosoknak ezért fizettek napjára 72, illetve 18 dénárt, összesen 5,40 magyar forintokat. Antoni kőműves pedig 1783 szeptemberében „*a Kart által rekesztette*”, és ezért újból kellett meszeltetni a templomot. A kőművesekre áldozott pénz 97,62 forintot tett ki.³⁹

1780. július 14-én felfogadták a marosvásárhelyi Györffy Mihály ács-pallért és legényeit, Miklós Mártont és Szász Mihályt, hogy a templomot és a tornyot felszarvazza. 1782. augusztus 23-án, amikor minden fogadott ácsmunkáját elvégezte, 530 forinttal gazdagabban térhetett haza Udvarhelyről.⁴⁰

„Deszkáért való fizetés melyeket a színre az árkosokra és az állásra és egyéb szükségre vettem”

Amint a fejezetcímből is kitűnik, a templomépítéshez szükséges faanyagot is részletesen feltűntették a számadáskönyvben. Kezdve az építőállványzat száldeszkaítól, az orgonához szükséges hársfadeszkákon át, a belső szerelésekhez igényelt apródeszkáig, léceig.

1780-ban 2546 szál deszkát vásároltak. Ebből 231 apródeszka, a többi 3 öles⁴¹ színdeszka volt, a minőségtől függően 1,5-3-5-6 dénáros áron.

Ezek között 1780. december 12-én 11 szál minőségi cserefa deszkát szereztek be a karba könyöklőnek. Ezek ára már 24 dénár volt. 1781-ben 1-6 dénáros árban 2742 szál deszkát vásároltak. Ezen belül a székeknek való deszkát „*alkalmok szerint*” az oláhfalvi Hatos Ferenc, Kerekes Péter, Mihály János, Szakáts Mihály szállították:

	Szál	dr
Ülésnek való vastag, fél singes	100	22,5
Könyöklőnek és lábaknak való	139	14
Hátvetőnek	120	14
Zetelaki deszkát pótlásban	22	6
Csíki deszkát pótlásban	60	10

1782-ben 610 szálát a „*templom pádimentumozásának*” rendelték. 1783-ban a székek talpainak beborítására 23 szál deszkát szállított Daróti József, 4 dénáros áron, míg a fenyő ajtókhöz 5 szálát 16 dénáros áron. A következő évben, 1784-ben „*a kar alatt levő székek tsinálására csíki deszkát*” 21 szálát hozattak. A székek készítése 1785-ben is folyt. Ekkor a székek borítására 4, a „*székek eleikre*” 3, míg a külső ajtók parkányozására 6 darab vastag deszkát vásároltak. Összesen 5960 szál deszka 303 forintba került.⁴²

A templom tetőterének kiképzésére fenyőfa boronákat vettek. A számadáskönyv kimutatása szerint az alábbi méreteken és árban:

Méret (öl)	Darabszám (szál)	Egység ár* (dénár/öl)
4	197	2, 6, 12
5	73	3, 9
6	140	9, 14
7	91	6, 9
8	13	9, 12
10	4	12
11	8	9

*A kiemelt szám a leginkább fizetett árat jelenti.

A gerendázat, meg egy pár meghatározatlan árú, vagy átalányban fizetett, és egy pár előre faragott, nagyobb méretű, szálanként vásárolt fenyőfával összesen 303,26 forintba került, az árbocfa kivételével.

„Tégla-cserépre való költés, mellyel a Templom fedettetett”

A templomot két ízben cserepezték be. Első alkalommal 14661 darab cseréppel fedték be. A cserepeket Szászkézden és Andrásfalván készítették az ottani cserépvetők. A derzsi, bögözi, szenterzsébeti és nagysolymosi szekeresek szállították be a városba. A cserép és szállítás 147,54 forintba került. A szászkézdi cserép 1000 darabja 8 forintba került, míg a kupás cserép darabja 3 dénárba.⁴³ A fedelezésre felajánlások is történtek. A cserépnek több mint felét ingyen szállították az említett szekeresek. A torony fedésére, miután Tasnádi János segesvári tárgyalásai nem jártak eredménnyel, az udvarhelyi Fazakas Simon András készített 6550 darab mázas lapos (két fél cserepet egynek számítva) és 605 darab mázas kupás cserepet, amelyért 184,22 forintot könyvelhetett el.⁴⁴

1782. augusztus 14-én, a torony cserepezésére Schmidt Pál két embe-rével, Stephan Lipcsey és Paul Ahjler kőműveslegényekkel kötöttek alkut. Az egyezség első pontja szerint vállalták, hogy *„a tornyot tseréppel egészen meg fedik, olly jól, szépen és helyyesen, a mint illik annak lenni minden tekintetekben, ugy hogy mind follyásában, mind végeszakadtában, ahoz jól értő mester emberekkel meg vizsgáltnván az ő kigyelmek munkájok, ha azon munkában hibát ejtenének, hogy vagy szépen nem fednék, vagy rossz, hasadt és egyenetlen tserepet fel tennének, vagy a munka állandó nem lenne, az az vagy megfollyna a fedél, vagy akármi módon meg bomlana, tehát azon hibákat tartoznak mind addig igazítani, mig tartós, állandó és minden hiba nélkül való lészen...”* A szerződés minden részletre kiterjedt. A legények az esetleges ácsolási hibákat kellett jelezzék, hogy a megyebíró kijavíttathassa azokat Győrffi Mihály ácspallérral. Annak távozása után az ilyen jellegű hibákra való hivatkozást már nem fogadták el. A szükséges napszámosokat az eklézsia biztosította, de felügyeletüket már rájuk bízta *„azokat pedig serényen és szorgalmatosan dolgoztassák, hogy az időt hijába ne töltsék”*. Az állásépítés is a munkavállalók dolga volt. Továbbá meghagyták nekik, hogy *„a munkához haladék nélkül hozzá kezdjenek és mikor tsak az idő megengedi minden megszűnés nélkül jól és serényen follytassák hogy legfeljebb négy hetek alatt, míg az idő meghivesednék végére hajtsák tisztességesen”*⁴⁵ A munkát 1782. szeptember kilencedikén végezték. A konvenció (egyezség) szerint 102 forint munkabért és 2,50 forint szekér-bért kapva hagyták el a várost.⁴⁶ Szeptember 24-25-én Szalai Ádám,

Kováts István, Boros Sámuel, Ferentz Péter, Szabó János és Máté István le is bontották a tornyon kívüli és belüli állásokat.⁴⁷ A költségek ennél többet tettek ki, ugyanis ki kellett fizetni azt a 14 „*apró miveszt*” vagy napszámost, akik segédkezet nyújtottak (6-16 napot dolgoztak) a cserepezők állásának elkészítésében, a mész készítésben és a cserepek feladogatásában. Összmunkadíjuk 17 forint 73 dénárt tett ki.⁴⁸ A legények vagy nem végeztek jó munkát, vagy valami egyéb gond merült fel, mert a templom tetőzetével történt valami. Az eddig átnézett korabeli feljegyzések nem engednek következtetni a baj forrására. Csak annyit tudunk, amennyit a számadáskönyvben feltüntetettek elárulnak. Az egyik rovat címe: „*Tégla tserepre való költés mellyel másodszor kellett meg Tserepezni a Templomot meg romolván a fedele*”. A romlás okát nem tudtuk kideríteni, de tény, hogy 1784 májusában a segesvári Suszter János „*cserépcsinálóval*” folyik az egyezség 14 000 cserép tárgyában. Ő 1000 darab cserepet 7 forintért gyártott le. Az így megalkudott cserepeket a sükői szekeresek kétszeri alkalommal szállították be a városba. Az egész akció – áldomással és szekérbérrel együtt – 198,8 forintjába került az építtetőknak. A második fedés mestereinek nevét is tudjuk. Antoni mester mellett két kőműves legény Gáspár és Blényösi, valamint két napszámos Magyarai és Kalapos helyezték el a cserepeket, míg Kassai Dániel, Osváth István, Kolosvári Miklós és Szász Mihály faragók a cserép alá igazították a léceket. Talán ez nyújt némi fogódzót az első cserepezés hiányosságaira nézve. Őket Ágota József, Nyerges Ferenc és két egyházfi segítette. Hat és tíz nap között dolgoztak. A munkálatokhoz 358 darab új lécet kellett vásárolni. A lóbér, a szekerezés és a kiosztott bor összesen 530,26 forintba került a kétszeri cserepezés alkalmával.⁴⁹

A torony tetejére egy 62 fontnyi rézgombot csináltattak a segesvári Roth Jánossal 62 forintért. Átmérője egy singnyi volt, üregében a szárán kívül hat véka gabona fért volna el.⁵⁰ A toronyra való gombot egy oláhfalvi ember szállította Segesvárról Udvarhelyre. Mivel szára túl hosszúnak mutatkozott Kászoni Jánossal kivágtattak belőle.⁵¹ A rézgombot kőpíró Veres Mátyás aranyozta be Kolozsváron, minden fél singet 1 forintért. Ezen műveletért 42 forintot kapott. A toronygombra fordított 104 fontnyi tételt az asszonyok által külön erre a célra gyűjtött 128,90 forintból fedezték.⁵² Itt tartjuk érdemesnek felsorolni az adakozók névsorát, amely az „*ekklésiánk béli asszonyok és leányok a Torony aranyas*

gombját különösen magok akarván tsináltatni arra adakoztak eszerént” című rovatban tüntettek fel a számadás lapjain.⁵³

Asszony neve	Gyerekek, lányok neve	Ado- mányo- zott összeg
Ardai Pálné Ferentzi Borbára		1,02
Ardai Sámuelné Forrai Susánna	Samu, Juliska	5,10
Boros Josefné Fosztó Mária	Susi, Julis	2,00
ifj. Boros Jósefné Sidó Sára		1,02
Dajka Éva		0,40
Demény Gáspárné Jakab Judith		0,12
Dersi Szabó Dánelné		1,08
Dersi Szabó Josefné Gál Anna	Klára, Julis	5,00
Domokos Péterné Máté Judith		0,60
Felméri Ferentzné Sándor Rébeka	Julis, Maris	2,00
Felméri Josefné Letenyei Anna	Rébeka, Máris	1,20
Ferentzi Pálné Simon Sára	Sára (csecsszopó)	0,48
Fülei Ferentzné Kassai Sára		2,00
Gál Kata		0,34
Hajdu Istvánné Pál Sára	Klára	1,02
Hajdú Jósefné Szabó Borbára		0,18
Hajdu Szabó Istvánné Bosár Kata		0,80
Han Andrásné Kassai Kata	Susi	1,16
ifj. Kassai Istvánné Keszler Kata	Dani, Susi	6,00
Kállai Danelné László Sára		0,80
Kállai Ferentz leányai	Sára, Kata, Anna	0,88
Kállai György lánya	Klára	0,40
Kállai Istvánné	Ádám, József	0,24
Kállai Istvánné Boros Sára		1,20

Asszony neve	Gyerekek, lányok neve	Ado- mányo- zott összeg
Kállai Istvánné Kassai Anna		2,04
Karátson Danielné Orbány Judith	Sára, Máris	0,60
Karátson Sámuelné Sipos Susánna	Susi	1,42
Kassai Istvánné Szakmári Anna	Rébeka	1,20
Kassai János lánya	Klára	0,46
Kassai Mártonné Medgyesi Julianna		0,34
Kassai Mihály lánya	Éva	1,00
Kassai Miklósné Veres Judith		1,02
Kassai Sámuelné Sándor Anna		1,20
Kassai Trésia		0,48
Kerekes Péterné Vajai Anna		1,00
Kertseti Istvánné Boros Susanna	Annis	0,54
Keszler Danielné Halmágyi Sára	Máris (csecsszopó)	1,00
Kézmárki Sándorné Josa Klára	Sára, Rebeka	1,20
Király Jósefné Letenyi Sára	József, Sámuel	0,60
Kis Gergelyné Komáromi Trésia	József, Gergely, Boriska	5,92
Kis Jánosné B. Pap Kata		0,40
Kontz Istvánné Kassai Julianna	Susi, Éva	1,36
Koronkai Istvánné Pálhegyi Susánna	Sámuel (tanuló)	2,04
Koronkai Jánosné Kássai Susanna		0,40
Koronkai Péterné Berekszászi Mária	Máris	1,02
közép Koronkai Ferentzné Borsos Borbára	Anis	1,42
legifj. Koronkai Ferentzné Téglási Klára		0,80
Letenyi Ferentzné Kállai Julianna		1,02
Letenyi Jósefné Mihály Kata	Klára, Susi	0,40

Asszony neve	Gyerekek, lányok neve	Ado- mányo- zott összeg
Máté Jánosné Fülei Ersebeth	Maris	0,94
ifj. Mihály Józsefné Szabó Mária	Anis	1,60
ifj. Molnár Istvánné Füsüs Mária		0,40
ifj. Nagy Ádámné Kolosvári Kata		0,20
Olajos Sigmondné Vajai Sára	Sára, Lydi, Susi	0,80
Olszemi Sámuel lányaBoriska		0,48
Osvát Mártonné Téglási Susánna	Susi	1,22
Pál Andrásné Bán Ilona	Anis, Sára, Boris	3,34
Pap Jánosné Koronkai Sára		0,68
Pap Sámuelné Karátson Anna		0,34
Simon Andrásné Tasnádi Anna		0,66
Solymosi Jánosné Debretzeni Sára	Máris, Susi	1,54
Solymosi Józsefné Zöldágyi Klára		1,20
Szabo Borbára		2,00
Szabó István lányai	Anis, Julis	0,34
Szabó Klára	Aniska	2,40
Szabo Miklósné Pál Sofia	Rachel (csecsszopó)	1,60
Szakáts Mihályné Téglási Rébeka	Rébeka	2,40
Szakáts Sándorné Kolosvári Mária		1,02
Szappanyos Andrásné Bodor Mária		2,40
Szappanyos Sámuelné Tsala Susánna		0,34
Szeli Benjaminné	Mária	0,40
Szempáli Rébeka	Máris	1,12
Szentágotai Györgyné Fejér Kata		0,50
Szentes Jánosné		1,02
Szentes Pálné Bató Éva		0,50

Asszony neve	Gyerekek, lányok neve	Ado- mányo- zott összeg
Szombatfalvi Barabás Sára		0,12
Szombatfalvi Gálfi Elekné Tompa Anna		1,00
Szombatfalvi Magyar Mihályné Barta Judith Ilona		0,26
Szöts Jánosné Letenyei Mária		1,20
Takáts Dávidné Sigmond Mária		0,60
Takáts Jánosné	Julis	0,54
Tasnádi Istvánné Vajai Kata	Máris	1,36
ifj. Tasnádi Istvánné Simon Susanna	Susi (csecsszopó)	2,04
Tasnádi Jánosné Szaloki B. Kata		1,20
Téglási Györgyné Hegyi Susánna		1,02
Tétsi Ferentzné Koronkai Maris		1,20
Török Istvánné Takáts Sára	Maris	1,34
Tsizmadia Szabó Istvánné Hétzei Judith	József, János	0,94
Tsizmadia Szabó János gyermekeiért	József, Julis	1,20
Vajai Jánosné Tetsi Mária		2,00
Várad Ferentzné Kováts Borbára	Lydia	1,20
Várad Istvánné Letenyei Julianna		0,24
Várad Jánosné		0,12
Vas József lánya	Sára	0,60
Verestói Istvánné Bentze Mária		0,50
Verestói Máris		0,34
Várad Istvánné		4,00
Zöldági Andrásné Koronkai Rébeka	Anis, Rébeka	5.80
Zollya Ferentzné Nagy Judith		1,20

Többek között ezt a jegyzéket találhatták meg 1862. szeptember 15-én, a torony levett gombjában, amely alkalommal felelevenítették, a több mint nyolc évtizeddel azelőtti társadalmi összefogást. Jó alkalom volt ez arra, hogy lelkesítő felhívást tegyenek a toronygomb újraaranyozásához szükséges gyűjtésre:

„A presbyteri gyűlés határozata következtében f. hó 17-én a torony levett gombjában talált négy irományból világosan kitűnik ama láng lelkesedés, mely hevítette 81 év előtt ezen akkor csak 807 lélekből álló egyház tagjait, kik üldözéssel, vallásos nyomatással és szegénységgel küzdve is képesek valának az úrnak dicsőségére, e szép, terjedelmes és még századok rongáló hatalmával dacolni képes templomot és tornyot fölépíteni. – Ugyanis az építéshez kezdéskor 2500 magy. forintjánál nem vala több pénz az egyháznak s mégis az általános buzgalom ezt annyival szaporította, hogy a körülbelöl 12 ezer magy. forintba került építés költségei fedeztethettek. Ezen ma – úgy szólva – csekélynek tetsző összeg pedig az akkori pénzügyviszonyok közt roppant mennyiség volt. – Légyen a buzgó ősök emléke örökre áldott!

De hála és kegyelet érzéseit kell felköltsek továbbá mindnyájunkban azon lelkes nők és leányok nevei, akik már mindnyájon régen alusszák az örök álmot, de a kiknek buzgóságából gyűltek azon fillérek, melyekből a toronygombja készítettetett és megaranyoztatott volt. Egyházunk jelenlegi presbyteri gyűlése nem képzeli, hogy a mai nők és hölgyek kevesebb mértékben volnának hitbuzgók s hogy ne törekednének méltó utódai lenni az elhunyt anyáknak. – Éppen ezen buzgalomra számítva azt határozta folyó hó 19-én, hogy ugyan azon gomb és annak szára, amelyet 81 év előtt ezen városi egyház lelkes asszonyai és leányai készítettek és aranyoztattak volt meg, most viszont nők és hölgyek költségén aranyoztassék meg, s valamint visszafognak a gombba záratni azt ott található eredeti irományok úgy oda fognak tétetni mind azoknak nevei is, a kik jelenleg az aranyozás költségére szívesen adakoznak. S mi után már mind az arany, mind a hozzá szükséges anyagok meg vannak hozatva, most midőn az e célra önként ajánlkozott Csép József és Szentes Gábor továbbá Darvai Dániel és Kovács József atyánkfiai egyházunkhoz tartozó minden

nőt és leányt adakozás végett megkeresnek: erősen hisz presbyteri gyűlésünk, hogy versenyezve fognak buzgó asszonyaink a szt. cél valóztatásához filléreikkel járulni s ez által neveiket az elhunyt dicső nők és hölgyek nevei közé soroztatni.

Kelt a presbyteri gyűlésnek 1862 September 19iki határozatából Székelyudvarhelyen

Baconi Ádám udvarhelyi ref. lelkes és egyház-elnök”⁵⁴

A templom körül újból kerítést emeltek. Erre a munkára a kacai Lőrincz Mihály kőművessel alkudtak meg 1782 június 23-án, aki július és szeptember folyamán 6 kőműves legénnyel két ízben dolgozott a kerítésen, majd októberben Kop Mihály és Kádár János rakták tovább ölenként 1-1 német forintért. A falat téglacseréppel borították, bevakolták és lemeszelték. 1782. október 3-án „*Midőn a kerítés elvégeztetett kőmives Lőrincz János és Kop Mihály előtt úgy Tiszt Uram Én, egyházfiak és Lakatos Mihály Ura[mé]k által és jelenlétében az egész Kerítés körös környül mindenütt meg Mérettetett és a Kőmivesek Munkája 43 német ölnek találtatott, mellyért a Conventio szerint ugyanannyi Német forint kívántatott. Ezt a 43 Német forintot, mely Magyar tészen 51 Dr 60 kifizettem a miképpen fellyebb felis jegyeztem*”.⁵⁵ A 126 magyar, román, cigány apromívesnek és gyerekeknek (napszámosoknak) napjára 24, vagy valamivel kevesebb dénárt adva 27,78 forintot fizettek ki. (Mengel Kristóf, Bedő Márton, Patakfalvi, Stirbutz, Szabó Mihály, Szász András, Demeter János, Varga Nyikula, Demeter Samu, Demeter Josi, Szabó Dániel, Ágota Jósi, Márton Sigmond, Etseti György, Boros Samuel, Király Josef, Kállai György, Kassai Ádám, Szalai Ádám gyerekei, Kalapos Josi gyerekei, Kolosvári Miklos gyerekei, Jósef Bunbu, Szász György, Demeter Gyurka, Nagy Mátyás, Tseh, Fenyédi, Tétsi Jantsi, Rab András, Kézmárki Dávid és két cigány).⁵⁶

„Vasért való fizetés”

A számadáskönyv bejegyzései alapján 5883,75 font, megközelítőleg 3,3 tonna vasra adott ki pénzt a református egyház. Tudjuk, hogy Török Mihály társaival 1780. június 28-án érkezett meg Hunyadról az ottan beszerzett nagyobb tétellel, 2805 font vassal. Ezen kívül – a forrás

feltüntetése nélkül – több alkalommal vásároltak még vasat különböző célokra, fontonként 12 dénárért. Az adakozók között is találunk olyanokat, akik vasat adományoztak. A kovácsok – Kis János, Bitai László, Követsi János – ebből, de néha saját anyagukból is állították elő az építkezés során a szükséges szerszámokat, egyéb eszközöket, illetve különböző szerelvényeket. Csákány, ásólapát, kapa, kapcsok, „*karikás marokvas*”, „*bihalos szekerre fojtó karika*”, abroncsok, ajtó sarkak, pántok, csigapersely, árforma „*östömpőj*”, fejsze, véső, felkötő vas, szegek és egyebek kerültek ki kezük alól, a „*kovácsoknak való fizetés*” rovat szerint 242,19 forint munkadíj ellenében. A kovácsokra más is hárult. Ők javították ki a szerszámokat, éleztek a csákányokat vagy „*forrasztották*” azokat. Ők hegyezték és nádazták a kapcsokat, ők gyártották a kötelek végére a horgas felvonó vasakat, de ők készítették a nagy harang srófokkal megerősített koronáját, és ők nyújtották meg a vasat a boltozatra. Követsi János kovácsolta 1785-ben a nagy harang megméréséhez szükséges komponarudat is.⁵⁷

„Ablak rostélyaihoz vas ráámák tsinálásához költség”

1781 és 1782-ben 21 vasrámát készítettek 208 font vasból, melynek nagyobb része az állásokból visszanyert kapcsokból került ki. Ezek közül négy darab 102, tizennégy darab 72, egy, „*a büttijire*” való legnagyobbik 96, egy a toronyba 84 és egy, a tornácba való 48 dénárba került. Minden ráámához a szegeket is elkészítették. A mérték elhibázása miatt egy néhány ráámát újra kellett készíteni. Benedek P. Sámuel, Tamás, Préda és János voltak a kovácsok. A rostélyok 137 és egy fertály fontnyi drótját Szabó Ferenc Ebesfalváról, valamint Keresztes és Lukáts örményektől szerezték be összesen 55,87 forint árban.⁵⁸

Magát a kötést 1782-83-ban a helybeli Szabó Miklós és Szakáts Mihály végezték. Az előbbi 18 vasrámára 124 font és 1,5 fertálynyi drótot kötött, míg az utóbbi, két ablakra 10 és fél font drótot kötött.⁵⁹

„Ablakok tserefa ráámaira való költség”

Szakáts Mihály asztalos a maga fájából készített 1782 első negyedében hat fiókos cserefa ráámát 360 dénárért darabját. A fióknélküliek darabját 238 dénárért készítette, akárcsak ifj. Pap János, aki „*a templom büttijire*”

készített egy kerek ráját. Kerekes Péter és ifj. Benedek P. János asztalosok is közreműködtek. Utóbbi a karban lévő könyöklőkre kerülő 11 szál cserefát gyalulta meg 50 dénárért.⁶⁰ Az ablakok farámáinak „*megsorkoztatására*” való költség 25,74 forintot tett ki. Ennyit fizettek a lakatosoknak. Benedek Pap Sámuel a sarkokat és a vesszőket az alsó hat ablakra a maga vasából, míg az épület büttűjén lévő nagy ablakra az eklézsia vasából állította elő. A felső ablakok mindegyikére 12 vesszőt, a torony melletti két ablakra szintén tizenkettőt, a felső kerek ablakra négyet, egyenként 6 dénárért készített. Összesen 138 darab vessző készült 1782-1783-ban. Az ablakok felszegezésére az eklézsia vasából szegeket is gyártott, amelyért nem kért fizetséget.⁶¹

„Üvegesnek való fizetés”

Az ablakokat az udvarhelyi ifj. Szabó Ferenc üvegezte be tányérkarika üvegszemekkel. A kórusban levő hat ablakra 960 (egyre 160), az alsó hatra 648 (egyre 108), a székház felőli oldalon levő nagy ablakra 166, más két ablakra 260 üvegszemet épített be. A torony melletti felső ablakokra 244 (122, 122), a templom büttűjén lévő felső kerek ablakra 77, míg a torony melletti alsó két ablakra 98-98 tányér jutott. Ezen utóbbiak közül az egyiket a mester ingyen készítette. A 2551 tányérból 2453-at kellett kifizetni (egynek ára 6 dénár volt) 1781 és 1784 között, összesen 154,30 forint értékben. A torony nagy ablakára az eklézsia 178 régi ablaktányérját használták föl.⁶²

„Templom pádimentumozására való költség”

A templom és a karzat padlózatába 276,5 tábla került beépítésre darabonként 16 dénáros árban. A munkálatokat az udvarhelyi asztalosok (Szakáts Sándor, Vajai János, Kerekes Péter, Miklós Márton és egy Dimény nevezetű) végezték el. A padlódeszkák és az alájuk való talpak, valamint a napidíjak (40 dénár napjára) összesen 51,85 forintba kerültek.⁶³

***„Templombéli székekre való költés (a székek talpaíra való költés,
a székek festésire való költés, ajtó zárjaira és sarkaira való költés)”***

Szakáts Mihály 1782-ben megkezdte a templom ülőszékeinek beszerelését. A kor egyházbeli szokásrendje által kialakított ülésrend meghatározta a székek kialakítását is, amelyet nyomon követhetünk a számadáskönyvben. A kút felőli (északi) oldalon elhelyezett 14 „asszonyok sorszéke”⁶⁴ egyenként 150 dénárért készült, míg a legelső sor „előszéke” 4 forintot ért, akárcsak a többi előszék, vagy a katedra melletti papi szék. Az ülő deszkák külön 2 forintba kerültek. Az asszonyi székek végiben a torony mellett és a fal mellett egy férfi ülőszék 2 forintba került, akárcsak a nagy ajtó és a fal melletti „asszony emberi” szék ülőjével együtt. Szakáts Mihály munkája 54 forintjába került az egyháznak. Szakáts Sándor 1782. szeptember 16-a és 1783. április 18-a között további 31 és még 8 férfi széket készített, mely utóbbiak a „többiekénél rövidebb lévén a nyoltz hétnek reputáltatott a fizetésre nézve”, s így összesen 57 forintot nyert munkája után. Velük párhuzamosan a piacfelőli oldalon Vajai János és Kerekes Péter dolgoztak az asszonyok székein, akárcsak a kar alatti székeken. A székek alá cserefa és fenyőfa talpakat faragtak. Szász Mihály, Fóris Ferenc, Kováts Jakab, Kováts József és Kóbori János, Asztalos András ezekbe illesztették a székek (padok) lábait. Az összes szék 212 forintba került.⁶⁵ Festésük, melyre 1783 és 1785 között került sor 50 forintba. Ugyancsak ebben az időszakban készültek el az ajtók is 57,33 forint értékben. A torony alatti, valamint a székház és a kút felőli fenyőajtó és az ugyancsak arra nyíló kétszárnyú belső csereajtó 1783-ban. Az ajtók vasazását Kászoni János lakatos végezte 71,23 forint értékben. A főbejárattól a karra vezető „grádics” beboltozása és az orgona fúvójához szerkesztett ajtó 1785-ben készült és Szakáts Mihály munkáját dicsérte.⁶⁶

Belső felszerelések („A márványkő praedikáló székre való költés; a praedikáló szék felett lévő koronára való költés; a korona festésért a pictornak való költés; az orgonára való költés”)

A prédikáló széket Kolozsvárról rendelték meg márványból. A kőfaragó mester 220 forint 52 dénárért faragta meg azt, míg a szekeresek 99 forint 88 dénárért szállították Udvarhelyre Mihály József vezetésével,

1782 júliusában. Egy Bitai nevű kovács illesztette össze a részeket 5 forintért. A „*pictornak, ki a cathedrán lévő inscriptiot megaranyozta*” 6 forintot adtak.⁶⁷ Az Úr asztalának való márványlap 1784 júliusában került a templomba. A következő évben Szakáts Mihály asztalos elkészítette annak lábát is. A szószék, az Úrasztala és a vele járó munkálatok közel 150 forintot értek.⁶⁸ A prédikáló szék fölé való koronát 1783-ban, Szakáts Mihály asztalos és a gyergyószentmiklósi Azmájér János képfaragó készítették. Munkájuk 144 forintba került. Azmájérnek a kiskorona modellért még 6 forint járt és felkötésükre 18 font és 3 fertály vasat kellett biztosítani a lakatosoknak (Kristóf és Pap Sámuel), akik a „*korona felkötésén lévő pléből pántlikás gömböt*” is kiképezték. A „*pictort*” Szebenből hozatták, de kétszer kellett utána menni, ugyanis első alkalommal a gubernátor nem engedte. Az előbb említett asztalos mester és képfaragó dolgozott az orgona korpuszán is. Nemcsak őket, de a képfaragó lovát is kellett etetni.

Az orgonát egy brassói, Szendrei nevű mester készítette, aki 1783 áprilisa és a következő év szeptembere között végezte munkáját „*az orgona sípjain és egy részein igazításokat*” is tett.⁶⁹ Jó kedvű mester lehetett, mert „*Szendrei uram egynéhány hetek alatt itt mulatván, az alatt az idő alatt a mi bor az asztalára elkölt ment a tíz pénzesből 8 kupára, a tizenhatsz pénzesből pedig 6 1/2 kupára*” – jegyezték fel a számadáskönyvben, de 1784 júniusában egy hétig az orgona sípjait igazítván 4,5 kupa bort fogyasztott. A több alkalommal vásárolt hársfa deszka, a szükséges enyv, vas, drót, ón, a fűjtató, az asztalos és kovácsmunkák, a takarmány és szekérbér, a kocsisok, a képfaragó, valamint a hangszer-építő bére összesen 134.81 forintba került.⁷⁰

A szószék koronájának és az orgona festésére 200 forintot adtak. Hogy az orgona korpuszán festett címerek voltak, arra egy bejegyzés utal, miszerint az asztalosnak ezek tábláin végzett munkáért 60 dénárt fizettek.⁷¹

„Az harangok öntéseire való költés”

A számadáskönyv egyik érdeklődésre számot tartó fejezete szól a harangok öntéséről. Sok részletet megtudhatunk belőle. Elsősorban azt, hogy a két harang öntése a segesvári Farkas István (Stephan Wolff⁷²)

vállalkozott 1783-ban, és a nagyobbikat készítette „*a maga matériájából, mely Parajdon meg méretvén nyomott 690^{ven} fontot ennek minden fontját a conventio szerént öntötte a Dr 98 melyis in summa mégyen ad Flor 676. Dr. 20*”. A kis harang már az eklézsia anyagából készült. Ennek súlya a parajdi mérlegen 210,5 font volt. A mester „*másáját öntötte a conventio szerént 30 m. forintokért, mely szerént ez mégyen ad Flor 63 Dr. 15*”.⁷³ Az erre a célra összegyűjtött fém mennyisége több volt a kelleténél (8,5 fonttal), amelyet az öntő fizetségben tartott vissza. A kisebb haranghoz 75 forintra 11 és fél font fehér önt is vásárolt a harangöntő. Kis harang felső részén, két sorban elhelyezkedő körirat: „*Ditsősség Istennek: Mélt: Bar Dániel István úr és Gróf Mikes Anna asszony* újra öntették a sz. udvarhelyi refor. eklesianak. 1783. Judit Steph. Wolffa. s*”⁷⁴. A számadáskönyvből az is kiderül, hogy a harangok öntéséhez, illetve felszereléséhez felhasználták a régi harangok anyagát is.⁷⁵

1784 júniusában a nagy harangot levették a toronyból, ugyanis kiderült, hogy hibásan öntötték és rossz minőségű volt. Kipattogzott és több helyen megrepedt kívül-belül egyaránt.⁷⁶ Miután Szász János leemelte és Johann Tratler⁷⁷, brassói harangöntő „*megvisitálta és examinálta*”⁷⁸ – újraöntették a harangot 242 forintért.⁷⁹ Ez lenne az a középső harang, amelyről egy 1904. június 26-án, az Egyházkerületi Igazgatótanács 1435/1904-es rendelete alapján, Vajda Ferenc lelkész és Demes Ferencz jegyző által készített, az udvarhelyi ev. ref. egyházközség műbeccsel bíró tárgyait összeíró vagyonelemtár beszél. A harang körirata a jegyzőkönyv szerint: „*A szent háromság egy Istennek ditsőségére Méltós. L. B. Dániel István és Gróf Mikes Anna asszony öntették Az sz. udvarhelyi refor. Eklézsianak 1784.*” Oldalán, Brassó címerét ábrázoló címerpajzs domborodik az öntő monogramjával.⁸⁰ A brassói harangöntőnek egy alkalommal 45 forintot, a következő alkalommal „*az ezüst monetákból és kilentzven hat pénzekből*” 46 forint 50 dénárt fizettek

Nagy esemény lehetett a városban, amikor a harangokat rendeltetés szerinti helyükre emelték. Természetesen ehhez sok egyéb mellékes dolog is szükséges volt. Már az öntési munkálatokra való felkészülés is jelentősen igénybe vette az egyház erejét. Vajai István 1783 májusában „*a harang katlanára*” és formájára 11 szekér agyagot, valamint a „*a városról iminet s amonat*” téglát szállított. Orbán József a harangöntő

mellett napszámoskodott. Agyagfalvi Török Sándor szállította Parajdra a két harangot méretni. György János molnár elkészítette a harangok koronáját, a nagyobbét 1,20 forintért, a kisebbet ingyen. A harangok felkötéséhez szükséges csigák készítése és felszerelés szintén az ő munkája volt. Ezen anyagok biztosítása, a tengelyfa megtalálása⁸¹ a harang nyelvének az „*ütőnek*” felszerelése, az ehhez szükséges csatos szíj adományozása, a húzószíjak elkészítése vagy feligazítása (Karátson Sámuel, Keszler Dániel), a közben eltört nyelv kicserélése, mind munkát és kiadást jelentett. Harangra összesen 949 forint 49 dénárt áldoztak.

Az 1904-es vagyonlistán szereplő nagyharang datálása 1791-es és a harangöntő neve is ismert. Ezen harang körirata: „*Az udvarhelyi ecclesia tagjainak tulajdon költségén Papságában T. udvarhelyi Kassay Sámuel ő kegyelmének – Thallman Mihály harangöntő által öntetett Anno 1791. die 19 Julii.*” Ezen harang költségeire 1790-ben 1068 magyar forintot és 40 dénárt eredményező gyűjtést rendeztek az eklézsia férfitagjai között (akik között szép számmal akadtak nők is) és az egyházmegye eklézsiáinál. Összesen 218 helyi személy és 55 „*extraneus*” nyúlt kezdeti ígéretéhez képest sokkal mélyebbre a pénztárcájába.⁸²

Az építkezésnél dolgozó napszámosok munkájára 74 forintnyi összeget vezettek be a számadáskönyvbe. Őket téglavető asztal, saroglya, targonca (24–30 dénár napjára), bárka és meszes verem készítéséért (36 dénár napjára), a „*toronyrontásért*” [toronybontás] (24–60 dénár napjára), a bontás eltakarításáért (24 dénár napjára), főveny rostálásért (15–24 dénár napjára), csatorna és földásásért (36 dénár napjára), szekérrakásért, kőpor rostálásért, mészhordásért, fundamentum ásásért, cseréphordásért (24 dénár napjára) fizették.⁸³

Sokan voltak, akik ingyen dolgoztak. 1780. május 31-én Sándor Márton a bivalyokat hajtotta fel ingyen Bunról. Kővet hordtak ingyen a bikafalviak, a bágyiak, a dobófalviak, a magyarósiak, a farcádiak. Szálfákat szállítottak a szombatfalvi filiából a városi, kecseti, patakfalvi, bethlenfalvi, muzsnai, fenyédi és kénosi csereerdőből a városiak, de a hodgyaiak, jásfalviak, boldogfalviak, keményfalviak és az árvátfalviak is. A szenterzsébetiek és a nagysolymosiak ingyen szállították a cserepet és az oltott meszet; a farcádiak, a dályaiak, a szombatfalviak és lengyelfalviak, boldogfalviak, bikafalviak a téglákat. Mint fennebb jeleztük a

diákság és az említett céhek tagjainak segítsége sem volt elhanyagolható. De munkálkodtak ingyen, részben a buni és gagyi cigányok is.

Érdekes kimutatása a számadáskönyvnek „*az ingyen segítőknek adott költés*” rovat feljegyzései, amely az „*ételre-italra*” (kenyérre, húsrá, túróra, borra, sörre és pálinkára) kiadott összegeket tartalmazza. Ezekből a feljegyzésekből sok egyéb, az építés körülményeivel kapcsolatos adat is kiderül.

Sör és pálinka járt a mészvermet ásóknak és a fővenyt csomókba hányóknak, bor a „*terűhordó*” buni bivalyok felhajtóinak, pálinka és kenyér az ingyen követ szállító bikafalviaknak és hodgyaiaknak. A mészoltóknak ser, a Szászkézdre és Segesvárra cserepet alkudni járó Mihály Józsefnek és a cserepes gazdának, cselédjeinek, a szekereseknek és az Udvarhelyről küldött két diáknak 1 forint érő bor. Annak, aki három nap a „*Tserében*” fafaragni ment 1 kupa bor járt. A szenterzsébetieknek, akik ingyen szállítottak cserepet, 30 dénár érő húst és 2 kupa bort, máskor ételre-italra 42 dénárt kaptak. Mihály József, midőn a Korda úr tisztartójának megvitte a mész árát, szintén bort, míg a nemes csizmadia céh tagjai, akik besegítettek a fundamentum ásásánál, tíz veder, azaz 80 kupa sört ihattak. Sőt a deákok is sört és pálinkát vehettek át fizetésül. Kassai János és D. Kállai István „*midőn karátson másod napján, harmad napján az eklésia tagjait eljárták kéregetvén*” fáradtságukért 15 dénárt kaptak. A katonák is részt vettek az alap ásásánál. Őket is megillette a fizetség, akárcsak a fazekas, vagy szűcs céh mestereit és legényeit, akik szintén ott szorgoskodtak. A mész komisszáriusok egy kost kaptak ajándékba, de Demény József „*egy kontz papírosát*” – 18 dénár érőt. Az ácsok „*az arbutzfa feltételekor*” – 1781 augusztusában – 4 kupa borralalót kaptak (80 dénárt). Györfi, az egyik ácsmester külön 1 kupa bort tudhatott magáénak. Meg is érdemelhették, mert a 12 öles (majdnem 23 méteres) fagerenda beszerelése nem lehetett könnyű dolog; az a nyolc ember is, akik Dályából a fát beszállították 1 forint 2 dénárt kaptak munkájukért.⁸⁴

1783. június 25-én a templom tornyát megtakarítókna 38 dénár jutott. Szalai Ádám a kéregető levelekkel Désről, Kerekes Péter Berethalomról, ugyanilyen útról visszatérve 1 kupa bort vehettek át. Kisebb nagyobb összegeket, vagy italt kaptak azok, akik „*a templom fedelét rontották*”, akik a kis harangot az állásra feltették, az ácspallér és segédei is, akik a templom szarvazattyán munkálkodtak.

És hogy még mi minden kellett egy ilyesfajta építkezéshez, arról a „*külömbb külömbb féle dolgokra való költés*” és a „*holmi faezközert való fizetés*” rovatokban kapunk némi eligazítást. Több konc papíros piszkozatnak és „*ratio tisztázás*”-ra, missilis leveleknek, spanyolviasz a levelekre, fövenyrostáláshoz szita, kötélcsigák és kötelek (hárskötél és istráng), valamint kenésükre szurok⁸⁵, háj és faggyú. Hajtó pénz a bivalyhajtóknak⁸⁶ (egy hónapra 4-5 forint, vagy 3 forint 27 dénár és egy pár bocskor), szurok a kőművesek ecsetjére, szekérszámra sarjú és széna a bivalyok etetésére, lakbér a pallérok⁸⁷, ón golyóbis vízmértékre, meszelő ecset, méregető spárta, vastag – „*német ötös*” – csiga, kapa és természetesen sok szeg.

A szegekről külön rovat tudósít. A szegeket az eklézsia anyagából készítették, vagy a kapcsokból visszanyert vasakból, vagy Nagyenyedről vásárolták. A bontásból visszamaradt „*őszegeket*” kiigazították a szegetverő kovácsokkal (Ötves András, Préda Jósi, Gábor György, Bandi Jancsi, Tamás és Gyurka kovács, Lukács örmény) Sokféle szeget kovácsoltak: az ácspallér által adott méretekben nagyobb szegeket, az árbocfához valókat, az árkosokra, a „*torony gráditsára*”, a torony lécezésére, az ajtó bélésére, az árbocfa rögzítésére valókat. Más méretű szeg kellett a lapos cserepekhez, más a kupásokhoz, megint más a torony-szarvazat között levő kötésekhez. A padimentumozáshoz, az ajtók béléséhez kerekfejű szegek kellettek. A torony aranygombjához viszont rézfejűek. Az 59365 darab szeg 156,86 forintba került, típusonként különböző árban. (100 darab ára 18 és 42 dénár között mozgott).⁸⁸

Csebret és sajtárt kellett vásárolni, a német kádárnak kellett fizetni, hogy megabroncsozta vagy megfenekelte azokat. A kőműveseknek mészkeverő lapátot és nagy mészmerő „*kalányokat*”, „*szélyes*” lapátokat kellett biztosítani.

A kerekese, akik a kerekeket „*megfalaszták*” vagy új tengelyeket készítettek, vagy facsiga karikákat gyártottak szintén igényt tartottak a fizetésre.⁸⁹

Adakozók

Talán soha nem épül meg, – csak perselypénzből nem lehetett ilyen vállalkozásba kezdeni⁹⁰ – vagy legalábbis nem akkora méretekben az

udvarhelyi református templom, ha nincsenek az Istennek kedves, jókedvű adakozók, akik a város, a környék és a messzeföld különböző társadalmi rétegeiből kerülve ki, tehetségük és módjuk szerint járultak az üggyhöz. Az egyházköztség a már említett szándéklevelében megfelelő helyen méltatta is az adakozás tényét:

*„Tiszteletes Esperest,
Tiszteletes Partiális Sz. Synodus
nekünk különös jó Uraink!*

Nyilván vagyunk mely nagy szükség kenszerített, hogy regi templomunk helyet Ujjatt építtetni igyekeznénk: tudva vagyunk az-is el-kezdet munkánk, minemü moddal indítatott 's mennyire vitétet légyen: Ketseg kívül Tiszteletes Esperest Urunk és a' Tiszteletes Partiális Sz. Synodus böltsen meg itelik, hogy ily nagy Épület nagy költség nélkül nem készíthetjük; el-láttuk azt mi-is meg előre láttuk tehetetlenségünköt is mind az által jova hagytuk azoknak Tanácsokat kik javasolták hogy a' mennyire lehetne tágas, erős, és az Epites Mesterség Törvényeivel meg egyező Épületet indítatnánk él; Jó reménységgel lévén hogy az Isten a'kié az Arany és Ezüst rendel segedelmet. Nem is fogyatkoztunk meg, még eddig reménységünkben. Örvendezve hirdetjük sok jól tevőknek tetemes adakozásokott. Vegye az ÚR ISTEN kedves ajándékul! erős hittal vagyunk ez utánára-is, hogy gondot Visel Ö felsége a'szükséges költségről. Közelebb Tiszteletes Esperest Uramot és a Tiszteletes Partialis Szent Synodust nezzük kik modot találhatnak a'Venerabilis Tractusbol gyűjteni vagy gyűjtetni. Bizunk, örömet és keszen méltoztatnak ezt tselekedni mind közönségesen az ISTEN ditsőségére törekedő buzgoságokbol, mind Pedig a' mi Gyülekezetünkhez viseltető Szeretetekből. Kerjük azért alázatosan, méltoztassanak segedelmünkre fel-allani és jól-kezdet Épületünknek tökeletessegre való vihetésére mind magok adakozni mind pedig hathatos közbe jövések által másokat a' böv adakozásra fel-indítani. Kedves dolog lészen az ÚR ISTEN előtt, és a Székely Nemzetnek Tisztességére;

Hitünk sorsossainak ditsekedésekre, Elöljáróinknak örömökre fog szolgálni. Továbbá telyes Tisztelettel vagyunk.

*Tiszteletes Esperest
Tiszteletes Partialis Sz. Synodus
Drága Jó Uraink Kegyelmeteknek”
alázatos Szolgai a Sz. Udvarhely Refformátus] Ekklesia⁹¹*

Báró Vargyasi Dániel István főkirálybíró és főkurátor 1780-1783 között 2252,52 forintot kitevő tetemes összeget⁹², Kovács György porkoláb 1783-1784-ben 775,23 forintot, Jánosfalvi Dersi István 145,50 forintot, id. gróf Bethleni Bethlen Gergely báró Nálátszi Borbára grófnéval együtt 1000 forintot és 7 mázsa 30 font vasat adományozott. Báró Kemény Zsigmondné gróf Teleki Julianna 100, gróf B. Bethlen Sámuelné Nemes Klára 25,36, Korda Zsigmondné Nemes Juliána 150, báró Jósika Mózesné 10,24, gróf Bethlen Dávidné gróf Teleki Klára 58 forintot adományoztak. A Teleki Klára 58 forintjába „ajándékozott volt az ekklesiának két bihalokat is, melyeknek két esztendőben sok hasznokat vévén már eladtuk Flor 28”.⁹³ B. Bethlen Pál, asszonyával együtt Teleki Sárával 1781-ben 240 forintot adományoztak. De Bethlen Pálnak köszönhetően és az ő „keze által a márványkő prédikálló székre jött egy valakitől” 404,48 forint. Korda György gróf 1781. áprilisában 100 forintot adományozott, míg gróf Kún István Királyfalván 8 véka búzát jegyeztetett 4,8 Ft árban. Toroczkai Zsigmond gróf 153,07, Székely Ádám 120, Teleki Sámuel 1782-ben 150, a bethleni Bethlen Ádám 30, Teleki József 32 forintos adományt tett. Ugron Pál és Sövényfalvi Krisztina „még az építés előtt adtanak volt száz forintot, oly módon, hogy alocaltván annak interessei annak idejében az építésre forditassék”, valamint valamivel később újabb 60 forintot. Székely András kapitány 1781-ben 12, Dersi Pál, guberniális procurator 71,20 forintot juttatott a nemes célra. Kandó Mihály vicekirálybíró, a maga rendjén 25 forinttal járult hozzá.

A más „uri méltóságok és a nemesi rendek” között – az adományok sorrendjében – voltak az alábbiak:

Név	Hely	Adományozott összeg (Ft)
Doctor Zágoni	Zágon	20,00
Borsai József		15,60
Gazda István	Réty	12,60
Sebesi Miklos curator		10,32
Borsai József és István		10,06
Osvát Sámuel	bardócszéki vicekirálybíró	10,00
Gidó Demeter	Martonfalva	5,12
Böltkévi Josef	cancellista	5,00
Bentzédi Dániel	Bikafalva	2,40
Lukáts Ferentz	Magyaros	2,40
Dersi Ferenc	(unit. procurator) Derzs	2,40
Vajna Andrásné	Márkosfalva	2,04
Bedő Ferenc		2,00
Gazda József		2,00
Osvát István	Ua.	1,20
Tserei József	Ua.	1,02

„A tiszteletes papok és papnék adakoztanak eszerént”

Év	Név	Adományozott összeg (Ft)
1780	Tsernátoni V. Péter püspök	5,00
	Batz Istvánné, ó-tordai papné	1,02
	Lörintzi Márton, bággyi pap	2,40
1781	Siklósi Mihály, böggözi pap	4,00
	Kassai Sámuel, buni pap	1,11

Év	Név	Adományozott összeg (Ft)
1782	Nemes János, siklódi pap	2,00
	Huszár Mihály, notárius pap felesége Zágoni Sófia	4,00
	Dersi János, királyfalvi pap (toronyfedésre)	5,00
	Málnási László, főkonzisztórium i pap	10,00
	Bedő Jánosné Ág Susanna	0,50

Mint említettük, más erdélyi, sőt magyarországi egyházak is adakoztak a templomépítésre. Így a szászcsovásai eklézsia (1,80 Ft), a zsombori (1,20 Ft), a dobófalvi (0,73 Ft), a torockószentgyörgyi (25,60 Ft), a nagyenyedi (4,72 Ft), az ó-tordai (3,40 Ft), az új-tordai (2,13 Ft), az újszékel (2,04 Ft), a beregszászi (3,60 Ft), a maksai (1,80 Ft), a kacai lutheránus (0,60 Ft), az alsókakasi (1,20 Ft), a bodoki (0,96 Ft), a szederjesi (6,12 Ft), és a sóváradi (0,36 Ft) eklézsiák. Az udvarhelyi traktusból az esperes 256,82 forintot gyűjtött be, míg a bardócszéki traktusból Dálnoki Sándor esperes 14,47 forintot. Így az egyházaktól összesen 333,17 forintot sikerült összegyűjteni. Az iskolamesterek, iskolák és tanulók hozzájárulása 15,55 forintot tett ki. Az erődsi mester, Jánkó Mihály egy lánytestvérével (10,32 Ft), mesterné Hodgyai Jánosné Bartha Kata (1,20 Ft), telekfalvi prorektor Lázár András (0,40 Ft) mellett az iskoláktól az udvarhelyi tógátus diák, Baktsi Ferenc poeseos praeceptor (0,34 Ft), Szabó László Logices praeceptor (1,20 Ft), Zöldági Andris tanuló (1,00 Ft). A nagyenyedi kollégiumból (1,09 1/2 Ft) is adományoztak a diákok.

A városon megfordulók és sokadalmasok is adakoztak. Így Lőrintzi József ifjú legény, Srajber Mihály, brassai kása áruló, Heranus Kristóf és még más hat, ugyancsak odaváló örmény. A telekfalvi, Tordán lakó Balás Ferentz fiával, az almási molnár, egy vásárhelyi asszony, etédi Szőcs Mihály, háromszéki Gyárfás Pál, a kézdívásárhelyi Kováts Ferenc, egy fülei asszony Boda Gergelyné, Horváth János marosvásárhelyi mészáros, a bögözi tisztartó, Mihály József, az „*alsó malombéli unitárius molnár*” és sokan mások. Gyűjtöttek az úrnapi sokadalmakkor. Például Kállai István és Verestoi István „*egyőtől mástól gyűjtötenek*” közel 3 forintot.

Ily módon 16,02 forint gyűlt össze.⁹⁴ A más felekezetűektől sem állt távol a segítség gondolata. „Az ide-való romano-catholicusok közül adakoztanak” többen 1780-ban, mintegy huszonöten, többnyire a céhek tagjai közül. Legtöbbit Gyapottas Tódor uram adományozta: három forintot. Az adakozók között volt Szeles János városi notárius is feleségével együtt. A tőlük összegyűjtött dénárok 7,28 forint összeget jelentettek.

Az udavarhelyi egyházközség tagjai összesen 684,70 forintot gyűjtöttek össze. Az adományok nagyság szerinti kimutatását az alábbi táblázatba foglaltuk össze, feltüntetve az adakozás éveit és gyakoriságát.

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Zöldági András	Koronkai Rebeka	1780-1782 (1775*)	4	107,04
Felméri Josef	Letenyei Anna	1780-1784	10	41,34
Kassai Mihály		1780-81-82	9	39,26
Szappanyos András	Bodor Mária	1781-1782	3	25,36
Dersi Szabó József	Gál Anna	1780-81-28	5	25,0
Boros József	id. Fosztó Mária	1780-81-82	6	23,82
Tasnádi János	Id. Szalóki B. Kata	1780-81-82 (1775, 1778, 1784)	7	20,00
	Buzogán Dávidné Kállai Rebeka**	1780-81-82	4	18,34
	Dersi Szabó Danelné	1780-81-82	7	16,36
Kállai István ifj	Kassai Anna	1780-81-82	4	15,14
Márkosfalvi Szabó András	Váradi Klára	1780	2	13,44

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Szoboszlai B. Josef	n.n	1780-81-82	6	12,46
	Id. Kassai Istvánné Szakmári Anna	1780	2	12,05
Han András	Kassai Kata	1780-81, 1783	4	11,84
Boros József ifj.	Sidó Sára	1780-81-82-83	8	11,71
Solymosi Josef	Zöldágyi Klára	1780, 1782	2	10,46
Szentes Pál	Bató Mária	1781-82	4	10,40
Tasnádi István id.	Vajai Kata	1780-81	2	10,36
Felméri Ferenc	Sándor Rebeka	1780-81-82	4	10,34
Tsészi Ferentz	Kassai Mária	1780, 1782	2	10,34
Takáts Dávid	Sigmond Mária	1780, 1782	2	10,00
Zolya Ferentz	Nagy Judit	1780, 1782	2	9,08
Középső Koronkai Ferentz	Borsos Borbára	1780-81, 1783	3	8,24
Karátson Sámuel	Sipos Susanna	1780, 1782	2	8,00
Szabó Ferentz id.		1780-81-82	3	6,70
Hajdu István	Pál Sára	1780-81-82	4	6,36
Tsejdi Sámuel		1780-81-82	3	6,30
Fülei Ferenc	Kassai Sára	1780, 1782	2	6,08
Szentes János	n. n	1780-81-82	5	6,03
Zilai B. György	Szentes Anna	1781-82	1	6,00
Kállai Dániel	László Sára	1780-81-82	3	5,98
Türi Simeon	Boros Juliánna		3	5,44
Karátson Dániel	Orbán Judit	1780-81	2	5,34

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Ferentzi János	n. n	1781-82	4	5,25
Keszler Dániel	Halmágyi Sára	1781, 1784	2	5,22
Szabó János	koronkai Mária	1781, 1783	2	5,00
Szabó Ferentz	leánya Szabó Borbára	1780	1	4,80
	Ferentzi Istvánné***		3	4,58
Hajdu Sámuel	n. n	1780-81-82	8	4,54
Szakáts Sándor	Kolosvári Mária	1780-81	2	4,40
Szabó Miklos	Pál Sofia		1	4,14
Koronkai Istvánné	Pálhegyi Susánna	1780-81-82	3	4,12
Kassai Sámuel	n. n	1780-81-82-83	5	3,74
Szoke István	Bató Sára	1780-81-82	3	3,68
Kállai István id.	Boros Sára	1782	1	3,40
Vas Josef	Bán Judith	1780, 1782	6	3,26
Szabó Ferentz	leánya Szabó Klára	1780, 1782	2	3,21
Szalatsi Kováts György	Szabó Sára	1780, 1782	3	3,12
Ifj Boros Josef		1785	1	3,00
Id. Domokos Péter	Jósa Judith	1780, 1782	2	2,93
	Pál Andrásné Bán Ilona	1780, 1782	3	2,80
Solymosi János	Id. Debreceni Sára	1781-82	1	2,60
Koronkai Ferenc id.	1780-81		4	2,50

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Szappanyos Sámuel	Tsala Susanna	1781-82-83	2	2,48
	Hajdú Szabó Istvánné Bosor Kata	1780, 1782	2	2,40
Boér Pál**	n. n.	1780	1	2,40
Kolosvári Mihály	Demeter Borbára	1780, 1782	3	2,14
Kertseti István	Boros Susánna	1780	2	2,02
	Tasnádi Józsefné és lányai		3	2,00
Kézmárki Sándor	n.n.	1780, 1782	4	1,94
Török István	Takáts Sára	1782	1	1,84
Szentes Gábor	n. n.		1	1,82
Kis János	B. Pap Kata	1781	1	1,80
Kontz István	Kassai Júlia		1	1,78
Követsi Pál	Bodoki Anna	1781	2	1,77
Váradai István	Letenyei Julia	1782	1	1,74
Solymosi János ifj.	Zöldági Anna		1	1,70
Vajai János	Tsétsi Mária	1781-82	2	1,70
	Gál Péterné		3	1,52
Darvai László	n. n		1	1,52
Váradai Ferentz procurator	Kováts Borbára	1783	1	1,46
	Telekiné	1780, 1782	2	1,44
Kassai István	Keszler Kata		1	1,34
Középső Kállai Ferenc	Füleli Kata		1	1,34

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Kassai Péter Márton és Ferentz		1784	1	1,20
Kassai Sámuel ****		1784	1	1,20
Tot István ifj.	n. n.		1	1,16
Tasnádi István ifj.	Simon Susanna		1	1,14
Mihály János	Kassai Susanna		1	1,12
Kuti Ferenc	Szapponyos Júlia	1781-82	2	1,06
Kassai Ferentz	n. n.		1	1,02
Halmágyi András	n. n.	1781	1	1,00
Letenyei Josefné	Mihály Sára	1780, 1782	2	0,96
Nagy Ádám ifj.	Kolosvári Kata	1781-82	4	0,92
Pap János id.	Veres Judith	1781-82	4	0,90
Nagy Ádám id.	n. n.		1	0,88
Pap János ifj.	Koronkai Anna	1782	1	0,85
Szöts János	Letenyei Mária		1	0,76
Kóbori János	n. n.		1	0,74
Mihály Josef ifj.	Szabó Mária	1782	1	0,74
Szentágotai György	n. n.		1	0,70
	Kassai Trésia	1780, 1782	2	0,68
Ifj Hajdu László	Verestói Klára	1781	1	0,64
Tsétsi Mihály ifj.	Kállai Susánna		1	0,64
Nagy Josef			1	0,60
Kassai János Id. Kállai István*****			1	0,57

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Kassai János	Szabó Kata		1	0,56
Butsi Sámuel	Ferentzi Rébeka	1781	1	0,54
Tot István id.	Boros Kalára	1782	1	0,53
Molnár István	Fesüs Mária		1	0,52
Butsi Ferentz			1	0,50
Király Josef	Letenyei Sára		1	0,50
Körmöndi Jóseg			1	0,50
Mihály Ferentz	Hajdu Sára		1	0,50
Mihály Josef id.	n. n.		1	0,50
Török Sigmond	n. n.		1	0,50
Bodrokai Sámuel	n. n.		1	0,40
Verestoi István	n. n.	1780	2	0,38
Hajdu László id.			1	0,36
Kállai Ferentz			1	0,36
Bodroki Josef			1	0,34
Etseti György			1	0,34
Hajdu Ferentz			1	0,34
Kassai Márton ifj.	Tót Klára		1	0,34
Kassai Péter	Keszler Mária		1	0,34
Kolosvári András			1	0,34
Osvát Márton			1	0,34
Simon András	Tasnádi Anna		1	0,34
Szabó István id.			1	0,34
Tsétsi Mihály az ha- rangozó id.			1	0,34

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Ferentz Péter	Nagy Éva		1	0,26
Kerekes Péter	Vajai Anna	1780	1	0,24
Olajos Sigmond	Vajai Sára	1780	1	0,24
Prohátzka Szabó János			1	0,24
	Zollya Istvánné	1782	1	0,23
Magyari Mihályné Bartha Judith		1783	1	0,20
Brassai Molnár József	Brassai Rébeka		1	0,20
Szász János			1	0,20
Tokai György			1	0,20
Sándor Márton	n. n.		1	0,18
Vas György	n.n.		1	0,18
Asztalos János			1	0,14
Kállai Ferentz ifj.			1	0,14
Kállai Sámuel			1	0,14
Kassai Miklos			1	0,14
Koronkai Josef			1	0,14
Koronkai Péter			1	0,14
Kováts István			1	0,14
Letenyei Ferentz			1	0,14
Máté János			1	0,14
Pataki István			1	0,14
Szalai Ádám			1	0,14

Adakozó férfi neve	Adakozó feleség/ asszony neve	Évek	Alkalmak	Összeg
Vajai István			1	0,14
	Ferentzi Pálné		1	0,12
B. Pap Sámuel	Karátson Anna		1	0,12
Demény Gábor	n. n.	1781	1	0,12
Domokos Péter ifj.			1	0,12
Jozsa Sámuel		1784	1	0,12
Kézmárki Dávid			1	0,12
Koronkai Ferentz ifj.			1	0,12
Rab András			1	0,12
Váradi István ifj.			1	0,12
	Takáts Jánosné		1	0,06
Bodrokó Ferentz			1	0,06
Olajos Ferentz kato- na			1	0,06

*1775-ben már adott „Ugyan ezen Templom építésére” 40 forintot”

** „Kölcsön pénzt kérve tőle a visszafizetéskor elengedett 4 Forintot”

*** „Béfolgalva lévén a visszaküldött Házbér is”

**** Templom fedésére 1784-ben

***** Alamizsna

***** „Listán fellyül adminisztráltak”

A toronygombjára adakozókról szoltunk már fennebb. De az eklézsia mesterlegényei is hozzájárultak a szükséges pénz kigyűjtéséhez. Nevüket külön – „**Az ekllesiánk mester legényei adakoztanak eszerént**” című – rovatban rögzítették⁹⁵. A 2 dénártól a 16 forintig terjedő támogatásuk összesen 38,65 forintot eredményezett:

Név	Összeg (Forint,dénár)
Domokos István (3 alkalommal)	15,72
Pelneki János	2,40
Pál András (3 alkalommal)	1,50
Asztalos István (2 alkalommal)	1,54
Asztalos András	1,36
Szakáts Miska	1,20
Tordai Ferentz tsizmadia inas	1,04
Fülei Josef	1,02
Barabási Mihály (2 alkalommal)	1,00
Hajdu István*	1,00
Tobi Josef	1,00
Ifj Solymosi János (2 alkalommal)	0,70
Szentes István (2 alkalommal)	0,68
Bernád György katona	0,60
Barta Mihály	0,50
Botzor Ferentz	0,50
Pap István	0,50
Szakáts János	0,50
Szabó ferentz	0,48
Batsi János	0,40
Mihály József	0,40
Domokos Sámuel	0,36
Felméri Josef uram legénye	0,36
Vas József uram fia, a néma (2 alkalommal)	0,34
Mészáros István	0,34
Szabó János	0,34
Rugonfalvi Kováts Imreh	0,24
Sándor Josef	0,24
Kassai János	0,20
Pál Ferentz	0,20
Sándor Mihály	0,20

Kállai György	0,18
Tsép András	0,17
Kállai Sámuel	0,14
Kassai Ádám és Sámuel	0,14
Varga György	0,14
Zsolya István	0,14
Közepső Koronkai Ferentz legénye	0,12
Tászi János	0,12
Karátson Ferentz	0,06
Koronkai Josef	0,06
Kováts János	0,06
Mátyás György	0,06
Mihály Elek	0,06
Török István	0,06
Vajai György	0,06
Kassai Pál	0,02

A toronygombon kívül a református lányok és asszonyok még más célokra is gyűjtöttek, ezeket külön jegyezték fel a számadáskönyvben. Ez a mesterlegények jótékonyágához hasonló volt, ugyanis 37,53 Forintot jelentett a kasszában:

Név	Összeg (Forint,dénár)
Gál Kata asszony (5 alkalommal)	6,20
Boros Julis asszony	5,00
Dajka Éva (4 alkalommal)	4,10
Zöldági Anis (2 alkalommal)	3,00
Zöldági Rebeka (3 alkalommal)	3,00
Verestói Maris (3 alkalommal)	2,46
Miklósi Mária	2,20
Fésüs Mária asszony	2,00
Kassai Éva (2 alkalommal)	1,80

Solymosi Maris és Susi	1,40
Kassai Rebeka (2 alkalommal)	1,20
Pál Anis (2 alkalommal)	1,20
Szombatfalvi Barabás Klára	0,80
Kállai Borbára	0,80
Takáts Julis	0,80
Pál Kata (2 alkalommal)	0,54
Pál Sára (2 alkalommal)	0,54
Hajdú Klári	0,40
Szombatfalvi Váradi Klára asszony	0,40
Szabó Anis	0,20
Pál Boriska	0,15
Ferentziné asszonynál lakó Boris	0,14
Olajos Lydi	0,06
Vas Sára	0,06
Kállai Sára	0,02

Ezen kívül 1780 augusztusában nyolc darab „kéregető libellust”⁹⁶ költettek be – 12 dénárért darabját – a compactornál.⁹⁷ Ilyen libellusokkal járták a legátusok 1780-ban Erdély településeit a megépítendő református templom javára történő kéregető útjuk során. A legátusoknak érdekük volt minél több pénzt összegyűjteni, ugyanis az egyezség szerint az összeg egy tizede illette meg őket. Az alábbi táblázatba foglaltuk a „collectorok” neveit és útjuk eredményét.⁹⁸

Legátusok neve	Gyűjtési terület	Gyűjtött pénz összege (forint, dénár)	jutalmuk (tized + „bonificatio”) (forint, dénár)
Kováts György Kassai János	Hunyad megye Hátszeg vidéke	198, 95	30,12
Kassai Sámuel Vajai Sándor	Szeben felé és a vármegyék	183,80	28,54

Ferentzi János Szalai Ádám	Szilágyság Kolozsvár felé	170,36	27,27
Tasnádi István Ferentzi Péter	Udvarhelyszék kis része Háromszék, Barcaság, Fogaras földje	297,65	40,45
Szalai Ádám Nagy József	„mindenfelé az házában az elmaradottaktól”	148,91	27,91 ^{1/2}
Tasnádi István	Marosvásárhelyi Királyi Tábla úri méltóságaitól	273,88	6,37
Összesen		1273,55	160,67

Tasnádi, akit a Királyi Táblára „különös levelekkel” küldtek, kétszer is úton volt s amint látjuk nem is eredménytelenül.

1781-1782-ben további kéregető levelekkel küldték a legátusokat főleg az udvarhelyi falvakba:

Legátusok neve	Gyűjtési terület	Gyűjtött pénz összege (forint, dénár)
Felméri Ferenc ifj. Kállai István	Hodgya, Sükő, Farcád	9,75
Bodrogi József Koronkai János	Gagy, Andrásfalva, Szentábrahám, Telekfalva	3,47
Török István ifj. Mihály József Kassai József	Betfalva, Kis- és Nagygalambfalva	4,00
Szabó István Király József	Muzsna, Petek, Derzs	7,30 ^{1/2}
Szappanyos Sámuel Török Sigmond	Demeterfalva, Kobátfalva, Kis- és Nagykadács, Siménfalva	1,96

Legátusok neve	Gyűjtési terület	Gyűjtött pénz összege (forint, dénár)
Sándor Márton Szentágotai György	Szentmihály, Kisfalud, Kecset	0,38
Tasnádi János ifj. Koronkai Ferenc	Sófalva, Parajd	6,84 ^{1/2}
Kállai István Tot István Butsi Ferenc	Etéd, Siklód, Szolokma	4,68 ^{1/2}
Boros József ifj. Tot István	Székelykeresztúr, Fiátfalva, Rugonfalva, Timafalva	9,44
Kerekes Péter ifj. Domokos Péter	Felsőboldogasszonyfalva, Bikafalva, Bögöz	1,34
Szabó János Kováts István	Alsóboldogasszonyfalva, Újszékely, Héjjasfalva	1,14
Kállai Ferenc Tokai György	Kis- és Nagykede, Szentmiklós, Medesér, Bözöd, Körspatak	4,59
Tasnádi István	Kecsetiek által gyűjtött gabona eladása után	0,96
Felméri Ferenc	Bordos, Magyarzsákod, Kova lakói által gyűjtött gabona eladása után	1,38
Összesen		57,24 ^{1/2}

A kiadásoknak jelentős részét – mintegy egynegyedét – a református egyház kinnlevőségeiből is tudta fedezni. A számadáskönyv utolsó oldalain az **„Ekklésia adosságait és annak érdekét percipiáltam eszerént”** címet viselő rovat oldalain tüntették fel azokat az összegeket, amelyek a részletben törlesztett adóságok és azok kamatainak visszaszerzéséből adódtak. Ez 3099,41 forintot jelentett.⁹⁹ Volt eset, amikor a kamatokat az adós elhunytával már a fiai fizették. Szalai Ádámnak azért engedtek tartozásából, hogy *„a templom tserepezését mikor bomlik igazítsa”*.¹⁰⁰ Volt aki *„pénzüi, dolgával és utazásával”* törlesztett.¹⁰¹ Tót

János 20 forintos adóssága fejében „*bihalossággal és napszámossággal*”, Vajai János is törlesztésként „*főveny, téglá és egyéb hordással*” fizetett.¹⁰²

Más forrás is akadt: A „*házbér perceptumából*” 66 forint gyűlt 1780–és 1785 között. Több mint valószínű, hogy az építőanyagokból maradt meg eladásra is, hiszen egy sorában arról beszél a számadáskönyv, hogy „*deszkából, fából, téglából, mészből, léteből, tserépből*” 150 forint 15 dénárt kaptak.¹⁰³ 1782-ben a márciusi kirakodó vásár idején a „*piatzon lévő ekklesia Sátor helyeiért*” 7,20 forint taksát szedtek be. Sőt, nem elhanyagolható módon ifj. Koronkai Ferentz uram 1 forintos büntetését is a köz érdekében használták fel, akárcsak a néhai Koronkai Istvánné neveletlen árvájának gondozása fejében tett 135 forintos alapítvány felét.¹⁰⁴ És kölcsönökhöz is folyamodtak.

A templom felépítését tárgyalva Szeles János, Udvarhely város egykori történetírója így látta:

„Így meg lévén a Collegium építve, mivel a templom régi módra csináltatva alkalmatlan, sötét, és a néphez képest szoros volt, megindultak annak is jobb karba állításába s az felséges udvarhoz folyamodtak a szabadságért; de ezen úttal aztot meg nem nyerték, mivel némely (hihető) buzgó pápistáktól, úgy informáltatott volt az udvar, hogy ezen építéssel a piacra járó út a publicum kárára megszoríttatnék; de ezen bal feladásról azután tudósíttván az udvar, ugyan csak czélokat örömmel elérték, és megnyervén a szabadságot, a régi kerítésnek határán belől hozzá fogtak a munkához 1781-ben, és rövid idő alatt nagy szép roppant templomot, magas, tágas, cseréppel fedett toronynyal építettek, úgy hogy ennek mint külső, mint belső alkalmaztatása nem alább való, mint a fennebb leírt Sz. Miklós pápista templomának, éppen belső részére nézve abban lévén a kölömbség, hogy ebben annyi aranyos oltárok, oszlopok, képek, rostélyok nem tétettek, mint amabba. Néhai mgos B. Dániel Istvánnak Udvarhelyszék akkori érdemes főkirályi bírájának bőv adományából szép, nagy orgonával felékesítetvén, maga költségén a megye egy 12 mázsás nagy harangot tétetett a toronyba, a Collégiumnak tornyában lévő órát átalvitte, ezen kívül a városnak még nagyobb nyugalma, az estvéli tében 8, nyárban 9 órakori harangozást ugyan a maga költségén felállította. Ezen templomnak is így elkészítésében leg-

inkább szorgalmaskodott s fáradott – szürke eminenciásként, kinek neve csak néhol villan fel az iratokban – a felül említett Kiss Gergely professor.”¹⁰⁵

JEGYZETEK

1. Udvarhelyi Református Egyházközség Levéltára. [UREkL] Régi ügyiratok 1616-1800. 89. Az eredeti latin nyelvű másolathoz csatolt, Péter Endre, egykori egyházmegyei levéltáros magyarra fordított gépirata. A másolat lapalji, más kéz által tett bejegyzése: „*Ez az instantia adatott bé Felséges Tsászárnak II^{dk} Josefnek A. 1773 Gyergyóban Sz. Mikloson Juniusnak 16^{dk} napján*” Lehetséges, hogy a dátum nem pontos, ugyanis Angelika Schaser: *Reformeale iosefine în Transilvania și urmăritele lor în viața socială. Sibiu, 2000. 44. szerint* II. József állítólag csak május 11 és június 11 között tartózkodott Erdélyben.
2. Ebben közölték a régi templom hossz- (12,5 öl) és harántméreteit (4 4/6 öl), valamint az egyházközség (1300 református lélek) és a befogadóképesség némileg eltérő (500-600 személy) adatait In: UREkL Régi ügyiratok 1616-1800.102.
3. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 92
4. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 91
5. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 92.
6. Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára [UREL] Protocollumok. 4. k. 1.
7. UREkL Egyházközséglettelő iratok. 1862. A 807 lelket említő és merőben eltérő számadat, amelyet a toronygomb 1862-es újraaranyozásakor előkerülő papírok rögzítettek közelebb áll a valósághoz, mint a majdnem egy századdal korábban hangoztatottak, amelyek között, mint láttuk jócskán van eltérés. Körölbélöl száz évvel később, 1867-ben volt Székelyudvarhely református népessége 1300 fő. Vö: Orbán Balázs: *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népmesze szempontról*. I. Köt. Pest, 1868. 15-17.
A II. József-féle, első hivatalos – a templomépítéssel egykorú – népszámlálás adatai szerint Székelyudvarhely városában összesen 2584 tényleges lakos volt. (579 család). Vö: Dányi Dezső, Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Bp. 1960. 366-367.
A városi katolikus parókia 1785-ös tabellája szerint viszont, az utcánként összeírt katolikus házások, özvegyek, valamint fiú és leány gyerekek száma 1476-ra tehető. In: *Tabella status animarum Parochiae Udvarhelyensis*

- confecta anno 1785. Római Katolikus Plébánia és Főesperesi Hivatal levéltára.
- Ha a két összesítő számot összevetjük, akkor a város nem katolikus része kb. 1108 lelket jelentett. Természetesen számolnunk kell némi hibalehetőséggel és azzal is, hogy ez a szám nemcsak a református híveket foglalta magába. A „*pápasták*” nem minden ok nélkül akadékoskodtak tehát.
8. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 94.
  9. uo.
  10. Bethlen Gergely, Korda György, Ugron, Borsai, Lukátsfi, Ferentzi családok.
  11. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 93.
  12. A törvénycikk a többségi elv alapján történő templomhasználatra, illetve templomépítésre vonatkozott.
  13. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 97.
  14. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 95
  15. UREL Protocollumok. 4. k. 4-5.
  16. UREL Számadáskönyv 1780-1788. 2.
  17. uo 95.
  18. uo. 8.
  19. uo. 4-7.
  20. uo. 14-16.
  21. uo. 11-13.
  22. uo. 96.
  23. uo. 17.
  24. Commissariusok: Bitai László, Boros József ifj., Butsi Ferentz, Darvai László, Deák Benkő Dániel, Domokos Péter, Etseti György, Felméri Josef, Ferentzi János, Fülei Ferentz, Kállai István, Karátson Sámuel, Kassai István, Kassai József, Kerekes Péter, Keszler Dániel, Kézmárki Sándor, Kolosvári Mihály, Koronkai Péter, Kováts György, Kuti Ferentz, Máté István, Máté János, Mihály József ifj., Nagy Ádám id., Nagy Ádám ifj., Nagy Josef, Olajos Ferentz, Sándor Márton, Szabo András, Szappanyos András, Szentes Pál, Szentesi Gábor, Szöts János, Tasnádi István, Tétsi Ferentz, Török István, Tot István, Tsejdi Sámuel, Vajai János, Vas József,
  25. uo 31.
  26. 1 öl (bécsi öl, mint térfogatmérték) = 3,4 m³
  27. uo. 18-31.
  28. uo. 32-38.
  29. uo. 39-44.
  30. uo. 106. „*A kőfaragóknak adtam 3 véka Törökbúzáat hogy vékája 78 pénzbe computáltassék*”

31. 1 font (bécsi font) = 0,560 kg.
32. uo. 108.
33. uo. 99.
34. uo. 98.
35. uo. 118.
36. B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1977. 32-49.
37. UREL Számadáskönyv 1780-1788. 95.
38. uo. 96.
39. uo. 115-120.
40. uo. 121-123.
41. 1 öl (bécsi öl, mint hosszmérték) = 1,896 m
42. uo. 44-49.
43. uo. 109.
44. uo. 112.
45. UREkL. Régi ügyiratok 1616-1800. 130.
46. UREL. Számadáskönyv 1780-1788. 125.
47. uo. 97.
48. uo. 127.
49. uo. 113-114.
50. uo. 124.
51. uo. 100.
52. uo. 124.
53. uo. 229-235.
54. UREkL. Egyházközséget illető iratok 1862
55. uo. 129-130.
56. uo. 128-130.
57. kompona = mérleg
58. uo. 134-136.
59. uo. 138.
60. 139-140.
61. uo. 142.
62. uo. 143-145.
63. uo. 148-149.
64. Jelen esetben a „szék„ padsort jelent
65. uo. 150-159.
66. uo. 161.
67. A felirat: „*Bátor én már megnémultam Mert élők közül kimúltam De im mégis a híveket Hogy serkentsem ezen széket Istenemnek szentelem Innen*

*Isten szolgáinak Az idvesség titkainak A kik hallándják szavát És kívánják
lelkek javát Adjanak helyt kérlelem A. MDCCLXXXII"*

68. uo. 164.

69. uo. 167. .

70. uo. 167-170.

71. uo. 176.

72. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 99.

73. UREL Számadáskönyv 1780-1788. 171.

74. UREkL Egyházközségét illető iratok 1904. Ezt a harangot rekvirálják majd
el 1916. nov. 21-én hadi célra

75. *„Efelett az ecclesia régi két harang tengelyin levő vasból válogatva vittének
el a lakatosok 30 fontot, ismét a régi két harang ütőjét is elvitték, mely
nyomott 13 fontot. Ismét vittének el az ecclesia vasából két fontot"*

76. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 105.

77. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 101.

78. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 105.

79. UREkL Egyházközségét illető iratok 1904. 172.

80. UREkL Egyházközségét illető iratok 1904.

81. Pap János a gyepesi erdőről szállította a a tengelynek való fát

82. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 112. Különös módon, Márton László
2001-ben megjelent, harangokról szóló könyvében nem tesz említést ezen
templom egyik harangjáról sem.

83. UREkL Egyházközségét illető iratok. 1904. 78-30.

84. uo. 94

85. A kötelek nagy részét a segesvári kötélverő céhnél rendelték meg. uo. 102.

86. Kolosvári András, Magyar András, Sándor János, Mihály János, Sándor
István voltak a bivalyosok. Egy hónaptól hat hónapig szolgáltak, a bivalyok-
ra éjjelenként külön őrzők vigyáztak.

87. Lőrincz vicepallér Ferentziné asszony házában lakott egy pár hétig, majd
Tót István házában egy évig. uo. 101.

88. uo. 70-77.

89. uo. 58-59. Ezen utóbbi rovatban foglaltakért 14,73 forintot adtak ki.

90. uo. 244.

Év   Perselypénz (Forint, dénár)

1779   5,58

1780   99,61

1781   101,00

1782   105,38

1783   93,51

1784	95,70
1785	73,21

91. UREL Régi csomagok. 39. csomag, 3/2. A levél hátoldalán olvasható:
*„Templom építésére magam Causaltam meg az egész Tractust. Szerzettem
300 Mfr[tokat] közel”*
92. Egy 1786. február 9-én Sebesi Miklós és Kis Gergely által ellenjegyzett
íven, Dániel István 1780 és 1785 közötti, tételesen felsorolt (építésre,
harangokra, orgonára, koronára, mesteremberek bérére) adományainak vég-
összege 3694 forint és 81 dénár. UREkL Régi ügyiratok 1616-1800. 108.
93. uo. 181.
94. uo. 203-205.
95. uo. 237-239.
96. libellus = könyvecske
97. compactor = könyvkötő
98. uo. 103-104, vö. 199-202., collector = gyűjtő
99. uo. 249-264.
100. uo. 256.
101. uo. 257.
102. uo. 259.
103. uo. 264.
104. uo. 266.
105. Szeles János: *Székely Udvarhely története (II. közlemény)* In: Erdélyi
Múzeum XV (1898) 464. (Szádeczky Lajos ismertetése és közlése.)

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ

Udvarhelyszék 1848-1849-ben

Udvarhelyszék történetével az 1848-49. évi forradalomban és szabadságharcban több jeles történész foglalkozott már. Ennek ellenére a jelzett időszakra vonatkozó levéltári anyag nagy része még feldolgozásra vár. Éppen ezért jelen tanulmány célja, hogy levéltári forrásanyagra támaszkodva újabb adatokkal járuljon hozzá az eddigi helytörténeti kutatásokhoz.

A forradalom legelőször Párizsban tört ki, 1848. február 22-én, s szelleme, ahogy azt az udvarhelyszéki forradalmár Pálffy János mondta, „mint légtisztító zivatar, vagy mint új korragály futotta be egész Európát”.¹ Vihara hamarosan Zürich-től kezdve, Olaszországon, Berlinen, Brüsszelen, Prágán, Bécsen és Pesten át egész Lembergig jutott. Magyarországot Párizs és Bécs, Erdélyt Párizs, Pozsony és Pest gyullasztotta cselekvésre.

Az Európai forradalmak kezdete változásokra éretten találta Udvarhelyszék társadalmát is, részben az itteni társadalom jellegzetes fejlődése, részben a politikai előzmények miatt.² Így Udvarhelyszékben már március 26-án sor került az első megmozdulásra,³ megtartották az első gyűléseket, új tisztségviselőket választottak, elkészítették a szék cselekvési programját,⁴ szervezni kezdték a nemzetőrséget és döntöttek a közös teherviselésről.⁵ Mivel a szék lakosságának körében általánosan elterjedt felfogás volt, hogy minden székely probléma megoldását a Magyarországgal való unió hozhatja el, az udvarhelyszékiek küldöttséget indítottak Kolozsvárra, hogy sürgessék az erdélyi országgyűlés összehívását. Ezt követte a szék képviselőinek megválasztása, kik tevékenyen részt vettek a pesti országgyűlés munkálataiban is.⁶

Azok a fórumok, melyektől a székely társadalom problémáinak megoldását várták, nem hozták el a remélt eredményeket. Ez zavart keltett a nép körében, „mely már azt sem tudta honnan kell függenie”.⁷ Udvarhelyszéken bizonytalanság lett úrrá, melyet tovább súlyosbított a kolera-járvány, a toborzások által okozott nézeteltérések és a volt kiváltságos

nemesség konzervatív magatartása.⁸ Ekkor a helyzet tisztázására megoldásként kínálkozott az Agyagfalvára összehívott székely nemzeti gyűlés, melynek szervezésében az udvarhelyszékiek fontos szerepet töltöttek be.⁹ A sikeresnek mondható gyűlést azonban egy rövid és szerencsétlen kimenetelű székely táborozás követte, melynek eredményeként – Háromszéket kivéve – Erdély teljesen az osztrákok hatalmába jutott.¹⁰

A védelem nélkül maradt Udvarhelyszéket Segesvár felől érte támadás, ahogy Bethlen János mondta, „azon Segesvár felől, mely békét ajánlott az agyagfalvi gyűlésnek mert, sokan voltunk s félt a megrohanástól azt tette, hogy mihelyt nem volt ellenálló sereg, berontott Udvarhelyszékre a sorkatonaság és az oláhok kíséretében, s miután a székely táborral elment minden fegyverforgató egyén, ott az öregeket áterőltette a schwarzgelb hitre s felbujtogatni igyekezett a népet a volt nemesek ellen, sőt azok házát felgyújtotta, s leölésükre ingerelte a népet...”¹¹ Bethlen János fennebb idézett szavai kiválóan jellemzik Udvarhelyszék szerencsétlen és megalázó helyzetét, melyet az ellenforradalmi csapatok megszállásának idejében volt kénytelen eltűrni. Ezt a periódust azonban a Bem József által vezetett felszabadító hadjárat és a szék újjászervezése követte. Ezt a két egymásnak ellentmondó időszakot szeretném a következő oldalakon részletesebben bemutatni.

A székely táborozás.

Udvarhelyszék megszállása.

*„...a szabadságot kivívni még nem annyit tesz,
mint bírni is azt...”¹²*

Heydte császári dragonyos százados 1500 főnyi császári sorkatonaságával¹³ és 5000 főt számláló román és szász segédcsapatával a Nagy-Küküllő völgyén vonult be a székbe. November 6-án csapatait Bikafalvánál visszaverték ugyan, ezzel lehetővé téve, hogy a Maros mellől visszavonuló honvédek és a háromszéki nemzetőrök átvonulhassanak a Rikán, de Udvarhelyszék megszállását nem lehetett elkerülni.¹⁴

A császárhű ezredes a székben teljes katonai diktatúrát vezetett be. November 16-án megtartotta az első tiszti gyűlést, melyen új tisztviselőket erőszakolt a szék¹⁵ és a járások élére.¹⁶ Az újonnan kinevezett

tisztek közül sokan megpróbálták magukat felmentetni, de sikertelenül. A szék új vezére válaszként „a királynak tartozó hódolati hit” megszegőinek titulálta az ellenállókat, és büntetéseket helyezett kilátásba a hivatalok további visszautasítása esetében.¹⁷

Heydte mint diktátor rendelkezett a szék területén. Átvette az ítélszék irányítását és a levéltár kulcsát.¹⁸ Ha ő nem volt jelen, segédje Steinburg, egy Karl Ferdinand-féle tisztt, rendelkezett ugyancsak teljhatalommal a székben.¹⁹ Első intézkedéseik közt kell megemlíteni november 17-én kelt rendeletüket a fegyverek és a Kossuth-huszárok lovainak beszolgáltatásáról.²⁰ Természetesen e rendelet esetében is akadtak ellenállók. Így például Recsenyéden találtak az osztrák katonák elrejtett fegyvereket, minek következménye a halálbüntetés kilátásba helyezése lett, a fegyverek beszolgáltatásának további megtagadása esetében.²¹ Később intézkedtek a szék forradalmi vezetői, Pálffy Elek és János, Horváth János és Keller János ellen,²² majd megtörtént az elmaradt adó behajtása. Jellemző, hogy a megszállók igyekeztek az úrbéresek kedvében járni, hogy azok bizalmát megnyerjék. Ezért, amit a székely nemesség nem volt hajlandó megtenni, ők megtették: felszabadították a jobbágyokat és zselléreket minden kötöttségük alól. E tettükben természetesen nem az úrbéresek érdekeit, hanem saját politikai számításait követték.²³

Volt a megszállás időszakának egy előnyös újítása is, pontosan Udvarhely közigazgatásának egyesítése.²⁴ A városban eddig háromféle jogszolgáltatás (három törvényhatóság) létezett: 1. A polgári vagy szabadalmazott városi részé, a főbíró és a tanács alatt. 2. A nemesi vagy széki részé, a tizedes (hadnagy) és főlőtte az alkirálybíró alatt. 3. A várföldé, annak bírója és főlőtte a széki alkirálybíró alatt.²⁵ Az egyesített közigazgatás élére most kényszerű körülmények közepette az 1828-1846 közt is főbírósgot viselő Szájdél János került.²⁶

Heydte mindezt megtehetette, mivel hatalmát biztosította a széket megszállás alatt tartó nagyszámú katonaság. Így a Solymoson és Körispatakon állomásozott Wolf tábornok parancsnoksága alatt 1800 katona, Szentmihályon és Pálfalván Máté hadnagy vezetése alatt 600 katona, Parajdon és Korondon Hössler parancsnokság alatt 1500 katona, Karácsonyfalván Caballire parancsnoksága alatt 600 katona, Keresztúron Ábel parancsnok vezetése alatt pedig 200 gyalogos és 100 lovas katona.

Udvarhely városában összesen 1600 katona állomásozott, melyből 300 román nemzetiségű felkelő.²⁷

A székbe a megszállást követően folyamatosan érkeztek továbbra is csapatok. Így november végén egy 519 szász és román nemzetiségű személyből álló sereg érkezett Bethlenfalvára.²⁸ De ez csak a kezdet volt, ugyanis december 18-án a tisztkar gyűlésén Heydte újabb csapatok érkezését jelentette be.²⁹ A bejelentett katonaság december végén, január elején érkezett a székbe. Ekkor 500 katonát az udvarhelyi református kollégiumban, 800 katonát Keresztúron, 800 katonát Ábrahámfalván (Szentábrahám) és ugyancsak 800 katonát Recsenyéden szállásoltak el.³⁰ Később Boldogasszonyfalvára még 500 katona érkezett.³¹

A megszálló katonaság élelmezése természetesen a szék lakosságára hárult.³² Az egyre növekvő számú katonaság ellátása óriási terhet jelentett, így már november 27-én a városi tanács arról tett jelentést, hogy ha a katonaság száma egynegyed részénél többre nő, az élelmezést a szék nem vállalja.³³ 1849 elejére sokasodtak az ehhez hasonló jellegű kijelentések. Például január 5-én az oláhfalusi dulló jelentette, hogy „a faluba bevitt katonaság élelmezése már elviselhetetlen”.³⁴

A megszálló katonaságnak a szék öt járásából átadott élelemmennyiségről pontos adatokat is találtam. (I. melléklet) Így a keresztúri, a bögozi, a homoródi, a patakfalvi és az oláhfalusi járás a megszállás ideje alatt összesen 110 542 rész³⁵ kenyeret, 7842 rész zabot, 10 121 rész szénát és 79 806 rész húst szolgáltatott be.³⁶ Ha csak az említett járasok által átadott húsmennyiséget vesszük figyelembe, akkor is világosan kitűnik, mekkora terhet jelenthetett a katonaság élelmezése a szék lakosságának. A levéltári adatok szerint a hús fontja akkor 4 krajcárba került, tehát csak az összesített húsmennyiség 2660 forint 12 krajcárt jelentett az öt járás számára.

Az Udvarhelyszékbe beszállásolt katonaság ráadásul egyes helyeken óriási pusztítást hagyott maga után. Ez történt például az udvarhelyi református kollégium esetében, ahol – mint említettem – 500 katona „kvártélyozott”. Kis Ferenc – a kollégium történetéről írt művében – adott pontos leírást a pusztításról. E szerint károkat szenvedtek a tanulók lakószobái, a könyvtár, az ásványgyűjtemény, az olvasóterem, a természetrajzi és természettani gyűjtemény és tönkrement a kollégium díszes orgonája is. A berendezés nem csak megrongálódott, hanem teljesen

elpusztult, mivel a téli hónapokban fűtőanyagként lett felhasználva. Az okozott kár az akkor elvégzett felmérés szerint 7000 forintnál többre ment.³⁷ Igaz ugyan, hogy Heydte a „gyakorlattá vált rablások” miatt,³⁸ rendeletet adott ki az ellopott javaknak az akasztás büntetésének terhe alatti visszaszolgáltatására,³⁹ de ebben az irányban végül nem történt semmi.⁴⁰

Udvarhelyszéken a megszállás ideje alatt a társadalmi harcok elérték csúcspontjukat. A jellegzetesen székely problémák megoldatlansága, a gyökeres társadalmi változtatások bevezetésének késleltetése, a nemes-ség egy részének elutasító magatartása most tette igazán láthatóvá következményeit. Világossá vált a szék társadalmának megosztottsága, és az alsóbb kategóriák elégedetlensége, melyről a *Honvéd* egy tudósítója a következőképpen írt: „Mit mond a szenvedő zsellér nép? Az urak szeme láttára sír, kesereg, hátuk mögött szidja őket, s panaszolja, hogy: hát katona is legyenek, adót is fizessenek, élelmet adjak, előfogattal kiálljak s mégis úrdolgát tegyék? Nekem három fiam ment el katonának, némely urak előfogatra sem küldenek, katonaságból is kihúzzák fiaikat. Bizony csúful megcsalt minket az a Kossuth úr s az agyagfalvi gyűlésen szabadságot ígérő Berzenczey. – Így beszél a zsellér nép s kebelében mindinkább meggyűlöli az urakat, mint addig gyűlölte. S ez ami aggodalommal tölti el sokunknak keblét. Mert sehol a magyar birodalomban oly erős és egyetértő néptömeget nem lehetett volna, mint a Székelyföldön, ha itt minden zsellért megvált az ország. [...] S itt mégsem egyetértés honol, hanem az ingerültség, mely elébb hátrább az ármány által uraknak keresztelt értelmiség ellen törend ki, s így kezére fog dolgozni az osztrák ármánynak...”⁴¹

Az idézett cikk utolsó sorában megfogalmazódott jóslat sajnálatos módon be is következett. A székben anarchia lépett fel, mit a megszálló katonaság azzal súlyosbított, hogy a nemesi udvarházakat sorra szétdúlta, kirabolta, s közben igyekezett az unióbarát nemeseket elfogni.⁴² Egyes székely falvakban a közszékelység is részt vett a pusztításban. Ennek eredményeképpen Küsmődön Pálffy János, Martonosban Gálffy Mihály és Sándor, Benczédben Pálffy Elek, Tarcsafalván és Ábrahámfalván (Szentábrahám) Pálffy Dénes, Szentmihályon Ugron János és Zsigmond, Siménfalván Kis Zsigmond, Keresztúron a Pataky és Matskásy családok, Fiatfalván a Mikó család, Bethlenfalván a Dózsa család, Galambfalván

és Bikafalván a Máté, Orosz, Menyhárt és Lukácsfi családok udvarházait dúlták fel.⁴³ Vargyason a Daniel család javai szenvedtek károkat.⁴⁴

Az események végül gyilkosságokba csúcsosodtak. Székelyszentmihályon, a Nyikó mentén lévő unitárius kis faluban, 1848. november 6-án négy székely ifjút öltek meg, név szerint: Bedő Ferenc unitárius papnövendéket, Sebestyén József kolozsvári unitárius kollégiumi szeniort, Barabás János kereszttéri unitárius gimnáziumi szeniort és Bántó Sándor fiatfalvi gazdatisztet. A tragikus eseményekről Tarcsafalvi Pálffy Aladár 1907-ben az Udvarhelyi Híradóban jelentetett meg cikket „*Szentmihályi vértanúk*” cím alatt.⁴⁵ Szerinte az említett négy ifjú az agyagfalvi székely nemzetgyűlésből kiindulól egyik hadoszloppal ment Marosvásárhelyre. Innen a Gedeon altábornaggyal való ütközet után Csegezy László martonosi unitárius paphoz indultak. Ekkor jött a hír, hogy Énlaka felől román tábor közeledik az említett pap és Gálffy Mihály elfogására. Gálffy felfegyverezte az ifjakat és még néhány emberét és a román tábor elé siettek, melyet megfutamítottak. A martonosi községkészség azonban azzal a váddal, hogy a császár katonáira lőttek, Gálffyn kívül az eseményben résztvevőket sikeresen elfogta és a Szentmihályon táborozó román katonaságnak átadta. Itt természetesen kivégezték a négy ifjút. Az áldozatokat kivégzésük helyétől nem messze helyezték örök nyugalomra.⁴⁶ Sírjuk helyét ma egy 1907. augusztus 7-én leleplezett emlékoszlop őrzi, mely Garbovitz Kornél helyi tanár tervei alapján készült.⁴⁷

A szék megszállásának idejében nehéz helyzetbe került Bardóc fiúszék is. Heydte 1848. november 25-én Udvarhelyszékből a Rikán át betört Erdővidékre,⁴⁸ lefegyverezte a helyi nemzetőrség egy részét, majd elfoglalta Bardóc fiúszék egyes falvait. Itt ellenforradalmi gócpontot próbált szervezni, hogy innen tovább haladva Háromszékre törjön. A fő segítsége id. Daniel Imre⁴⁹ vargyasi földbirtokos volt, kit Heydte Bardóc fiúszék királybírójává nevezett ki.⁵⁰

Heydte és Daniel Imre terve az erdővidéki nemzetőr századok, az ott tartózkodó XII. honvédszászlóalj, valamint a Mátyás huszárok bizonyos egységeinek lefegyverzése volt. Az összeesküvésbe bevontak néhány katonatisztet, melyek közt Balás Manó őrnagyot, a XII. zászlóalj parancsnokát is. Heydte terve mégsem sikerült, mivel a XII. zászlóalj, parancsnokát leváltva, Köpecnél elindította az ellenállást.⁵¹ De a betörés így is szörnyű következményekkel járt. A falvak lakói többször voltak

kénytelenek a közeli erdőkbe menekülni az ellenség elől, miközben házaikat kirabolták. A Vargyas körüli harcok nyomai még tavasszal is látszóttak, és a *Brassói Lap* egy levelezője szerint még a csatákban elesettek tetemei is takaratlanul maradtak.⁵²

Az Udvarhelyszéki események híre rövid időn belül a közvélemény elé került, hogy egészen a szabadságharc leveréséig napirenden maradjon. A történetekről rengeteg újságcikk jelent meg, melyek nagy része (nem egészen alaptalanul) elmarasztalóan szólt az udvarhelyszéki társadalom viselkedéséről.⁵³ A közvéleményt a mozgalmak okai érdekelték elsősorban, de itt mindég konkrét dolgokra gondoltak, mint a tisztizsarolásokra, az el nem törölt robotra.⁵⁴ Azonban egy sokkal bonyolultabb jelenségről volt szó. Nevezetesen arról, hogy a társadalmi ellentétek egy olyan fokot értek el, mely nem vezethetett máshova, csak a nyílt kitöréshez. A jobbágyság csalódott volt, mivel a nemesség ígérete ellenére nem osztozott a közteherviselésen és mivel nem nyerte el szabadságát az erdélyi hasonló kategóriákkal egyszerre.⁵⁵ Elégedetlenséget keltett, hogy a székbeli nemesek a tulajdonképpen nekik kedvező jobbágyfelszabadító törvényt nagy ellenszegüléssel fogadták. A székben akkor ifj. Bethlen János volt az egyetlen nemes, ki „lakomát adott volt úrbéréseinek” a felszabadulás emlékére.⁵⁶ Ezek a sérelmek mind hozzájárultak a nemesellenes hangulat elmérgesedéséhez, mi oly tragikus formában tört felszínre a szék Heydte katonái által való megszállása idején.

Bem téli-tavaszi hadjárata. Az anyaszék felszabadítása. Újjászervezés.

*„Mi nekünk győzelem kell, még pedig
nagyszerű győzelem, csak így lehet jövőnk biztosítva.
Előre tehát: Most vagy soha!”⁵⁷*

Az anyaszéket megalázó és nehéz helyzetéből a Bem által vezetett téli-tavaszi hadjárat szabadította fel. Kossuth Lajos december 1-én nevezte ki Bem Józsefet⁵⁸ Erdély haderejének főparancsnokává, feladatául téve: „Erdélynek a pártütő ellenség kezei közül való kiszabadítását”.⁵⁹ Ugyanakkor Bem mellé Erdély kormánybiztosaként Beöthy Ödön⁶⁰ lett kinevezve.⁶¹

Bem december 18-án kezdte meg előrenyomulását Csucsánál, december 19-én Zsibónál volt, 20-án elfoglalta Dést, hogy karácsony első napjaiba Kolozsvárra vonuljon be. December 31-re már a kezén volt Beszterce és Naszód is.⁶² A következő hadműveletekben Bem főként a Székelyföldre támaszkodott. 1849. január 13-án bevonult Marosvásárhelyre, közvetlen kapcsolatot teremtve így a Székelyfölddel. Innen, hogy a népet megmozdításra bírja, megbízottakat küldött szét, a székely székeket katonai kormány alá helyezte és elindította az újoncozást. Január 2-án a felszabadító csapat már Nagyszeben alatt állott, de február 4-én Vizaknánál vereséget szenvedett. Ezt követte a győztes piski csata február 9-én, mely után Bem a Küküllő völgye felé vonult, hogy a székely haderőkkel egyesüljön.⁶³ Addig a székelyek csatlakozását az orosz és osztrák hadak akadályozták meg. Brassó vidékén az oroszok állták el a székelyek útját, a Nagy-Küküllő völgyét Heydte őrizte néhány ágyúval. Így a háromszéki és csíki székely haderő Gál Sándorral⁶⁴ az élen, mivel Nagyszeben felé nem mehetett, elkanyarodott Udvarhely irányába, ahová február 15-én bevonult.⁶⁵

Ez az esemény szentesítette a szék felszabadulását, mi azonban már korábban megkezdődött. Amint már említettem, Bem Marosvásárhelyről megbízottakat küldött szét a környező székekbe, így Udvarhelyszékbe is, hogy a népet felkelésre és az ellenség elűzésére buzdítsák.⁶⁶ Erre az Udvarhelyszéket 1848. novemberétől megszállva tartó Heydte sietve Segesvárra tette át székhelyét, de a szék igazgatásáról nem mondott le. Így hol fenyegetéssel, hol hízélgéssel fordult a néphez, hogy a császári csapatok oldalán maradjanak. Például Udvarhely városának üzenete, hogy „ha a város a császár hűségétől el s a rebellisekhez áll, Enyed sorsára jut”.

A fenyegetések ellenére Keresztúr fiúszék inkább hallgatott Bem felhívására. Székelykeresztúron mozgalom kezdődött, bizottság alakult Heydte uralmának megdöntésére. Ennek két tagja: Szalontai és Nagy József, egy körlevél által a szék alsó részét arra buzdította, hogy az Újszékelyen alól tartózkodó ellenségre támadjanak. Válaszként Heydte azonnal közgyűlést hívott össze Héjjasfalvára, Keresztúr élére új királybírót és dullót nevezett ki, a várost pedig a lázadást okozó egyének kiadására kötelezte.⁶⁷ A büntetés megvalósulása azonban elmaradt, mivel éppen akkor érkezett meg Gál Sándor seregével. Ugyanakkor Bem

Medgyesre vonult, így a két tűz közé szorult Heydte Nagyszebenbe volt kénytelen áttenni állomáshelyét.

A szék több hónapig tartó megszállása véget ért. Ez idő alatt megváltozott a székbeli mentalitása, amit a *Honvéd* egyik tudósítója a következőképp jellemzett: „Udvarhelyszékben bezzeg kinyílt még a legbutább székel szeme is, átérték, hogy nem csak a nadrágosoknak, uraknak, de nekik is egészségtelen a császári kegy”.⁶⁸ Udvarhelyszék népe végre felébredt, mivel „a császári kegynek igen a bőre körül járó bizonyítékait tapasztalta”.⁶⁹ A szék lakossága megértette, hogy a császári hadsereg az igazi ellenség, bár olyan engedményeket tett, mire a nemesség nem volt hajlandó. Ez a mentalitásváltozás tette sikeressé a székben a császári erők távoztása után erdélyi szinten elindult újjászervezést.

1849. január 27-én Kossuth Lajos Csány Lászlót⁷⁰ nevezte ki Erdély főkormánybiztosává,⁷¹ ki január 30-án meg is érkezett Kolozsvárra.⁷² Itt azonnal munkához látott, elindítva Erdély közéletének újjászervezését most már a márciusi alkotmány és a demokratikus eszmék alapján.⁷³ Csány négy hónapi kormánybiztossága idején igyekezett feladatának eleget tenni, amit az Erdély lakóihoz intézett különböző felhívásai is bizonyítanak.⁷⁴ Többek közt megpróbálta a bírósági intézményt a törvényes keretek közt működtetni és működőképessé tette a közigazgatást.

A módosítások keretében Udvarhelyszék is új kormánybiztost kapott Horváth János személyében,⁷⁵ kinek ellenőrzése alá kerültek később a Szászöldhöz tartozó Segesvár és Köhalomszék⁷⁶, valamint Felső-Fehér megye Udvarhelyszékhez közel eső helységei.⁷⁷ Ez túlzott megterhelést jelentett számára, ezért április 22-től inkább Felső-Fehér megye igazgatására összpontosított, Udvarhelyszék igazgatását helyettesére, Pálffy Elekre hagyva.⁷⁸

Horváth János, ki február 19-én érkezett meg Udvarhelyre,⁷⁹ a magyar kormány és Csány kormánybiztos utasításait követve azonnal hozzálátott a szék újjászervezéséhez. Első feladata új tisztviselők kinevezése volt, mivel a Heydte-féle tisztikar beadta lemondását, és a nép a törvény szerint választott tisztviselők visszaállítását követelte.⁸⁰ A megszállás ideje alatt elmenekült tisztviselők hamarosan visszatértek Udvarhelyszékbe, és újra feladatokat vállaltak a vezetésben.⁸¹ A tisztikar felújítását⁸² követte – Csány február 3-án kelt rendelete alapján – a tisztviselők díjának a magyarországi másodosztályú megyékben használt szintre való emelése.

se,⁸³ majd a hivatali címek az eddigi főkirálybíróról főispánra, az alki-
rálybíróról alispánra való változtatása is.⁸⁴

Horváth János másik fontos intézkedése a székbeli „ingerült kedélyek
lecsillapítását”, vagyis a közbiztonság visszaállítását célozta. E cél eléré-
se érdekében, egy március 6-án kelt határozat értelmében, „a gyanús
egyének feltartóztatására fő állomáshelyeket létesítettek: Udvarhelyen,
Okládon, Oláhfaluban és Keresztúron, egy német nyelvet beszélő őr és
altisztek felügyelete alatt”.⁸⁵

A béke helyreállítását szolgálta a büntető bíróság⁸⁶ felállítása is, Csány
február 7-én kelt rendelete alapján.⁸⁷ Az említett bíróság március 5-én
kezdte el munkáját, bár egy ideig semmi kereset sem létezett, mivel
Heydte az igazságszolgáltatást is saját kezébe vette.⁸⁸ Június 19-ig végül
összesen 45 alkalommal ültek össze a bíróság tagjai, többek közt 44
gyilkossági és 48 tolvajlási ügyet tárgyalva. Ezek mellett keresetek
tárgyát képezték az eléggé gyakori rablások, megveretések, orvgazdaság,
a gyújtogatások és a közcsend háborítása.⁸⁹ A rendes büntető bíróság
mellett a székben felállították a rögtön ítélő polgári bíróságot,⁹⁰ majd a
képviselőház 1849. február 13-i határozata alapján létrehozták a polgári
és vegyes bíróságokat is.⁹¹

A fennebb említett bíróságok működésének eredményeként a székben
lecsillapodtak a kedélyek. Megtörténhetett így a megszállás ideje alatt
elrabolt javak visszaszolgáltatása. Udvarhelyszék kormánybiztosának
rendelete alapján például Fronius Imre birtokoshoz visszajutott több
értéktárgya és 3000 elrabolt forintja is.⁹² Ugyancsak a megenyhült légkör
tette lehetővé Horváth János azon rendeletét, mely szerint március 31-ig
újra kellett volna kezdődjön a székbe a tanítás. Ez azonban megvalósít-
hatatlannak bizonyult, mivel mind a tanárok, mind a diákok honvédek-
ként voltak besorozva és a megszállás alatt tönkretett iskolaépületek is
felújításra vártak.⁹³

Az új kormánybiztos vezetése alatt lezajlott újjászervezés egyik fontos
pontja volt az újoncozás újrakezdése. Ekkor Udvarhelyszékben ugyan-
olyan intenzitással folyt a katonasorozás, mint Háromszékben és Csík-
székben, s nagyobb mértékben mint Marosszékben.⁹⁴ A szék felszaba-
dulását követően, Csány rendeletére⁹⁵ szinte azonnal elkezdődtek a
katonaösszeírások⁹⁶ és a sorozás. Besorozásra kerültek kezdetben a
17-23 év közötti ifjak, melyekből az első sorozással két zászlóalj telt ki.⁹⁷

Őket követték később a 20-29 év közötti személyek, kik március 20-ra voltak Udvarhelyre rendelve.⁹⁸

Az újoncozás Udvarhelyszékben Horváth Jánosnak az erdélyi kormánybiztoshoz tett jelentése szerint „zavar és csendháborítás nélkül folyt le”.⁹⁹ Ennek eredményeként egymást követve hagyták el a szék területét az újonnan felállított csapatok.¹⁰⁰

Febr. 22-e és ápr. 25-e közt Udvarhelyszékből kibocsátott helyi csapatok:

Február 22	Kassai Ignác vezetésével	1 század (208 egyén)	Segesvárra
Február 23	Rózsa százados vezetésével	1 század (218 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 24	Kassai Sámuel vezetésével	1 század (193 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 25	Böjte Sándor vezetésével	1 század (180 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 27	Solymosi János vezetésével	1 század (223 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 28	–	2 század (425 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 28	Mánya Lukács vezetésével	1 század (214 egyén)	Marosvásárhelyre
Február 28	Bocz János vezetésével	1 század (225 egyén)	Segesvárra
Március 4	Rohony százados vezetésével	1 század (200 egyén)	Marosvásárhelyre
Március 4	Máttyus Ignác vezetésével	1 század (300 egyén)	Marosvásárhelyre
Március 11	Pál Rudolf vezetésével	4 század (902 egyén)	Marosvásárhelyre ¹⁰¹
Március 19	–	1 század (283 egyén)	A Telekinek átadott vedászlóaljhoz
Március 24	Csáki János vezetésével	1 század (150 egyén)	Marosvásárhelyre
Április 2	Nagy Sándor vezetésével	1 század (324 egyén)	Nagyszebenbe
Április 11	Keresztes Károly vezetésével	1 század (144 egyén)	Szebenbe
Április 13	Kassai tizedes vezetésével	32 huszár	Csíkszeredába
Április 15	Potyó százados vezetésével	2 század (600 egyén)	Marosvásárhelyre ¹⁰²
Április 17	Keresztes Károly vezetésével	1 század (140 egyén)	Szebenbe
Április 19	Berecki és Mánya Lukács vezetésével	600 határőr és 50 rendes honvéd újonc	Csíkszeredába
Április 19	Bákói hadnagy vezetésével	1 század (105 egyén)	Csíkszeredába

Április 25	Mihály Domokos vezetésével	8 tizedes huszár	Csikszeredába
Április 25	-	80 elmaradt katona	Csikszeredába

A sorozás közben természetesen adódtak gondok is. Voltak katonák, kiket besoroztak, de az illető ezrednél nem jelentek meg, vagy később megszöktek onnan. Így, egy május 14-én kelt jelentés szerint, a IV. honvédszászlóaljnál 17 udvarhelyszéki katona nem jelent meg.¹⁰³ Később, április 9-én Szentpáli Sándor tett jelentést, hogy a székely vadász-csapatból 122 udvarhelyszéki újonc hiányzik.¹⁰⁴

Ezekről az incidensektől eltekintve Udvarhelyszékben a sorozás sikeresnek mondható. Április 25-ig a szék 5804 katonát bocsátott határain kívül. Ez a létszám azonban nem foglalja magába a Bardóc fiúszékben kiállított újoncokat, mivel ez katonailag Háromszék alá rendelődt.¹⁰⁵ A kiállított katonákból 104 lovast és 300 gyalogost teljesen a szék szerelt fel, önköltségén, állami támogatás nélkül.¹⁰⁶ Ennek ellenére Udvarhelyszéknek nem lehetett saját zászlóalja, katonáit más székek zászlóaljai közt osztották szét.¹⁰⁷

A katonaillesztés aránylag gördülékeny folyamata azonban hamarosan megtört. Ennek oka, hogy Gál Sándor, a székely hadak főparancsnoka, kit Mészáros Lázár hadügyminiszter felhatalmazott mindenféle székelyföldi belügyek intézésére,¹⁰⁸ újabb 1500 újonc állítását róta ki a székre.¹⁰⁹ Horváth János kormánybiztos azonban, attól tartva, hogy a munkáskezek hiánya a szék számára szükséges élelmiszer előállítására rossz hatással lesz, Gál rendeletét megtagadta.¹¹⁰ Ugyanakkor, hogy „a földművelés semmivé ne váljék”, egy körlevelet bocsátott ki a dullók számára, mely által kötelességükké tette minden föld megműveltetését, akár a faluközösségek közös munkája által is.¹¹¹

Horváth tagadó válasza után hamarosan vita bontakozott ki közte és Gál Sándor közt, mi egészen május 3-ig tartott, mikor Gált a politikai ügyekre nézve Csáynak, a katonai ügyekre nézve Bemnek rendelték alá.¹¹² Míg a vita folyamán Horváth – az éhségtől féltve a szék lakosságát –, a munkáskezek hiányára, az adó nagyságára, a megszállás által okozott pusztításokra és a föld terméketlenségére hivatkozott, addig Gál Sándor továbbra is az 1500 katona kiállítását követelte.¹¹³ Később Csány közbenjárására a székely hadak parancsnoka ezt a számot 800-ra csökkentette,¹¹⁴ de a szék kormánybiztosa ezeknek a székből való kibocsátására

továbbra sem volt hajlandó, csak ha a közelebből Besztercére és Csíkba vitt 1200 katonából 800-at visszaengednek.¹¹⁵ Csány közvetítésével végül egy kompromisszumos megoldás tett pontot a vitára. Gál Sándor 600-ra csökkentette a kiállítandó újoncok számát, a csapat pótlására pedig 150 csángó beszállását rendelte el a székbe április 28-án.¹¹⁶

Így elkezdődött az újoncozás, aminek újabb lendületet adott az a tudat, hogy mindez most Bem rendeletére történt.¹¹⁷ Az újoncozás eredményeképpen május 5-én egy 635 személyből álló csapat hagyta el a széket, és vonult Jánosi őrnagy vezetése alatt a tömösi vonalra.¹¹⁸ A székbe ekkor mindössze 39 huszár és 38 gyalog katona maradt,¹¹⁹ valamint a nemzetőrség, melybe most Pünkösdi Pál vezetésével besorozták a 30-40 év közötti, még otthonmaradt férfiakat is.¹²⁰ Az így kibővített nemzetőrség június 18-án kapott óriási feladatot, amikor a székben lévő összes katonaság kivonulásával átvette a helyőrségi szolgálatot.¹²¹

Horváth János kijelentése, miszerint a nagy mértékben véghezvitt katonasorozás a szék élelmezésének rovására ment, nem volt alaptalan. Minden kiállított katonával csökkent a munkáskezek száma, ráadásul a székben tartózkodó, de semmiféle munkát nem végző katonákat is élelmezni kellett. A kormánybiztos a katonaélelmezés akadálymentessége érdekében terményraktárakat állíttatott fel: Udvarhelyen Benczédi Ferenc, Oklándon Kovács János, Székelykeresztúron Szalontai József és Parajdon Kénosi József élelmezési biztosok vezetésével, illetve Oláhfaluban, ahol a helyi királybíróra bízta egy alkalmas személy élelmezési biztossá való kinevezését.¹²²

Ezekből a raktárakból szállították, Gál Sándor rendeletére, az élelmet a Csíkba és Gyergyóba összevont katonaság számára is.¹²³ A raktárak feltöltése a falvakban ún. szükségén kívül lévő termékek rendszeres begyűjtése által történt. A begyűjtések alkalmával azonban egyre gyakrabban hangzottak el a következőhöz hasonló kijelentések: „a dolog valósága szerint a találtatott mennyiségű termékek sem oly feleslegesek, hogy a minden falukba létező szegények szükségerei fedezésére csak felére is lenni elégségesek volnának”.¹²⁴ Az ún. felesleges termékek tehát főképp a szék nagyobb területtel rendelkező birtokosait gyűltek be némi pénzösszeg ellenébe. A február 20-tól április végéig terjedő időszakban az öt raktár feltöltésére 3.666 forintot költött a szék,¹²⁵ mi

összesen 38 315 rész búza, 16 002 rész zab és 13 562 rész széna megvásárlását tette lehetővé.¹²⁶

Ez elég rossz hatással volt Udvarhelyszék anyagi helyzetére, melyet később tovább rontott a hadiadó behajtása.¹²⁷ A szék kiadásai tulajdonképpen fedezetlenek voltak. Ezt bizonyítja a május 19-én kelt, az 1849-es év kiadásairól szóló összeírás¹²⁸ is, amit Csány rendeletére készítettek. Ez szerint összesen 20 214 forintra rúgott a szék kiadása, mely összeg nem foglalja magába a megszálló csapatok által okozott károkra kiadott összegeket és a szék területén működő salétromfőző költségeit sem. Az említett összeget az 1848-ban leadott adóból kellett volna fedezni, de Csány válasza mindössze annyi volt, hogy a szék számára szükséges összeg ki nem telik és, hogy „majd meg fog rendeltetni”.¹²⁹

Ennek ellenére, Udvarhelyszék igyekezett segítséget nyújtani a magyar védelemnek. Itt meg kell említeni az összegyűjtött harangokat, melyek által a kézdívasárhelyi ágyúöntést segítették. A székely hadiparancsnokság és Csány rendelete nyomán, melyek a harangok, ónedények, fegyverek és szuronyok beadását kérték,¹³⁰ elkezdődött a székben a különböző fémtárgyak begyűjtése. Az ágyúöntés elősegítésére a következő falvak közösségei adták át harangjaikat: Szentmihály unitárius közössége 615 fontos harangját, Bögöz református közössége 213 fontos harangját, Vécke katolikus közössége 386 fontos harangját, Zsákod unitárius közössége 180 fontos harangját, ugyanazon falu református közössége 222 fontos harangját,¹³¹ Kissolymos unitárius közössége 317 fontos harangját, református közössége pedig 120 fontos harangját, Nagyalambfalva református közössége 110 fontos harangját, Rava katolikus közösségé 215 fontos harangját, Tarcsafalva unitárius közössége 60 fontos harangját, Küsmöd református közössége 39 fontos harangját. Kisebb harangokat adtak még: Malomfalva és Fiafalva,¹³² valamint Szentlélek és Derzs.¹³³

A harangok mellett az ágyúöntéshez más fémtárgyakat adtak be a szék szinte minden falujából. Nagyobb mennyiségben érkezett ágyúanyag Szentmártonból, Karácsonyfalváról, Bögözből, Etédből, Szentábrahámról, Rugonfalváról, Malomfalváról, Derzsből, Siklódról, Szolokmáról és Keresztúrról.¹³⁴ A gyűjtés eredményeképpen Udvarhelyszékből a következő mennyiségű fémszállítmányokat indították Vásárhelyre: február 23-án 10 mázsa vasat, 1 mázsa ércet és 1 mázsa rezet,¹³⁵ március

7-én 1 mázsát és 24 fontot nyomó két kis harangot, 7 mázsa 25 font ércet és 2 mázsa 15 font ólmot,¹³⁶ március 8-án összesen 9 mázsát nyomó kisebb harangokat, 1 mázsa ónt és 4 ágyúkereket,¹³⁷ március 10-én összesen 10 mázsa 63 fontot nyomó 5 kis harangot,¹³⁸ március 15-én 8 mázsát és 50 fontot nyomó kisebb harangokat, 1 mázsa ónt és 53 font vöröszret.¹³⁹ Így végül március 31-ig 55 mázsa ágyúanyagot küldtek el a vásárhelyi térparancsnoksághoz, melyet később új fémmennyiségek követtek.¹⁴⁰

Ilyen mennyiségű ágyúöntéshez szükséges anyag összegyűlte után Horváth János kormánybiztos az ágyúöntésnek a székben való megvalósítására gondolt. Bár volt rá próbálkozás, használható ágyút a szék területén még nem öntöttek, mivel a szék öntödéiből az ágyúöntéshez szükséges felszerelés hiányzott.¹⁴¹ Ezért 1849 februárjában, mikor az ágyúöntés terve újból előkerült, arra gondoltak, hogy Gábor Áront hívják a székbe. Horváth János ilyen irányú kérésével a kézdivásárhelyi térparancsnoksághoz fordult,¹⁴² azonban Hankó századostól azt a választ kapta, hogy Gábor Áron tüzérőrhadnagy ott nem nélkülözhető, ezért az összegyűlt fémet továbbra is szállítsák az ottani öntödébe.¹⁴³

Csány László kormánybiztos azonban más véleményen volt. Ő sürgette az udvarhelyszéki ágyúgyártás megvalósítását, mivel fontosnak tartotta a több helyen való ágyúöntést. Csány terve szerint az ágyúöntés a lövétei hámorban valósult volna meg, a helyi nyersanyag felhasználásával. Tervének kivitelezése érdekében Háromszékre azt a parancsot küldte, hogy Gábor Áront azonnal indítsák útnak és, hogy „Lövétén vagy a Kénosban fekvő vasgyárban öntsenek a lehető legnagyobb sietséggel mentől több ágyút és ezekhez golyókat, egyszersmind mentől több ifjú embereket az öntendő ágyúk mellé tüzéreknek oktasson be”.¹⁴⁴ Az ágyúöntés elősegítésére Csány el is küldött 2000 forintot¹⁴⁵ a lövétei hámor részére, ennek ellenére terve nem valósult meg.

A golyóöntés viszont hamarosan elindult és jelentős méretűre fejlődött. Az említett hámor tulajdonosa, Gyertyánfy Dávid hajlandó volt hadivállalattá alakítani üzemét, így Horváth János ajánlást tehetett Csánynak az ágyúgolyók öntésére.¹⁴⁶ Az erdélyi kormánybiztos rendeletére Ugron László alkirálybíró és Fekete István mérnök vizsgálták meg a hámor állapotát, kedvező jelentést téve róla. Ez lehetővé tette, hogy hamarosan elinduljon és rendszeressé váljon a golyóöntés Lövétén,¹⁴⁷ ahonnan

többek közt Gál Sándor serege számára is nagy mennyiségben szállítottak ágyútöltetet.¹⁴⁸

Ugyanebben az időszakban tervbe volt véve Udvarhelyen egy ágyúöntő és egy löporgyár felállítása is.¹⁴⁹ A tervek kivitelezése érdekében a szék kormánybiztosa Berry Károly mérnököt küldte Kézdivásárhelyre, hogy „az ottani löporkészítés részleteit megtanulja, s illő napi díj mellett hozzon magával egy salétromfőzőt, hogy így a löporkészítés előlegesen is megkezdődhessen”.¹⁵⁰ Berry Károly hamarosan visszatért a székre magával hozva két „tanító egyént” is, kiket Nagy Mózes a kézdivásárhelyi salétrom termelő biztos küldött, a munkálatok mielőbbi megkezdésének elősegítésére.¹⁵¹

Ezt követően március 29-én megtörténhetett a salétromfőző helyének meghatározása. E célra az udvarhelyi városi tanács sörfőzőjét engedte át egy évre, minden bér fizetése nélkül.¹⁵² Ugyanakkor Bálint Ferenc, egy udvarhelyi polgár, a Bethlen utca végében lévő telkét adta át a löporgyár számára. Ezzel elkezdődtek az előkészületek a munkálatok megindítása érdekében. A salétromfőzéshez szükséges edények beszerzésére Kovács Domokost, Bálint Ferencet és Csíkszentmártoni Ferencet biztosokként nevezték ki.¹⁵³ A salétromfőzés körüli munkálatok végzésére pedig nyolc személyt toboroztak.¹⁵⁴

A salétromfőzést már Szent György nap előtt szeretnék volna megkezdni,¹⁵⁵ ezért a homoródi sörfőző üstjét is Udvarhelyre szállították.¹⁵⁶ A munkálatok el is kezdődtek, azonban Gál Sándor, április 7-én váratlanul ezek elhalasztását rendelte el. Végül csak június 19-én engedélyezte a salétromfőzés folytatását elrendelve, hogy „az akkor tisztázatlanul maradt 57 font anyag most tisztáltassék le”. Az udvarhelyi salétromfőző műhely működése tehát adatokkal igazolható.¹⁵⁷

Az ugyancsak tervbevett ágyúöntéssel kapcsolatosan, Berry Károly „egy célszerűbb ágyúgép rajzát” készítette el, melyet a magyar minisztériumhoz is elküldött a szék tisztikara.¹⁵⁸ Később, április 17-én az említett mérnök egy pár réz ágyúcső szükségességéről tett jelentést, melyeket szerinte a székben kell megönteni, mivel a közeli hámorok a munkálatot nem vállalják. Az öntés kivitelezésére szürke földet is hoztak,¹⁵⁹ de arról, hogy az ágyúcsövek vagy az ágyúk öntése megvalósult volna, a levéltári anyag nem tesz említést.

Udvarhelyen megpróbálkoztak a gyutacs gyártásával is. A vállalkozó Simon Mózsa volt, aki kérte ilyen irányú működésének engedélyezését. Őt Gál Sándor 1000 darab gyutacs előzetes gyártására kötelezte, hogy azokat próbaként Váradra küldhesse a többi székben készült gyutacsokkal együtt.¹⁶⁰ A gyutacsgyártás elősegítésére a szék tisztsége begyűjtette a széki gyógyszerárakba található salétromot is, de úgy tűnik, ennek ellenére nagyobb mennyiségű gyutacs nem készült.¹⁶¹

A fegyvergyártáshoz begyűjtött anyagok, illetve a salétromfőzés és golyókészítés mellett meg kell említeni a kiállított katonák számára összegyűjtött adományokat is.¹⁶² Több udvarhelyszéki polgár lovakat, fegyvereket, kisebb-nagyobb pénzüsszegeket és különböző értéktárgyakat adott át a szék tisztikarának, hogy azokat értékesítve, a kapott összeget a honvédek szükségére használja fel.¹⁶³ De nem csak értéktárgyakat, hanem nagy mennyiségű lábravalót, inget, fehéreneműt, pokrócot és tépésnek való anyagot gyűjtöttek össze. Így például június 1-én a 3. honvéd vadászezred 3. osztályának első százada, a szék területén való átvonulásakor, kapott 180 inget és 208 lábravalót.¹⁶⁴ Természetesen az összegyűlt ruhanemű és anyag mennyisége ennél sokkal nagyobb volt. A levéltári adatok alapján csak május 21-e és június 7-e között a szék lakossága 1291 inget, 1052 lábbelit, 1034 sing vásznat, 276 lepedőt, 590 fehéreneműt, 267 kendőt, 37 párnahajat, 23 takarót, 9 zsákot, 6 abroszt és 23 font tépést adományozott a honvédeknek.¹⁶⁵

A felsorolt adományokon kívül, május 16-tól kezdődően összegyűjtötték a szék területén található fegyvereket is. Ezeket egyrészt Csíkba szállították, másrészt a székbe besorozott katonáknak adták át.¹⁶⁶ Így június 6-ig összesen 180 darab pisztoly és ennél nagyobb számú kard gyűlt be a tisztikar jegyzékei szerint.¹⁶⁷ Udvarhelyszék beteg katonáiról is gondoskodott. A sebesült katonák jó ellátása érdekében, a Szent Ferenc rendiek zárdájában, egy 24 ágygal és kellő ellátással működő „korodát” állítottak fel,¹⁶⁸ melynek orvosa Siegfried József volt.¹⁶⁹ A korodának május hónapban összesen 240 betege volt, kiknek ellátása több mint 60 forintba került.¹⁷⁰ Júniusban a betegek száma 195-re csökkent.¹⁷¹

Amint látjuk Udvarhelyszék felszabadulását követően igyekezett kivenni részét a honvédelemből. A szék érdemeit az erdélyi kormánybiztos is elismerte, mikor április 10-én a következőket mondotta a székelyekről: „Háromszék, Csík, Udvarhely és Marosszék versenyezve emelkedtek fel

a haza védelmére, és ezeket állítottak a szabadság zászlaja alá, és már ellenség vérével megpecsételt oklevelekkel is bírnak harcias bátorságuk felől. Áldja meg a magyarok Istene! – de a magyar haza is háládatos lesz és megjutalmazza!.”¹⁷²

A megígért jutalom nem maradt el, hiszen a székelyek évi háziadóját elengedték, a só mázsáját a parajdi bányában pedig 1 forint 50 krajcárra szállították le.¹⁷³ A jutalom ellenére az adományozások, az újoncozás és a katonaelelmezés terhe egyfajta fásultságot okozott a lakosság körében. Ez a forradalmi lelkesülés nélküli hangulat tisztán megmutatkozott a Függetlenségi Nyilatkozat fogadásakor.

A szék tisztikara, amint a nyilatkozat szövegét kézhez kapta, május 10-re gyűlést hívott össze.¹⁷⁴ Az aznap történetéről a *Honvéd* egy tudósítója a következőket írta: „Székünk és városunk, jelen hangulatából ítélve, azt kellene hinnünk, miként a nép honunk forradalmi állapotáról mit sem tud. Itt nem lehet tapasztalni a kedélyek amaz életjelét, mi jellemezni szokta a forradalmat. Világítunk, Tedeum-ot énekelünk, de mindezt oly lélektelenül tesszük, mintha nem is éreznők a jelen események nagyszerűségét”.¹⁷⁵

Udvarhelyszék társadalmának forradalmi lendülete megtört és hamarosan a Bem hadjárata után bekövetkezett dicsőséges időszaknak is vége szakadt. Az osztrák fél ugyanis, miután rájött, hogy egyedül nem képes leverni a magyar forradalmat, az orosz haderő segítségül hívása mellett döntött.

JEGYZETEK

1. Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. I, 98.
2. A szék nagyobb részének társadalmi szerkezete Erdély vármegyei területeinek társadalmához hasonlított. A feudális fejlődés következtében a régi székely katonai társadalom a XIX. század elejére eltűnt. Így annak ellenére, hogy a székely társadalmat továbbra is nemesi társadalomként emlegették, a társadalmi hierarchia legalján a jogilag és gazdaságilag, tehát személyileg is függő jobbágyságot és zsellérséget találjuk. A szék társadalmi szerkezetének bonyolultságát tovább fokozta, hogy Bardóc fiúszék társadalma 1764-től, a határőrség létrehozásától, más fejlődési irányt követett, mint a szék többi része. A különböző társadalmi kategóriák közül a legnehezebb helyzetben a székely középréteg volt. Ezért ez lett az a társadalmi csoport mely támogatta a már jóval a forradalom előtt elindított ellenzéki mozgalmat,

- melynek élén Udvarhelyszék későbbi országgyűlési képviselői, Pálffy János és ifj. Bethlen János álltak
3. A kezdeti eseményekre vonatkozóan I. Hermann Gusztáv Mihály: *Székelyudvarhely 1848 tavaszán*. In: Székelyföld. 1998. 3. sz. 96-99.; Pomogáts Béla: *Erdély márciusa. Az 1848-as forradalom emléke az erdélyi irodalomban*. In: Művelődés. 1998. 3. sz. 1-3.
  4. Udvarhelyszék cselekvési programját I. Gálffy Mihály: *Udvarhelyszék március 27-én*. In: Erdélyi Híradó. 1848. április 6. 344. sz. 218.
  5. Kolozsvári Állami Levéltár (KvÁLt). Udvarhelyszék Levéltára. *Tiszti széki ülések jegyzőkönyve 1848*. III-94. 656. Uo. *Politikai iratok 1848*. 3. csomag. 656.
  6. L. bővebben: Udvarhelyszék küldöttségére vonatkozóan Jakab Elek, Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 559-561.; Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848-49-re*. Bp., 1881. 781.; A követek választására vonatkozóan: KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1848*. 1. cs. 467.; Uo. *Tiszti széki ülések....* III-94. 852, 853.; Gálffy Mihály: *Udvarhelyszék közgyűlése, május 2*. In: Erdélyi Híradó. 1848. május 18. 367. sz. 315-316.; *Követválasztások*; In: Erdélyi Híradó. 1848. május 14. 365. sz. 305.
  7. *Székelyudvarhely, augusztus 15*. In: Közlöny. 1848. szeptember 10. 93. sz. 476.
  8. A székely társadalom volt kiváltságos kategóriái annak ellenére, hogy elfogadták a közös teherviselést megtagadták az adó fizetését. Ellenállásuk a közszékelyek elégtelenségét váltotta ki, és végső soron az adó beszedésének teljes megszűnéséhez vezetett. L. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Politikai iratok 1848*. 5. cs. 1047, 1050, 1083.; 6. cs. 1270, 1278, 1214, 1215.
  9. Az agyagfalvi gyűlés idején a szervezés nagyobb részét az udvarhelyszékiek vállalták magukra. L. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Politikai iratok 1848*. 8. cs. 1848, 1849.; Uo. *Tisztségi kiiratok jegyzőkönyve 1848-1849*. III-95. 86, 88, 100, 138, 103, 107, 96.
  10. Lásd bővebben Márki Sándor, Beksics Gusztáv: *Modern Magyarország. 1848-1896*. (A magyar nemzet története, X). Bp., 1989. 167.
  11. Ifj. Bethlen János: *Kolozsvár, november 11*. In: Pesti Hírlap. 1848. november 22. 220. sz. 1097-1098.
  12. Több székelyek: *Székely nemzeti gyűlést*. In: Ellenőr. 1848. október 6. 89. sz. 351.
  13. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez....*, 438.

14. Vö. Zepeczáner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején*. Székelyudvarhely, 1999. 51.
15. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Ideiglenes tisztség üléseinek jegyzőkönyve. 1848-1849.* III-96. 1. A szék tisztikarának felépítése így a következő lett: Ugron Lázár, Ugron János és Szentkirályi Ferenc (alkirálybírók), Ugron Gáspár és Dakó Sándor (pénztárnokok), Bedő László (jegyző), László Ferenc (levéltárnok), Hajdú Károly (iktató), Kener Antal, Szakács József és Koronkai Ferenc (írnokok).
16. Uo. *Ideiglenes tisztség üléseinek jegyzőkönyve. 1848-1849.* III-96. 4.
17. Uo. 2.
18. Uo. *Büntető törvényszéki jegyzőkönyv. 1849.* II-266. 9.
19. XY: *Udvarhelyszékről*. In: Honvéd. 1949. január 30. 29. sz. 116.
20. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Ideiglenes tisztség üléseinek jegyzőkönyve. 1848-1849.* III-96. 5, 16, 17.
21. Uo. 35.
22. Uo. 102.
23. Vö. Böződi György: *Erdély szabadságharca. 1848-49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében*. Kolozsvár, 1945. 21.
24. S és K: *Udvarhelyszék május 1.* In: Honvéd. 1849. május 15. 118. sz. 468-469.
25. r. 1.: *Szék Udvarhely, januárus 26.* In: Erdélyi Híradó. 1848. február 4. 323. sz. 77.
26. Szeles János, Szájdél János: *Székelyudvarhely története*. In: Erdélyi Múzeum. XV(1898). 603.
27. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Ideiglenes tisztség üléseinek jegyzőkönyve. 1848-1849.* III-96. 7.; Uo. *Közigazgatási iratok 1848.* 2. cs. 342.
28. Uo. *Ideiglenes tisztség üléseinek....* III-96. 51
29. Uo. 182
30. Uo. 8, 10, 205.
31. Uo. 48.
32. Uo. 8, 23, 200.
33. Uo. 47.
34. Uo. 15, 53.
35. 1 rész = egy ember vagy egy ló egy napra szükséges élelem mennyisége. 1 rész hús = 1,2 font, 1 rész kenyér = 2 font, 1 rész széna = 8 v. 10 font, 1 rész búza = 1 font, 1 rész zab = 3 font. (1 font = 0,56 kg.).
36. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1848.* 2. cs. 143.; Uo. *A katonai parancsnok iratai. 1849.* Pénzügyek.
37. Vö. Kis Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székelyudvarhely, 1873. 72.

38. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Ideiglenes tisztség üléseinek....* III-96. 186.
39. Uo. 6.
40. Uo. 149.
41. S és K: *Sz. Udvarhely, április 29.* In: Honvéd. 1849. május 5. 110. sz. 437-439.
42. Vö. Egyed Ákos: „Mi egy nemzetnek sem vagyunk ellenségei, csak a régi rendszer embereinek”. In: *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi magyar unitáriusok az 1848-49-i magyar forradalomban és szabadságharcban.* Szerk. Gaal György. Kolozsvár, 2000. 148. [továbbiakban Gaal 2000]
43. XY: *Udvarhelyszékről január 10-én.* In: Honvéd. 1849. január 30. 29. sz. 116.
44. Id. Dániel Gábor: *A vargyasi Dániel család közpályán és magánéletben.* Bp., 1894. 698.
45. Tarcsafalvi Pálffy Aladár: *A szentmihályi vértanúk.* In: Udvarhelyi Híradó. 1907. július 28. 30. sz.
46. Vö. Gálffy Mihály: *Udvarhely megye, június 14.* In: Honvéd. 1849. június 28. 156. sz. 619-620.; Molnár Lehel: *Szentmihály vértanúi kettős tükörben.* In: Gaal 2000. 195-237.
47. Lásd bővebben *Szentmihályi szoborleplezés.* In: Udvarhelyi Híradó. 1907. augusztus 11. 32. sz.; *Szentmihályi vértanúk.* In: Udvarhelyi Híradó. 1907. július 28. 30. sz.; Tarcsafalvi Pálffy Aladár: *A szentmihályi vértanúk exhumálása.* In: Udvarhelyi Híradó. 1907. augusztus 14. 31. sz.
48. Endes Miklós: *Csik, Gyergyó, Kászsónszék földjének és népének története 1918-ig.* Bp., 1938. 278.
49. A Daniel család (bároi) Erdély egyik ősi székely családja. A családnak két fő ága van az olaszteleki és a vargyasi. Daniel Imre a vargyasi ág leszármazottja volt. 1809-ben született Bicalon II. Daniel Károly és Gyarmati Ágnes fiaként. 1834-ben vette át a vargyasi birtokot, de már ekkor óriási adósságokkal terhelve. Valószínűleg ezért kényszerült a császári párt oldalára. Később székelyudvarhelyi kerületi biztos lett, majd az 50-es években a Szebenben székelő helytartóságnál volt tanácsos. 1869-ben Vargyason hunyt el. Bővebben I. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, 1862. III, 236.; Daniel Gábor: *A vargyasi Dániel család eredete és tagjainak rövid életrajza.* Bp., 1896. 235-237.
50. Egyed Ákos: *Háromszék 1848-1849.* B., 1978. 124.
51. Vö. Egyed Ákos: *Háromszék....*, 124–125.
52. Csató: *Erdővidékről.* In: Brassói Lap. 1849. május 7.
53. Lásd példaként XY: *Udvarhelyszékről február 12-én.* In: Honvéd. 1849. március 2. 56. sz. 222-223.

54. Gálffy Mihály: *Udvarhely megye június 14-én*. In: Honvéd. 1849. június 26. 154. sz. 611-612.; 1849. június 27. 155. sz. 615.
55. Vö. Egyed Ákos: *Erdély 1848-1849*. Csíkszereda, 1998. I, 236-237.
56. Gálffy Mihály: *Udvarhely megye június 14-én*. In: Honvéd. 1849. június 26. 154. sz. 611-612.
57. *Pálffy János beszéde*. In: Honvéd. 1849. március 7. 60. sz. 239.
58. Bem József (1794-1850). Lengyel forradalmár. Részt vett az 1831-es lengyel szabadságharcban, majd az 1848-as eseményekbe is beszáll. A lengyel mozgalom bukásával Kossuthot keresi föl, ki az erdélyi haderők teljhatalmú parancsnokává nevezte ki. 1849. augusztusába Törökországba menekül. 1850-ben a szíriai Aleppóban hal meg. Lásd bővebben Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfiai*. Pest, 1850. 56-92.
59. Kövály László: *Okmánytár az 1848-49-I eseményekhez*. Kolozsvár, 1861. 133. [Kövály László: *Okmánytár...*]
60. Beöthy Ödön (1796-1854). Bihari főispán, majd 1849. januárjában erdélyi kormánybiztos. 1849-ben a főtörvényszék elnöke.
61. Vö. Asztalos Miklós: *Erdély története*. In: A történeti Erdély. Szerk. Asztalos Miklós. Bp., 1936. 330.
62. Vö. Jakab Elek, Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye...*, 570.
63. Vö. Márki Sándor, Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország...*, 223-230.; Szádeczky Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 368-369.
64. Gál Sándort január 7-én nevezték ki a csíki haderők parancsnokává.
65. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Ideiglenes tisztség üléseinek...* III-96. 134.
66. Vö. Egyed Ákos: *Udvarhelyszék 1848-49-ben*. In: A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. I. Csíkszereda, 1997. 305.
67. XY: *Udvarhelyszékről február 12-én*. In: Honvéd. 1849. március 5. 58. sz. 230-231.
68. Gálffy Mihály: *Udvarhely megye június 14-én*. In: Honvéd. 1849. június 29. 157. sz. 623.
69. Galyasi: *M. Vásárhely, január 28*. In: Honvéd. 1849. január 31. 30. sz. 118-119.
70. Csány László (1790-1849) Ifjúkorában császári katona. Később Muraközben, Pozsonyban kormánybiztos, majd Erdélybe küldik. Bemmlel való kapcsolata nem felhőtlen, inkább annak politikáját igyekezett ellensúlyozni. Görgey barátja. 1849. októberben a forradalom ideje alatti tevékenysége miatt felakasztják. Lásd bővebben Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom ...*, 305.
71. Vö. Márki Sándor, Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország...*, 226.; Kövály László: *Erdély története 1848-49-ben*. Pest, 1861. 189.

72. Lásd bővebben Katona Tamás: Csány László erdélyi főkormánybíztos. In: *A szabadság Debrecenbe költözött*. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 1998. 259-263.
73. Vö. Bözödi György: *Erdély szabadságharca...*, 22.
74. Lásd példaként *Szózat Erdélyország népeihez*. In: *Közlöny*. 1849. március 8. 47. sz.; Kövály László: *Okmánytár...*, 171-174, 174, 174-176.
75. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849*. 1. cs. 4.; XY: *Udvarhelyszékről február 12-én*. In: *Honvéd*. 1849. március 6. 59. sz. 235-236.
76. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849*. 3. cs. 434, 449.
77. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 4. Forradalom.
78. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 4. cs. 622.; 5. cs. 805.
79. Uo. 1. cs. 12.
80. Uo. 2. cs. 121.
81. *Udvarhelyszék. Népgyűlés*. In: *Honvéd*. 1849. február 19. 46. sz. 186.; S és K: *Sz. Udvarhely, május 1*. In: *Honvéd*. 1849. május 15. 118. sz. 468-469.
82. A levéltári források alapján a szék új tisztviselői a következők voltak: Keresztúr kerületi királybíró március 31-ig Szentkirályi Ferenc, majd őt követi Ugron János, Sóvidék kerületi királybíró Pálffy Elek, Bardóc fiúszéki királybíró pedig Rauber Ferdinánd. Dullók lettek: az oláhfalusi járásban Kandó Mihály, majd március 31-től Ferenci László, a patakfalvi járásban Bedő István, a farcádi járásban Ferenci Miklós, a parajdi járásban Török György, az etédi járásban Pálffy Sándor, a keresztúri járásban Marosi János, a bözödi járásban Gálffy Mihály, a bögzői járásban Rácz Gergely, a homoródi járásban pedig Bedő Sándor. Adóírók voltak az etédi járásban Kis Mihály, majd március 31-től Pálffy Sándor, a bözödi járásban Konc Imre. Más polgári tisztviselők voltak: Somogyi József és Mihály Pál (szolgabírók), Ugron Gáspár és Dakó Sándor (pénztárnokok), Jakab Lajos (főjegyző), Gálffy Mihály, majd március 31-től Nagy Lajos (jegyzők), Ferenci György, Szabó Márton és Gedő János (számvevők), Török Ferenc (élelmezési főbiztos). Katonai téren udvarhelyi térparancsnok Keresztes Imre őrnagy lett, keresztúri térparancsnok pedig Gamerra Gusztáv. Besorozó elnök Nagy Lajos volt, kit március 31-től Böleskői József váltott fel. L. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849*. 2. cs. 360, 21, 22, 34, 347, 366, 65, 39, 360.; 3. cs. 413, 552, 213.; 5. cs. 920, 925, 873, 914, 916.
83. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 1. cs. 126.; 3. cs. 439. A kormányzó hivatal elnökének havi díja 200 forint, a levéltárnoké 25 forint, a számvevőé 20 forint, a főpénztárnoké 20 forint, az alpnéztárnoké 15 forint, a szolgabíróé 20 forint, az írnokoké 15 forint lett. A büntető törvényszék elnöke havi 90 forintot, a rögtön ítélő szék elnöke pedig havi 50 forintot kapott fizetésként.

84. Uo. *Tisztségi kiiratok jegyzőkönyve*. III-95. 1024.
85. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 1. cs. 153.
86. Uo. 1. cs. 111, 172.; 2. cs. 263. A bíróság főügyésze Bánya Antal, alügyésze pedig Kovács Domokos lett. A bíróság elnöke Ferenci Pál volt, ki mellett mint rendes bírák működtek: Horváth Dániel, Ugron Zsigmond, Demjén Zsigmond, Pap Sámuel, Böleskövi József és Szabó Márton. A bíróság jegyzői Gálffy Sándor és Kovács János voltak.
87. Uo. *Büntető törvényszéki jegyzőkönyv. 1849*. II-266. 1.
88. Uo. 9, 16.
89. Uo. *Büntető törvényszéki....* II-266.; Uo. *Kormánybiztosi iratok 1849*. 6. Bűnösök.
90. Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos jegyzőkönyve. 1849*. III-189. 146. A rögtön ítélő polgári bíróság elnöke Ugron János, ülnökei pedig Ugron Zsigmond, Dersi Lőrinc, Demény Zsigmond és Ferenci László voltak.
91. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 1. cs. 197. A polgári részről ennek ülnökei voltak Ferenci Pál, Szombatfalvi József és Sándor Ignác. A hadi rész ülnökei pedig Keresztes Károly százados és Szájber János őrmester lettek.
92. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 2. cs. 378.
93. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 2. cs. 362, 369, 370.
94. S és K: *Sz. Udvarhely, április 29*. In: *Honvéd. 1849. május 7*. 111. sz. 440-442.; S és K: *Sz. Udvarhely, május 1*. In: *Honvéd. 1849. május 16*. 119. sz. 472-473.
95. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849*. 1. cs. 9.
96. Uo. 1. cs. 23.
97. Uo. 1. cs. 90.
98. Uo. 2. cs. 221, 249.
99. Uo. 2. cs. 333.
100. Uo. *Közigazgatási iratok 1849*. 2. cs. 278, 370.; 3. cs. 432, 476, 494, 497.; Uo. *Kormánybiztosi iratok 1849*. 3. *Nemzetőrség.; Udvarhelyszékből, március 25*. In: *Közlöny. 1849. április 11*. 76. sz. 278.
101. E két utolsó sereg képezi majd Sebesi őrnagy vadászcsapatát.
102. Határőr újoncokról van szó.
103. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849*. 2. cs. 254.
104. Uo. 3. cs. 474.
105. Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 29.
106. Horváth K. János: *Sz. Udvarhely, március 14. Honvéd. 1849. március 19*. 69. sz. 279-280.; Horváth K. János: *Sz. Udvarhely, március 24. Honvéd. 1849. március 30*. 79. sz. 311.
107. S és K: *Sz. Udvarhely, április 29. Honvéd. 1849. május 7*. 111. sz. 439-442.

108. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 196.; 2. cs. 370.; 3. cs. 423.
109. Uo. 3. cs. 549.
110. Uo. 3. cs. 322.
111. Uo. 3. cs. 503.
112. Uo. 5. cs. 813.
113. Uo. 3. cs. 549.
114. Uo. 3. cs. 566.
115. Uo. 3. cs. 598.
116. Uo. 3. cs. 626.
117. Uo. 3. cs. 625.
118. Uo. 4. cs. 682.
119. Uo. 6. cs. 1117.
120. Uo. 5. cs. 828.
121. Uo. 6. cs. 1256.
122. Uo. 2. cs. 370.
123. Uo. 3. cs. 451, 471.
124. Uo. 3. cs. 528.
125. Uo. 4. cs. 777.
126. Uo. 6. cs. 1188.
127. Uo. 3. cs. 547.
128. Uo. 4. cs. 625, 693.
129. Az összeírás szerint a szék tisztviselőinek fizetéseként kiadtak 10 230 forintot, az irodai szükségletekre 200 forintot, a koroda szükségleteire 300 forintot, a tanács számára 400 forintot, az oláhfalusi tanács számára 183 forintot, a széki épületek, hidak, utak fenntartására 6.000 forintot, a katonaság élelmezésére pedig 3666 forintot. Összesen tehát 20 979 forintot, melyből levonódik az egyes falvak által még be nem fizetett adó, összesen 4431 forint, de hozzá kell adni a büntető törvényszék és a rögtön ítélő törvényszék tagjainak fizetését, 3666 forintot. A végső összeg tehát 20 214 forint. Lásd KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 4. cs. 777.
130. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 236.; Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 5. cs. 814.
131. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 31.; Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 31.
132. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* III-189. 5. cs. 1002.

133. *Udvarhelyszékből március 25-én.* In: Közlöny. 1849. április 12. 76. sz. 278.
134. Polgári: Sz. *Udvarhely április 6.* In: Honvéd. 1849. április 12. 90. sz. 354-355.
135. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1949.* 1. cs. 43.
136. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 125, 127.
137. Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 154.
138. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 176.
139. Uo. 2. cs. 203, 241, 265.
140. Például június 3-án még 10 mázsa ágyúanyag. L. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 2. cs. 370.; 7. cs. 1305.; Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 1056.
141. Még az agyagfalvi gyűlés idején Daniel Gábor segédkormánybiztos kapta feladataként az alakuló tábor számára szükséges ágyúk megrendelését. Ő Magyarhermányban egy Zakariás nevű örmény tulajdonába lévő háornál rendelte meg az ágyúkat. De a háorn tulajdonosa csak azzal a megjegyzéssel vállalta a munka elvégzését, hogy „azokat gépek hiánya miatt a használatra teljesen nem öntheti meg, de legalább az ellenség ijesztgetésére lehet használni”. Lásd Ádám Éva: *b. Daniel Gábor Udvarhelyszék utolsó főkirálybírójának ismeretlen emlékezései.* In: Hargitaváralja. 1938. május 20. 232.
142. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 43.
143. Uo. 1. cs. 127.
144. Vö. Böződi György: *Gábor Áron.* In: Arcok. Esmék. Tettek. Szerk. Demény Lajos. B., 1974. 249-250.
145. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 2. cs. 240.
146. Uo. 1. cs. 90.
147. Uo. 2. cs. 219, 229.
148. Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 1113, 1039.
149. Horváth K. János: Sz. *Udvarhely, március 14.* In: Honvéd. 1849. március 19. 69. sz. 279-280.
150. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 186.
151. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 2. cs. 246.; 5. cs. 861.
152. Uo. 2. cs. 250.
153. Uo. 2. cs. 272.
154. Uo. 3. cs. 517
155. Uo. 2. cs. 339.
156. Uo. 2. cs. 357.

157. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 6. cs. 1300.; Uo. *Teljhatalmú kormánybiztos....* III-189. 1300.
158. Uo. *Tisztségi kiiratok....* III-95. 1404.
159. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 3. cs. 516.
160. Uo. 3. cs. 436.
161. Uo. 2. cs. 291.
162. Uo. 2. cs. 1060.
163. Uo. 1. cs. 137, 162.; 2. cs. 261.; 5. cs. 1032.; 6. cs. 1147.
164. Uo. 5. cs. 1059.
165. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 5. cs. 920, 984, 1012.; 6. cs. 1105, 1170, 1196, 1197, 1147, 1262.; 7. cs. 1328.; Uo. *Kormánybiztosi iratok 1849.* 1. csomag.
166. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 5. cs. 974.
167. Uo. 5. cs. 1046.; 6. cs. 1110.
168. Polgári: Sz. Udvarhely, április 6. In: Honvéd. 1849. április 12. 90. sz. 354-355.
169. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 2. cs. 299.
170. Uo. *Közigazgatási iratok 1849.* 5. cs. 1043.
171. Uo. 7. cs. 1482.
172. Kövály László: *Okmánytár....*, 170-174.
173. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 1. cs. 173. Megj. Szádeczky Lajos (*A székelj nemet története....*, 370.) 2 forintos árat ad meg.
174. KvÁLt. Udvarhelyszék Lt. *Közigazgatási iratok 1849.* 6. cs. 624, 655.
175. S és K: Sz. Udvarhely, május 15. *Honvéd.* 1849. május 25. 127. sz. 502-504.

FORRÁSKÖZLÉS

(Az 1848-1849. évi udvarhelyszéki forradalom és szabadságharc dokumentumaiból)

Udvarhelyszék történetével az 1848-1849. évi forradalomban és szabadságharcban több jeles történész foglalkozott már. Ennek ellenére a jelzett időszakra vonatkozó levéltári anyag nagy része még ismeretlen. Ezért itt az udvarhelyszéki református egyházmegye levéltárában, valamint a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában megtalálható dokumentumokat adjuk közre, amelyek kiegészítik az 1848-49-es helyi eseményekről alkotott képet.

Udvarhelyszékben március 26-án került sor az első megmozdulásra. A nép az európai és a magyarországi forradalmi hírek hatására megtartotta első gyűléseit. Mint általában, az udvarhelyi tanulóifjúságot most is az élvonalban találjuk. Ekkor azonban még működtek a székben a maradi gondolkodású csoport tagjai. Ez a tény hamarosan szomorú eseményekhez vezetett: a katolikus iskola egyik tanára veréssel büntette egy diákját a magyar nemzeti színek kitűzése miatt. A tanárt természetesen állásából felfüggesztették, a városból kiutasították, állását pedig más tanár foglalta el. (1. 2. dokumentum)

A forradalmi események ellenére az iskola előljárósága 1848 áprilisában még a tanítás folytatásáról döntött. (3. dokumentum) A tanuló ifjúság azonban május 22-én már benyújtotta kérelmét a tanítás beszüntetésére vonatkozóan. (4. dokumentum) A kérést valószínűleg a nemzetőrség szervezése, valamint Batthyány miniszterelnök május 19-én kelt felhívása váltotta ki, melyben a székelységet kérte a „Szegecd tájékára telepítendő 12 000 fegyveres katonaságból álló táborba” sietni, hogy „a már felkelt szerbek ellenében kiálljanak”.

Mindezzel párhuzamosan a forradalom által hozott változások hatással voltak a tanrendre is. 1848 májusában határozat született a magyar nyelv oktatásának bevezetésére nézve (5. dokumentum), augusztusban pedig a Kolozsváron tartott katolikus egyházi gyűlésen ajánlásokat tettek a tanárok helyzetének javítására. (6. dokumentum)

A tanítást tehát 1848 májusában beszüntették. A szék újjászervezésének idejében Horváth János kormánybiztos próbálkozott a tanítás újra-indításával, de sikertelenül. (7. *dokumentum*) A fegyverletételt követően Erdély új kormányzója b. Wohlgemuth Lajos 1849. november 15-én adott parancsot a tanítás december 15.-ig való elindítására. Ez azonban csak az elemi iskolákban valósulhatott meg, a felsőbb szintű tanintézetekben a tanítás még sokáig késlekedett.

A további számok alatt közölt dokumentumok Udvarhelyszék újjászervezésének időszakára vonatkoznak, mikor a szék lakossága megszabadulva az öt megszállás alatt tartó osztrák és román seregektől (1848. nov. 6–1849. febr. 15), teljes erővel részt vett a honvédelemben. Udvarhely református közössége ekkor Gál Sándor felhívására lemondott harangjáról, hogy a fegyvergyártást elősegítse (8, 9. *dokumentum*), a szék férfilakossága pedig önkéntesen, sokszor tisztségéről lemondva katonának vonult. (10. *dokumentum*)

Kolumbán Zsuzsánna, Róth András Lajos

1.

1847/8 oskolai év második fele¹

Tavaszelő 31^{én} egy rendkívüli esemény rendkívüli rögtön gyűlés tartására szólítja fel.

Tegnap ugyanis a' helybeli K. Növelde al-igazgatója, és Gymnasiumunk egyik tanára T. Tömösvári Gergely úr, egy gondviselése alá bízott ifjat, azért, hogy nemzeti három színű rózsát, vagyis kokárdát merészele mellére tűzni, gorombául és nem csak paphoz 's nevelőhez, de más miveletlen emberhez sem illő módon meg rongálván, a' vérbe kevert ifju, a' vér meg állítása, és látletet eszközlése véget orvosi segéllyért folyamodandó, a' mint a' város piaczn menne keresztül, a' szék házánál össze csoportozott temérdek népség és református tanuló ifjúság a' történet hallására és láttára fel böszülvén az illető al-igazgató úrra goromba bánásáért, 's különösen mivel a' nemzeti színnek viselhetésétis, 's következőleg a' gyors léptekkel folyamatba indult reformok iránti rokon-szenyv nyilváníthatását gátolni látszatott, azonnali

elégtételt kiabált. – Sikerült azomban a' fölbőszült kedélyeket egyik jelen volt tanár N. T. Keresztes Márton urnak lecsendesíteni, azon igyekezettel, hogy a' dolog a' maga rendes útján mentél hamarább el fog láttatni, 's a' kellő elégtétel bizonyosan meg történni. – Ennek következtében tehát Tavaszelő 31-én reggeli 8 órakor M(éltósá)gos fő esperest és Gymnasiumi igazgató Raymund János úr által (p.194) rendkívüli gyűlésre hivatánk össze gymnasiumi tanítókúl, a' Nevelde fő igazgatója N. T. Daróczi Josef urral együtt. – ahol a' történt dolgok minden oldalról jól megvizsgálván ki sült: hogy az említett al-igazgató csak ugyan hibás, még pedig nagy mértékben. Különösen azért hogy goromba tetteit ez előttis több versben gyakorolván azok fel hagyására többször részint gyűlésileg részint barátilag fel volt szólítva. Most tehát minek utána újra meg történt a' minek soha történni nem kell vala, 's mivel az ő ittléte, veszéllyel fenyegeti nem csak tulajdon személyét hanem többi tanító társait, sőt a' Seminariumot és Residentiatis, nem vala egyéb tenni valónk mint rá bírni a' többször meg nevezett al-igazgatót, hogy külömben ispo facto censura alatt lévén, addigis míg püspök urunk ő nagy méltósága máskép rendelkezne felölle, mondjon le hivataláról 's rögtön költözzék ki nem csak a' város hanem a' szék határirólis, a' történt dolog pedig egész körülményesen adassék tudtára püspök ő ex[cellentiá]jának. – Ezek következtében tehát Tömösvári még az nap dél utáni 3 órakor elis indula hazájába Gy[ergy]ó Sz[en]t Miklóstra menendő. 'S ezen intézkedés helyességét a' következmény meg mutatá, ugyanis alig fél órával a' távozó elindulása után roppant népségtől kísért bizotmány jöve a' botor tettet el követő keresésére, de értesülvén m[éltósá]gos fő esperest úr által a' keresett el távoztáról, nyugodton vissza vonult.

Tavasz hó 2^{án} ismét össze gyűltünk a püspök ő ex[celentiá]jához felküldendő jelentést hitelesítendő, melly meg történvén szó támadt a felsőbb nyelvészeti osztály ürességbe jött tan-székeének betöltéséről, mivel pedig már az előbbi napokban annak jelenlegi el nem vállalatása iránt a fungens tanár urak közül néhányan nyilatkoztak, ennek következtében a m(éltósá)gos praefectus úr által helyettesített segédlelkész T. Benedek Péter úr, püspök urunk méltósága további rendeléséig meg hagyatott

A helyben hagyott fel küldendő jelentés így hangzik:

Nagy méltóságos püspök úr!
kegyelmes urunk!

A mozgalom, melly egész Európán át hatott' ideis Udvarhely városába eljutott s azon köz óhajítás, hogy az iker haza Erdély és M[agyar]ország egyesüljön úgy megragadta a város lakosait, hogy a lelkesedésnek határa nincs. Magyarhon háromszínű rózsája látható nagyon, kicsinyen, öregén, ifjan.

E köz lelkesedés közepette egyik tanára a K. Gymnasiumnak s egyzersmind a Királyi Növelde aligazgatója T. Tömörvári Gergely úr, olly meg gondolatlanságot követett el, melly magában is botrányos és vétkes, de következésére nézve a legveszélyesebb leendett volna, ha némellyeknek eszélyes intézkedési el nem hárintják, vagy meg nem akadályoztatják a leg borzasztóbb ingerültség s nép düh kitöréseit. A dolog így történt: Martius 30^{án} délután midőn a városi népség előleges tanácskozmányt tartana a jövő gyűlésen elő fordulandó tárgy iránt, a város ház nagy termében egyszerre nagy zúgás, zsibaly és rettentő kiabálás: „árulás, szentségtörés, nemzet sz(en)t színe bémocsoltatott”, stb, hallatszik – és végre midőn nagy erőködések közt sikerült a csendet helyre állítani némelly polgárok és ifjak elbeszéllik, hogy a kir. Seminariumban mi történt -hogy ti.: az aligazgató egy tanuló ifjat azért, hogy kokárdát tűzött mellére agyba főbe vert.

Képzелhetni milly borzasztó fokra hágott ezen elbeszélésre a gyűlés tagjainak s különösen a temérdek számban jelen volt ref. ifjuságnak böszültsége: „halált, vesszen el, ide kell idézni, ide kell hurczolni”, stb. kiabálás hallatszott minden oldalról. Reszketett minden rendszerető ember a látványon. – Borzadott előre a dolgok kimenetelétől. – De Isten kegyelméből sikerült egyikünknek az alul írtak közül rá bírni a közöniséget, hogy leg alább holnapig várjanak, mert minden esetre tökéletes elégtétel fog adatni.

Ennek következtében

Mű alól írottak másnap reggel 31^{ik} Martii egybe gyűltünk és miután a dolgot minden oldalról megvizsgáltuk volna, úgy találtuk, hogy csak ugyan – sajnálkozva valljuk meg – a bévádolt aligazgató és tanár igen nagy mértékben hibás.

Hibás pedig azért legfőképpen, mert már többszöris figyelmeztetve volt, részint gyűlésileg részint barátilag, hogy tapasztalt és több ízben

botrányosan gyakorolt gorombaságával hagyna föl. – De amint az a) betű alatt ide mellékelt orvosi látleletből olvasható e vészélyes időkbennis nem tuda magán uralkodni, és elköveté a legotrombább tettet, mely nem csak neki okozta bajt. de gyalázattal illeté az egész professori kart, gyalázattal a clerust és a katholicizmust. – Minthogy pedig rendkívüli körülmények rendkívüli eszközök használatát sürgetik, ennél fogva mű addig is míg ex[cellenciá]dnak ez ügy iránti további rendeletét tisztelhetnőnk illy formán intézkedtünk: hogy a szerencsétlen aligazgató és tanár azonnal e városból költözködjék ki, mert nem csak ő hanem általa a Seminarium és Residentia is könnyen veszélybe jöhetne. – és hogy ezen intézkedés üdvös volt meg mutatta a következés, mert még azon dél után iszony nép tömeg által kísért bizotmány jelent meg a Residentiába követelve illő elégtételt; a nemzeti sz[en]t színnek meg fertőztetéséért, és miután el mondatott a küldöttségnek, hogy ő többé nincs a városban, hogy el ment haza Gy[ergy]ó Sz[en]t Miklósra, a tömeg el oszlott nyugodtan, azon ki kötéssel, hogy soha e városnak, soha e széeknek határára lábát tenni ne merészellye...

Ezek után stb, stb.

Raymund János Gym igazg.

Daroczi Josef Reg.

Sándor Ádám

Keresztes Márton

Darvas János

Domokos Ignác

professorok

-
1. Diarium Archi-Gymnasii Regii Catholici Udvarhelyensis ex Prescripto Normae Regiae. (továbbiakban Diarium) Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. 193-195. (Ltsz.: 41539)

2.

Április 16^{án} a felküldött jelentésre püspök ő ex[cellenciá]jától a következő válasz érkezett.²

N^{ro} 496/1848

In locum Gregorii Temesvari pro professore Petrus Benedek pro subregente Joannes Darvas substituit

Reverendissime a[rchi]diacone et paroche!

Scandalosum factum quod patravit professor sup. gram. classis in regio gymnasio udvarhelyensi, ac una subregens Gregorius Tömösvári cum verberatione juvenis scholaris et seminarii alumni Antonii Pal, non modo reprobationem sum[m]am sedet canonicam meretur poenam. Antequam tamen in merito sententiam ferrem, quoniam localis clerus consultum duxisset, ut furori plebis eriperet, eundem ad locum natalem promovere, id circo hoc eidem in poenam previe imputato, per praesentes dispono: ut is maneat in domo paterna usq[ue] ulteriorem ordinationem professorale munus supleat per r[everendissi]mam d v[e]stra[m] substitutus cooperator Petrus Benedek, locum vero subregentis occupet professor mediae gram[maticae] Joannes Darvas. Quo super r[everendissi]mam d v[e]stra[m] tam localem clerum, quam Gregorium Tömösvári eo addito [...] habebit quatenus idem in puncto publicae hujus quaerelae si quam habet excusationem legalem coram me proferre suae ducat obligationi. Ceterum piis precibus devotus constanti cum propensione maneo. r[everendissi]mae d v[e]strae. Claudiopoli 12 aprilii 1848 additissimus Nicolaus ep[isco]pus Tran[silvan]iae

---

2. Diarium. 197.

3.

Gymnasiumunk illető eljárósága a jelen igen komoly körülményeket, s a tanuló ifjúságnak azok közti állását tekintve s egyszersmind a husvéti ünnepek is, mint iskolai szünnapok közel lévén köz meg egyezéssel az ifjúságot el bocsátotta Április 15^{én}³ olly meg hagyással, hogy Husvét utánni csütörtökön, az az Április 27-én a' tanulás folytatására minnyájan vissza jöjjenek.⁴

---

3. a kéziratban a sor fölé besúrva

4. Diarium. 196.

4.

A tanuló ifjúság május 22^{én} be adott kérelmét a' tanodai illető eljáróság fontolóra vévén s az abban fel hordott okokat méltányolván, gyűlésen kivüli köz meg egyezéssel el határozta, hogy a' második fél évi közvizsgálások mentől hamarébb tartassanak meg, s az ifjúság bocsátassék el, a' dolog azomban püspök ő n[agy] méltóságának jelent-sék fel, a' nélkül hogy arra választ várni kellene.

Ennek következtében tehát, a' közvizsgálatok megtartottak ily rendel:

1848. junius 2^{án} reggeli 7 orától 10^{ig} volt a' költészetből

„ „ „ „ 10–12^{ig} „ a' szónoklatból

„ „ „ „ délután 2 – 6^{ig} a' nyelvészet felsőbb

„ „ „ 3^{án} reggeli 8 – 12^{ig} „ közép

„ „ „ „ délután 2 – 3^{ig} „ alsóbb osztályok

Este 6 orakor classificatio felolvasás közben az érdemeseknek jutalom osztassék ki, s ezzel mindett egyéb ceremonia nélkül az iskolák bé záródtak.

Domokos Ignác jegyző⁵

---

5. Diarium. 198.

5.

110 scholas 1848

exquiritur opinio qua liber posset studium linguae hungaricae et germanicae in gymnasiis introduci.

Reverendissime a[rchi]diacone parоче et gym[nasii] praefecte!⁶

Studio linguae germanicae et gallicae ad lyceum r. Claudiopolitanum jam introducto, quoniam linguae hungaricae quos cognitio scientifica in sequelam proxima conditae legis regnicolaris, non solum utilis, quin imo necessaria est, excelsum R. Gubernium tenore gratiosi intimati de 22° Martii a. c. sub n[ume]ro 3091 s 83 exarati projectum super eo dari ordinat: qualiter posset studium linguae hungaricae et germanicae in gymnasio M[agnus] hujus Principatus optima modalitate introduci? Quo super sensus et opinio consensus professorum gymnasio directioni r[everendissi]mae d v[e]strae concrediti praesentibus exquiriter intra effluxum unius mensis submitenda. Ceterum piis precibus commendata constanticum propensione maneo r[everendissi]mae d v[e]strae. A Carolinae 22. aprilii 1848 addetissimus Nicolaus ep[isco]pus Transsilvaniae

A fennebb leirt rendelés következtében május 13^{án} össze gyülnének a' n. t. tanár urak a' m[éltósá]g[o]s igazgató úr szobájában a' kért vélemény adás végett. Pár szó váltás után illy értelmes válaszban lön megállapodás: „qua modalitate introductum est studium lingua germanicae et gallicae ad lyceum r. Claudiopolitanum, eadem modalit[a]te etiam in gymnasiis studium linguae hungaricae et germanicae introduci posse opinamus.”

---

6. Diarium. 197-198.

6.

134 Isk. 1848⁷

Főtisztelendő esperes plébános és tanodai igazgató!

Az elenyészett 1846/7 tanévre a' r. cath. és görög egyesült tanodákban oktatott ifjúságtól Ő Felsége szentséges színe elébe terjesztett értesítvényre nézt [így!] tavai 5210 udv. szám alatt veszem közlött kegyelmes k. rendeletnek az udvarhelyi középtanodát illető pontja.

Főtisztelendőségeddel feleletének minél előbbi megtétele végett ezenel másolatban közöltetik, Egyébiránt főtisztelendőségednek satt. elkötelezettje K. Miklós Erd. püsp.

Kolosvárt junius 3^{án} 1848

---

7. Diarium.199-200.

945. 1848

Az udvarhelyi k. középtanodának!⁸

Azon kérelmi pontokból, melyeket a' Magyarhoni és Erdélyi catholicusok tulajdon egyházuk érdekében a' közös országgyűlésnek benyújtottak, 's melyeknek teljesítését a' minden bévett vallás felekezetűekre nézve törvényesen megálapított tökéletes egyenlőség és viszonyosságnál fogva a' törvényhozó testület igazság szeretetétől bizton reménylik a' kor kívánataihoz képest olly fontos kérdések merülnek föl, p. o. az egyház függetlensége – catholicum institutum alakítása – a' catholica egyház Státus és kormányhozi viszonyainak meghatározása – s.t.b. – melyek iránt multhatatlanul szükséges az egyházi és világi catholicusoknak együtt bővebben értekezni, hogy jövőre az egyház ügyei annál biztosabban rendeztethessenek el.

Az erdélyi catholicusok régebben is az Approbata Constitutio 1^{ső} része 1^{ső} titulusa 3^{ik} articulusa értelmében tartottak tanácskozásokat, mikor a'

katholicus status ügye vagy az egyház érdeke ugy kívánta jelenben pedig ezen közös tanácskozásnak szüksége annál nagyobb mivel az Unió létrejöttével az ugynevezett „Katholica commissio”, mely ő felségének, mint a’ kath. egyház pártfogójának nevében és parancsából egyházi, iskolai és alapítványi ügyeinket eddig külön kezelte a’ Királyi Főkörmányszékkel együtt ma holnap megszűnik lenni, ’s mivel az uniót létesítő országos bizottmányba a’ kath. commisióból egy tag sincs benevezve, mely kath. érdekeket a’ miniszteri conferentiában képviselné, ugyan azért nekünk kell előre gondoskodnunk nehogy akkor, midőn a’ protestánsok egyházi iskolai és alapítványi ügyeiket minden kormányi befolyás nélkül magok szabadon kezelik, mi legszentebb és elidegeníthetlen jogaink gyakorlásába gátoltassunk.

Miután tehát a’ kolosvári r. kath. megyegyűlése ez iránt kéressel járult előmbe, azon szent ügyet én is annál inkább kívántam előmozdítani mentől nagyobb kötelességet érzek magamban az Istentől rám bízott erdélyi megye igényeiről gondoskodni, ’s ugyan azért az értelmesebb egyházi és világi katholicusokat nem különben a’ kerületek képviselőit jövő Augusztus hónap 27^{ik} napján, sz. kir. Kolosvár várossában tartandó katholicus Status gyűlésre mai napon meghívtam. Mellyre a’ czimzett középtanoda és oda való Nevelőház is egy képviselő által ezennel meghívatik.

Ugyan akkor külön papi gyűlésben a’ zsinati pontok is tanácskozás alá fognak vétetni.

Kolosvárt Julius 18^{án} 1848
K. Miklós Erd. Püspök

---

⁸ Diarium.200-202.

A politicai reformok⁹ mellyek villámsebességgel vonulának az Europa határin egyházunkat se hagyhaták érintetlenül – s miután szent hitünk lényegét nem érdeklő, de javítást igénylő kérvény pontokkal járulánk egyházi főnökeinkhez, sikerült részünkre is hogy – korunk teendőit belátva – szabad tér nyitassék előttünk czélszerűbb elintézésére s kiskoruságunkból kibontakozhatni – s midőn nekünk nem csak a’ buzgó

hívek, de tanuló ifjúság kormányzása főleg osztályrészül jutott, főpásztori körlevél hiva föl figyelmünket e részbeni teendőink megvitatására folyó hó 27^{ik} napjára Kolosvár városában, minek következtében a' tanoda igazgatójának elnöklése alatt s k. rendelkező felügyelőjének is jelenlétében az illető tanárok megtartották a' gyűlést augusztus 3^{kán} hol is a' főpásztornak az udvarhelyi királyi középtanodához szoló körlevele felolvasása után – ennek tartalma szerint – az összes tanári kart képviselőül – Kolozsvárt augusztus 27^{én} tartandó catholicus gyűlésen szó többséggel T. Darvas János nyelvészeti közép osztály tanára választassék meg.

Kérdés alá jövőn: mik lennének ott tárgyalandók különösen tanodánkot illetőleg: mire nt. Keresztes Márton ur a' többek közül hármot vélvén főleg kiemelendőknek:

1^{ső} A' sok surlódások kikerülése végett jónak mondá, hogy a' tanodákban igazgatókul csak-is olyak választassanak, kik tanítói pályán hasznos ismereteket szereztek maguknak, minthogy ezen állás érett ítélet és józan fölfogást és tárgy ismeretet igényel, ennél fogva ohajtható lenne – úgy mond – hogy a tanárok közül, ezek által választassék ilyen. – Minthogy – monda tovább – napi renden vannak a' bokros nyugtalanságok, melyek az együtt lakásnak eredményei azért

2^{or} akarná, hogy a' tanárok látassanak el külön lakással. – . Hogy pedig ez kivihető legyen, és hogy az eddiginél jobban gondoskodhassanak szellemi és anyagi szükségégeikről, ohajtja.

3^{or} hogy évenkénti fezetésök [így!] javíttassék. Mely három pontokat mi mindnyájon köz bele egyezéssel jónak nyilvánítánk. – mire a' gyűlés eloszlott.

---

9. Diarium.202-203.

7.

341- 1849¹⁰

kormánybiztosi szám

Kormány biztostól

esperest Rajmond János úrnak

Mivel a' honunkban meg kavart rend már annyira helyre állott, hogy a' köz iskolákban tanítást bizvást meg lehet kezdeni – ez okból hivatalosan kívántam esperes urat felszólítani az íránt, hogy az igazgatása alatt lévő Sz:Udvarhelyi tanodában a' tanításnak jövő április 14^{én} leendő meg kezdése íránt kellőleg intézkedjék. Sz.Udvarhelyt mártius 30^{án} 1849^{ben}

Kormánybiztos:

K. Horváth János

---

10. Diarium. 203

8.

168/849

Udvarhely városa Tanácsától¹¹

Sz: Udvarhely városi ev. ref. Szent Egyháznak és annak lelkésze
Lukácsfi Lajos Urnak

Sz: Udvarhelyt Márt. 20^{án} 1849

Ezredes és fő parantsnok Gál Sándor urnak ezen év Fébru[ár] 16^{ik} napján ki adott rendelete nyomán, valamint a' szék minden falvai, ugy e' városra nézveis ki parantsoltatott, hogy álg[y]uk és gollyok öntésére a' nélkülözhető harangokat és egyéb on, és czin edényeiket adják bé. Ezennel tehát föl szollittatik a' t. lelkész és az egész ref. Szent Egyház, hogy a' fennirt czélra a' mily anyagokat hazafiui kötelességökből ki folyolag adni akarnak, azokat a' lehető leg rövidebb idő alatt ide a' Tanácsnak jelentsék bé, hogy annak nyomán lehessen innenis a' nagyon sürgetett tudositást meg tenni a' teljhatalmu kormány biztos urhoz – A' bé adando anyagokrol nyugtatvány fog adódni.

Száidel János mpr.

Fő biro Jegyző Kovács János mpr.

Címzés:

168/849

Sz: Udvarhely városa Tanácsától
Székely Udvarhely városi ev. ref. Szt Egyháznak
és annak Lelkésze Lukátsfy Lajos úrnak

H[iva]t[al]ból
igen siető Sz. Udvarhelyt

Levéltári jegyzés:

Vettem Mart. 25. 1849
Az 1849^{ik} évi rendeletek

[Borítékszár: papír alatti várospecsét]

-
11. Udvarhelyi Református Egyházközség Levéltára [továbbiakban UREKL]
Régi ügyiratok II. 1805-1869. 150 /1849

9.

537/849

Az udvarhely város Tanácsától¹²

Az udvarhely városi ev. ref. megye lelkésze Lukátsfy Lajos urnak

Sz: Udvarhely május 30^{án} 849

Az ev. ref. n[eme]s megyének folyó év május 18^{án} az álladalom fel segíttésére ajánlott harang tárgyába vett átíratá nyomán tanácsunk térparancsnok Keresztes Imre urnak tudositását 500–849 sz: alatt meg tette hogy a n[eme]s megye ezen át ajánlott harangját Kormánybiztos Horváth János ur jóváhagyásából kész pénzel meg váltani kívánván a' váltság díjt 147 Rf és 23 xárokot [krajcárokat] az ado tárba béis adta, – de a' tiszt térparancsnok ur folyó év május 29^{én} 290 sz: alatt költ át íratá értelmében a kész pénzt azon okból: mivel az álladalomnak jelenleg nem annyira

pénzre mint ágyú anyagokra van szüksége el nem fogadván ezennel az
át ajánlott harang által adásáért hivatalosan talályuk meg.

Szeles Károly mpr.
Fő bíró Sándor Ignác mpr.
Fő jegyző

Címzés:

537/849
Udvarhely Város Tanácsától
Udvarhely Városi ev. ref. megye lelkészsze
Lukácsfi Lajos urnak hivataloson

H[ivatal]ból

---

12. UREKL. Régi ügyiratok II. 1805-1869. 148/1849

10.

Tisztelt kebli egyházi tanács!¹³

Megtámadtatott édes hazánk és nemzetünk jelenlegi veszélyes állapota
azt igényelvén, hogy minden egyebütt nélkülözhető honfi kezek annak
oltalmára fegyvert fogjanak: ez okból, – saját tapasztalásomból tudván,
hogy a’ nemes és szent ekklézsia egy lelki pásztor mellett is a lelkiekben
fogyatkozást nem szenved, s engemet egyik papját nélkülözhet, –
elhatározám magamat, hogy míg az szabadság ügyének diadal vivatik ki
a katonai pályán szenteljem hazám szolgálatára erőmet, tehetségemet s
életemet. Ünnepeles kibucszúzásom csak azon okból maradt el, mert
nem mondtam s nem is mondhattam le a papi hivatalról, melyre meg-
küldtem; s ezen pályára, ha a szabadság harcában nem végzem életem, a
magyar miniszteriumnak egy e tárgyban költ rendelete szerént még
vissza léphetek. Ezzel azomban éppen nem akarom, tisztelt kebli egyházi
Tanács, a nemes és szent ekkléziát elzárni attól, hogy helyettem magá-
nak papot válasszon, sőt ezennel kinyilatkoztatom, hogy én minden

jogomról elhagyott papi állomosomhoz, lemondok, és ha a nemes és szent ekklezsia szükségesnek tartja ezen megürült állomást betölteni, szabadságában áll. Mit midőn a tisztelt kebli egyházi tanácsnak hivatalosan jelentek: bátor vagyok e következő méltányos kéréseim teljesítésére felkérni a tisztelt kebli egyházi tanácsot:

1^{ör}, Légyen szives a tisztelt kebli egyházi tanács hathatósan rendelkezni az iránt, hogy csekély fizetésemnek ez évi hátra lévő része: u.m. a Tecsiana és Kassaiana fundatiok, melyeknek beadások ideje Szent György napja, úgy a bérbeli restantiais m[egye]biro [...] által nekem fizetessék ki, és pedig minthogy e hó 15^{én} okvetetlenül mennem kell, most rögtön.

2^{ör} Sziveskedjék a tisztelt kebli egyházi tanács, a teljes ekklezsia gyűlésében, – azon hivatalos jelentésem azzal is közöltetvén, számomra hat évi hivataloskodásomról, s magaviseletemről méltányos bizonyítványt eszközölni, s azt nekem kiadatni.

3^{ör} Mind ezen hivatalos jelentésem és kérelmem, mind pedig az erkelendő határozata a tisztelt kebli egyházi tanácsnak és ekklezsianak ígtattasék jegyző könyvbe.

Melly illetén jelentésem, és kérelmeim előterjesztése, és a tisztelt kebli egyházi tanácsnak arra leendő méltányos határozata várása mellett, azon szives és forro ohajtással veszek bucsut a nemes és szent ekklezsiaától: hogy Isten önöket, fejenként és öszvesen, áldja meg állandon egésséggel és hoszszas étellel ezen virágzo egyházi város, és hazánk' jóvára; hozza el minél előbb a szabadság, egyenlőség és testvériség szent ügye teljes győzedelmének ohajtott oráját, virágoztassa fel a szabadsággal párosult béke virito fájának árnyékában hazánkat, nemzetünket, s ezen szent egyházat; légyen e város falai között csendesség és jó békesség; a jollét s igazság, testvériség és egyetértés csokolgassák egymást ennek utszáin; a kunyhokban és palotákban; Éljen az egyház! Éljen a haza!

Mellyek után már magamat önöknél egyenként és öszvesen jó emlékezetökbe ajánlva, s a tiszteltkebli egyházi tanácsot, és a nemes ekklezsiaát kérve, hogy a haza iránti szeretetnek, az önök iránti szeretetem való győzedelmét bennem ne [...]keljék, változhatatlan jó indulattal s tisztelettel maradok a

Tisztelt kebli egyházi tanácsnak

Sz: Udvarhelyt
Apr[ilis] 7^{én} 1849

alázatos szolgája
Csiszér László sk.

Címzés:

A Sz: Udvarhelyi ev. ref. nemes és szent ekklézsia' tisztelt kebli
egyházi tanácsának atyafiságos tiszteletel

Hivatalos kötelességből
Sz: Udvarhelyt

4. oldalon levéltári jegyzés:

Vettem április 7_ 1849

[Levélzárásból visszamaradt viaszpecsét töredék]

Sz. Udvarhelyt

---

¹³ UREkL. Régi ügyiratok II. 1805-1869. 149/1849

BALÁZSI DÉNES

Ürmösi József munkássága a szövetkezeti eszme következetes gyakorlati alkalmazásáért

Az eszme forrásainál

A XIX. század végi és a XX. század eleji gazdasági gondolkodásban fontos szerepet töltött be a keresztény-szocializmus eszméje. A tudományos (marxista) szocialista tanok terjedésével párhuzamosan, annak ellensúlyozásaként a szegények szociális problémáira keresett orvoslást a keresztény tanítás szellemében. A társadalmi és gazdasági intézmények fokozatos átalakításában látta a társadalmi ellentétek és egyenlőtlenségek áthidalását. Ez az eszmei irányzat a *Rerum novarum* (1891) pápai enciklika szociális tanításai alapján alakult ki. Gyökerei visszanyúlnak az utópisztikus szocialista eszmék kidolgozóira – a francia Saint Simon és az angol Robert Owen tanításáig. Erkölcsi érvekre támaszkodtak és az emberi igazságérzetre hivatkoztak, s a vagyonosok jóindulatára számítva a társadalom igazságossá alakítását reformok útján gondolták megvalósítani.

A magyarországi keresztény-szocialista mozgalom egyik vezetője, Prohászka Ottokár, esztergomi római katolikus püspök, szónok és író volt. Prédikációiban, újságcikkeiben és elmélkedéseiben a keresztény erkölcsi alapon álló társadalmi nemzeti megújulásért harcolt. Fontos szerepe volt a Dunántúlon a keresztény szövetkezetek megalapításában (1898). A Dunántúl falvaiban a keresztény-szocialista eszméktől fűtött papság és az érdekelt katolikus néppárti földbirtokosok (Zichy János)¹ hozzáálltak a szegény népet megmenteni hivatott szövetkezetek megszervezéséhez.

Ürmösi József a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémia frissen végzett papnövendéke 1903-ban a Fehér megyei (Dunántúl) Polgárdiba kapott missziós lelkészi kinevezést. Önéletírásában azt jegyzi le, hogy „nagy és fel nem becsülhető lelkészi gyakorlatot és társadalmi ismeretet szereztem”, amely „felért egy külföldi akadémiával”.² 1904-ben kétszáz keresztény szövetkezet működött. Ürmösi József, aki szemtanúja az

eseményeknek, itt kerül kapcsolatba a keresztény szociális tanokkal és annak egy gyakorlati megvalósítását próbáló népmentő szövetkezeti gondolatral. „A Dunántúl – hol a szövetkezeti ügy már megindult – főleg a rom. katolikus lelkészek már részt vettek ezekben a mozgalmakban.” Itt döbben rá, hogy a teológián milyen hiányos ismeretet kapott szociális-gazdasági, szövetkezeti gondolkodás köréből. Erdélybe hazatérve, 1904-ben az Udvarhely vármegyei Homoródszentpál unitárius hívei lelkészüknak hívták meg, ahol újabb meglepetések várták. Az első kellemes meglepetés az volt, hogy ott is belecsöppent a szövetkezeti élet indításába, jóllehet, ez itt nem a dunántúli keresztény szövetkezetek hajtása volt, hanem, eszmetársa (sőt vetélytársa, eljövendő bekebelezője). A Hangya Fogyasztási Szövetkezet helyi alakulatának lett könyve-lője és mindenese.

Tudjuk, hogy a Hangya egy más kezdeményezés szülöttje. Magyarországon Károlyi Sándor, Erdélyben Gidófalvi István neve fémjelzi a mozgalom történeti útját.

A Hangya, a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete (1898) megalakulása után 8 év múlva kezdte meg működését (1906) a nagyenyedi vidéki kirendeltség.

Ehhez fűződik a Székely – Udvarhely című lap cikkének (A Hangya akciója- Marosvásárhely)³ kritikai hangú megjegyzése: „Hangya csak a kormány kívánságára ment Erdélybe, és létesített Nagyenyeden központot, hogy a Székely Akciót támogassa, ennél fogva nem méltányos, ha a kormány a támogatást a jövőben megvonja”. Nem illik a Hangyaközpont népet felemelő apostoli pátoszához ez a megállapítás, de tudnunk kell, hogy ennek ellenére az erdélyi Hangya-aktivisták a Székelyföldön együttműködtek a Földművelésügyi Minisztérium Székely Kirendeltség kiküldötteivel a fogyasztási szövetkezetek megszervezése érdekében.

A cselekvés mezéjén

A második, talán nem is kellemes, meglepetés akkor következett be Ürmösi József számára, amikor Homoródszentpálra érkezve elvégezte a helyzetfelmérést. Elemzése megegyezik a tusnádi Székely Kongresszus értékelésével, de mintha a polgári radikális író és újságíró, Benedek Elek

vészharangkongatására lennének figyelmesek (Halljátok emberek?)⁴ A kivándorlás drámai helyzetével találja szembe magát!

„A székely nép sorsa mindig mostoha és elhagyott volt, de ez az elhagyatott helyzete az 1890–1900-as évtizedben veszedelmes mélypontra jutott. Ezt a veszedelmet az akkori magyar államkormányzat is – sok figyelmeztetés után – észre kellett már vegye! Össze is hívta 1902-ben a ‘Székely Kongresszust’ Tusnádra, amelyen fontos és jelentős határozatokat hoztak a székelység gazdasági és ipari helyzetének kifejtésére és fellendítése tárgyában. Többek között már akkor meghatározták a Borszéki Soma által javasolt igen helyes és életbevágó indítványt, hogy Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy transzverzális vasútvonallal köttessék össze, hogy ezáltal a székelyföld hegyeiben, erdőiben lévő mérhetetlen, a magában elpusztuló sok kincset ki lehessen használni! Erre vonatkozólag az indítványozó egy egész kész vasút-hálózat tervezetet nyújtott be a Kongresszushoz!

Amíg tervezgettek és tanácskoztak, hogy hol is kezdjék el a székely mentést azalatt a székely nép szerte nézett, s nem lelé honját a hazában. Ifjainak, javakorabeli férfiaiinak munkabíró tagjai csoportokban vitorlázta át a tengeren Amerikába, még pedig állami segítséggel–közbenjárással! A magyar államkormányzat szerződést kötött a Brémai ‘Cunard Line’ és a Triesti hajótársaságokkal a magyarok, székelyek, románok, tótok Amerikába szállítására.

Egyenesen ijesztő és aggodalmas volt a falvak népének apadása, a munkaerő megcsappanása!

Ilyen volt a székelység gazdasági és társadalmi helyzete akkor, amidőn engem 1904 május havában a legmagyarabb, legszegényebb és legelhagyatottabb Udvarhely vármegyei Homoródszentpál egyházközsége egyhangúan meghívott papjának. 1904. július 5-én foglaltam el lelkészi állásomat.

Abban az időben a községből már sokan – főleg a javakorban lévő munkaerők közül kivándoroltak Amerikába. Az otthonmaradottak közül sokan – nemcsak Szentpálon, hanem a szomszédos falvakban is – csüggedéssel, lemondással tekintettek a bizonytalan jövő felé.

Szomorúan érdekes jelenség volt, hogy sokan milyen izgatottan várták a híreket Amerikába kiment barátaiktól a biztató indulásra! Jött is dollár és hajójegy többeknek!

A székely falvak nagy többségének pénzforgalma, jövedelme nem volt. Miből is lett volna? Silány-hegyes, nem kellően gondozott földjük, az akkori kezdetleges gazdálkodás mellett, szűkösen termett, csak a mindennapi kenyér és puliszka, s a vetőmag szükséglet, ha megtermett.

Pénze – mint akkor szerte az országban – minden faluban csak a falu zsidó boltosának-kocsmárosának volt és még egy-két uzsorásnak.

Erdélyszerte ezek tartották markukban pálinkával, hitel (kontó) nyújtással a falu népének többségét, ők voltak a községi-állami politikai élet hallgatólagos irányítói! Adták hitelbe az italt. Kellett-e egyéb a helyzet miatt amúgy is elkeseredett népnek?”⁵

1904-ben Homoródszentpálon Kiss Jenő közjegyző és Bencze Dénes ny. szolgabíró megalakították a fogyasztási és értékesítő szövetkezetet a szomszédos Homoródszentpéter és Recsenyéd társul hívásával. A Hangya központ részéről Meskó Pál titkár vett részt a szervezésben. Az újonnan érkezett lelkészre bízta „a nagy felelősséggel járó és éber vigyázatot igénylő könyvelői tisztséget”. A szövetkezet berendezésében Rohai László, Hangya központi ellenőr segítette Ürmösi Józsefet, aki így emlékezik meg erről: „...sok hasznos utasítást adott nékem, mint szövetkezet téren kezdő és tapasztalattal nem rendelkező ifjú embernek. Később őszinte, meleg barátság fejlődött ki közöttünk, és midőn az Erdély-részi Hangya Központ vezérigazgatója lett, véleményemet sok szövetkezeti kérdésben meghallgatta, s ő volt munkás abban, hogy a vidéki Hangya szövetkezetek képviseletében, a Hangya Központ igazgatóságának tagja legyek.”⁶

Addig, míg nyolcévi kemény és feddhetetlen erkölcsi magatartású Hangya szövetkezeti könyvelői mindenesi munkát vezetett, a tiszta szándék és a nemes cél megvalósítása érdekében szigorú pénzügyi fegyelmet és vagyonkezelést kellett meghonosítania, mert a külső és belső támadást csak így lehetett elhárítani.

A volt szatócsbolt tulajdonosa és köre támadhatta volna a túlfűtött keresztény antiszemitizmussal, ti., hogy politikai harcot folytatnának a nemzetidegen hatalmi befolyásolás megszüntetése érdekében, a kontó és uzsora megszüntetése ürügyén, s ezzel tagadhatták volna az altruista elvekre épülő vállalkozás nemességét.

Az üzletész után kapott 5%-os kamatok, a vásárlási visszatérítési eljárás, a vásárlási törzskönyv bevezetése, a haszonrészesedés arányában

kapott ingyen áruk meggyőzték a tagokat a Hangya fogyasztási szövetkezet létjogosultságáról. Pár év alatt 160-ról 280-ra, majd 310-re emelkedett az üzletrészek száma. Ehhez hozzájárult a „Hangya Központ” által helybe szállított tisztességes, jó minőségű és olcsó áru is. Továbblépést jelentett a szövetkezeti kocsmá megnyitása és sikeres működtetése.

***A gazdakör a szövetkezeti szellembeni nevelés fóruma,
az új gazdasági intézmények melegágya lesz***

Csupán egy félév kellett ahhoz, hogy Ürmösi József megismerje a helyi társadalmi-gazdasági és kulturális környezetet, amelynek – hivatásánál fogva – jövőjéért felelősnek érezte magát.

Kiválasztotta és maga köré gyűjtötte hívei közül azokat a személyeket, akik szimpatizáltak az új eszmével, és alkalmasnak bizonyultak annak befogadására és gyakorlatba ültetésére. Szükségét látta felsőbb kapcsolatok kiépítésének. Ezért keresi fel a Földművelésügyi Minisztérium Udvarhely megyei megbízottját, Dorner Béla gazdasági intézőt, hogy tanácsot és segítséget kérjen a szentpáli gazdasági intézmények megalakításához. Dorner Béla biztatására 1905 januárjában a homoródszentpáli Gazdakör megkezdte áldásos tevékenységét. Életének ezt a mozzanatát így idézi: „Nemsokára lelkészi munkám megkezdése után megtudtam, hogy az államkormányzat a Tusnádi Székely Kongresszus egyik határozatának megvalósításaképpen a – végső szükségben – megalakította a Székelyföldi Miniszteri Kirendeltséget Marosvásárhely központtal, s ennek Székelyudvarhelyen vármegyére kiterjedő tagozatát, amelynek megbízottja Dorner Béla kir. gazd. Intéző”.

Kicsoda ez a Dorner Béla? Állattenyésztési szakember, a Miniszteri Kirendeltség tisztviselője. Jellemzését a tanítvány, a munkatárs és jó barát Ürmösi József végzi el. Dicséri szakképzettségét, munkabírást és a nép jövőjéért érzett hivatástudatát. Nagy érdeme, hogy: „a falu megmozdult, a nép ébredszik, a falu élni akar... nem akarja az orránál fogva vezetetni magát.”⁷ „...Személyében egy jóakarátú, megértő tanácsadó segítőtőre találtam a gazdasági ügyekben, akinek hálával és köszönettel tartozom én is, de egész Udvarhely vármegye székely népe is, mert ő volt az, aki erélyével, jó bánásmódjával, jóízű beszédjével, gazdasági téren

öntudatra kezdte ébreszteni az elárvult, közönyös és maradi népünket, fajunkat.”⁸

Ürmösi József példaképe a hazai és a külföldi gazdasági viszonyok kitűnő analitikusa volt. Ismerte a természeti és szellemi-erkölcsi adottságokat. Ebből kiindulva osztogatta féltő tanácsait⁹

Mint állattenyésztési szakember az állattenyésztési és biztosító szövetkezetek megalakítását látta a vidék adottságának megfelelően a legjövedelmezőbbnek. Ezen belül is a tejszövetkezeteket részesítette előnyben. Ennek érdekében fajállatok beszerzését, legelők feljavítását, szakszerű takarmánytermesztést, póttakarmányozást és a gazdálkodási rendszer modernizálását sürgette. Nagy hangsúlyt fektetett a gazdák szakmai képzésére és nevelésére. A falusi gazdakörök, tapasztalatcserék és kiállítások ezt a célt szolgálták. Szükségszerűen a hitelszövetkezetek, mint a tőkeszegény kisgazdák megsegítésének eszközét sem hanyagolta el, de az önszegélyezés és a kölcsönös segítség elvén alapulva fogyasztási szövetkezetek megalakítását is napirenden tartotta. Nem ismeretlenek számára az önkéntesség, önszervezés és az önvezetés demokratikus elvével nehezen összeférhető állami beavatkozás, néha merev és csökkönyös gyakorlatának konfliktushelyzetei. Ezeket igyekszik a kellő diplomáciával és az ügy és a vállalkozás hasznos előrehaladásának szempontjából kezelni. Számol a piac és az üzlet esélyeivel, amelyek a tőkés gazdaság alapvető mozgatórugói. Vállalja a reszkirt.¹⁰

Egy pár év alatt, Ürmösi József mesterét követve, felnőtt ennek gazdasági gondolkodása szintjére és elsajátította a gazdasági élet szervezésének és vezetésének gyakorlatát is.

A gazdakör jó eszköze volt a székely kisgazdák szakmai érdeklődésének felkeltésére és az új gazdálkodási mód megismertetésére és gyakorlatba ültetésére. A kirendeltségtől kapott gazdasági eszközöket, a gazdakör tagjaival megismertették, és nekik adták díjmentes használatba. Ezáltal tették anyagilag is érdekeltté a gazdaköri jelenlétet és aktivitást. A tagsággal járó előnyben részesítés elvét alkalmazták a vetőmagvak, fajállatok és műtrágyák elosztásánál is. A gazdakör az a vita és tanácskozási fórum, ahol a gazdasági újítások: a vetésforgó, a belterjes állattenyésztés, a legelőjavítás, jól tejelő fajtehenek meghonosítása, szakszerű takarmánytermesztés és takarmányozás, gyümölcsstermesztés stb. témái felvetődtek és szembesültek a maradi, túlhaladott, ráfizetéses gazdálko-

dási móddal. Ezt szolgálták a Miniszteri Kirendeltség által szervezett szaktanfolyamok, amelyeket az Udvarhely megyében jól ismert Gyerkes Mihály és előadói csoportja vezetett nagy sikerrel. Természetes, hogy az általános műveltségi előadások sem hiányoztak ezekről az alkalmakról. Nagy érdeklődésnek örvendtek a Miniszteri Kirendeltség által küldött újságok, folyóiratok és könyvek. Felkeltették és serkentették az olvasási kedvet. Történelmi, földrajzi ismeretek és tudományos újdonságok vetített képes bemutatása nem csak a gazdaköri tagokat, de az egész falu és a környék lakosságát vonzották.

A tejszövetkezet, mint a leghasznosabb gazdasági intézmény megalakítása már nem ütközött a gyanakvás, a maradi kételkedés, visszahúzás akadályaiba. Nagy lendületet adott a szervezésnek a Nyikómenti Kobátfalva község tejszövetkezetének megismerésére szervezett tanulmányi kirándulás. A személyes gazdasági tapasztalatszerzés hasonló alkalmi a fejlett gazdálkodási szinten álló erdélyi szász mintagazdaságokba vezetett kirándulások, erősítették a gazdaköri tagok bizalmát a vezetés iránt.

1906-ban Homoródszentpál körzet öt falujából toborzott 52 tejszövetkezeti tag jelenti azt a magot, amelyből kibontakozik a Nagyhomoród mentét egy magasabb színvonalra emelő gazdálkodási mód bevezetése. A gazdaköri és tejszövetkezeti tagság azonosult, kölcsönösen segítette egymást a kör és a szövetkezet. A gazdakör kezdeményezője és szervezője, szakmai-kulturális nevelője a jövőbeli tejszövetkezeti tagságnak, viszont a tejszövetkezet a jövedelemből szociális-kulturális célokra komoly pénzt tud juttatni. Ennek nagyszerű példája a Szövetkezeti Kultúrház (Népház) építése.

A gazdakör és a szövetkezetek bérelt helységben működtek. A régi községháza szánnalmasan nézett ki és szűk volt. Az eddig felmutatott gazdasági és kulturális fejlődés (dalárda, színjátszás, stb.) egy célszerűen megtervezett és felépített otthont igényelt. Tíz évvel azelőtt szóba sem jöhetett volna egy ilyen középület gondolata. Ürmösi József beszámol arról, hogy milyen rendkívüli erőfeszítésbe került az elődjének a felekezeti iskola felépítése. Különösen a közmunka, amelynek a régi robot íze megvolt még akkor.

A Hangya fogyasztási szövetkezet és a tejszövetkezet fel tudott mutatni egy olyan helyi termelésből megvalósított plusz jövedelmet, amelyhez

már lehetett állami támogatást kérni, mert volt egy olyan tekintély, mint az Ürmösi Józsefé, akinek a neve garancia volt egy ilyen nagy építkezési vállalkozás megtervezéséhez és megvalósításához. A lelkész-szövetkezeti vezető maga köré egy olyan szövetkezeti gazdaköri vezető elit gárdát tudott mozgósítani, amely át tudta vinni a kezdeményező szándékot a környék falvainak lakosságára, akik önkéntes munkájukkal a gazdakörnek, a Hangya szövetkezetnek, a tejszövetkezetnek, a művelődési életnek új, tágas otthont építettek 1912-ben.

Ez a Népház Ürmösi József homoródszentpáli működésének a ma is álló bizonyítéka.

Nem lennénk tárgyilagosak, ha megfeledekznénk e közösségi megvalósítás mellett a falu családjai életében bekövetkezett közgazdasági változásokról.

A pénz új jelenség a falu gazdasági életében. A régi önellátó falu a cserekereskedelemre volt berendezkedve. Mezőgazdasági terményfőlőselegét, a népi kismesterség termékeit a cserekereskedelem formájában értékesítette. A fogyasztási szövetkezettel bejön a faluba az ipari áru, amelyet az új kialakuló gazdasági rend alapeszköze, a pénz fog eljuttatni a vásárlók tulajdonába. Megjelenik a tejszövetkezet, amely pénzzel fizeti a leadott terméket, a tejet. Tehát a kisgazdából árutermelő lett a tejszövetkezetben, ugyanakkor fogyasztó (felvásárló) a Hangya szövetkezetben. Anyagi minőségi változást hoz a falu életében: jobb és ésszerűbb táplálkozást, célszerűbb alkalmazkodóbb ruházkodást, polgári civilizációs szintre való felemelkedést és szellemi változást a gondolkodásban: a közösségi összefogás sikerében való hit kialakulását, a vezető értelmiségiben való bizalom meghonosulását, a haladás iránti érdeklődést, a közművelődési intézmények támogatása iránti köteleesség érzésének kialakulását, stb.

Nyilván, hogy ezt a konkrét formában megmutatkozó közgazdasági jelenséget megértette és igyekezett is az általa kijelölt cél irányába terelni. Így rögzíti ezt a naplójába: „Ennek az intézménynek előnye és haszna nyilvánvaló és kézzelfogható. A várostól távol eső vidék népe gazdaságának oly termékéből jutott havonként pénzhez, amiből ezelőtt egy fillért sem kapott. Egy okosan és rendszeresen gazdálkodó kisgazda, a tej árából már akkor a szükséges ruházatot, lábbelit beszerezte, adóját, stb. kifizette.

Évi 8–10000 korona bevétel a tej árából, abban az időben nagy dolog volt egy 700 lélekszámú községnek!

1906. évben 103 248 liter tejet dolgoztunk fel, melyért 13 051 koronát fizettünk ki a tagoknak. Ez a mennyiség aztán fokozatosan növekedett, úgy hogy 6 év alatt 1906–1911-ig 645761 liter tejből 32 276 kg vaját állítottunk elő és a tagoknak 83 620 koronát fizettünk ki. A tejszövetkezet létesítése igen fontos és előnyös hatással volt a gazdasági élet fejlesztésére. Az állatállomány nemcsak szaporodott, hanem az állattenyésztés szakszerűvé vált. Jobb tejelő egyedeket igyekeztek beszerezni és tenyészteni. A mesterséges takarmány termesztésére is áttértek. Az állatállomány szaporodásával több lett a trágya, gondosabban művelték a földet!”

Cséplőgép-szövetkezet létrehozása abból a felismerésből indult ki, hogy a gazdaköri előadásokon megismerték a mezőgazdaság gépesítésének előnyeit, miután ki is próbálták a gyakorlatban bércséplésre hozott gépekkel, amelyek bebizonyították hasznosságukat. A szezon lejártával felvetődött a gondolat: mi lenne, ha nem kellene a faluból kivinni ilyen tekintélyes mennyiségű gabonát, amit a géptulajdonos cséplési bér címen szerzett meg? Ürmösi József javaslatára elhatározták a gépvásárlást. Ennek – a kisgazdák számára is járható – útja a gépszövetkezet alapítása volt. Az új szövetkezet a Hangya fogyasztási szövetkezet alosztálya lett, 40-50 üzletrész befizetésével kigyűlt a vásárlási alaptőke, amelyhez a Miniszteri Kirendeltség közbenjárására kedvezményes bankkölcsönt szereztek és 1926-ban a homoródszentpáliak már saját gépükkel csépeltek. A haszon nyilvánvaló lett, mert két év alatt a bércsépléssel szerzett vámgabona árából visszafizették a felvett banki kölcsönt. A cséplőgép-szövetkezet később egy másik független csoporttal gazdagodott, amely egy újabb cséplőgép garnitúrát vásárolt. Az idők folyamán Homoródszentpálon 4 géptársulat is létezett, szántásra alkalmas traktorokkal, vetőgépekkel kiegészítve. Az 1948-as államosításkor egy napraforgóolaj malommal és takarmány-feldolgozó malommal is rendelkeztek. Homoródszentpál ezzel elindult a polgári gazdasági fejlődés útján és annak újabb fokára lépve elért az élelmiszer gyártó ipar kezdetéhez. Ennek társadalmi következményei a polgárosodás felé mutatnak.

A titok másik nyitja az volt, hogy 1927-ben megalakították a **hitelszövetkezetet**.

Az előző szövetkezeteknél, amint erről már szó esett, megmutatkozott a pénzügyek lebonyolítását elvégző intézmények hiánya. Ürmösi szerint azért késett a hitelszövetkezet megvalósítása, amelyre ugyan többször gondoltak, mert a tejszövetkezet és az egyházközség tudott kölcsönökkel segíteni a rászorultakon, de hiányzott az arra alkalmas káder s így késett a kinevelése is. Ez is sikerült 1929-ben. A szövetkezeti gondolatot következetesen végigvitte Ürmösi a gyakorlat mezején. A termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet minden típusa sikerrel működött Homoródszentpálon. Eljutottak a feldolgozó forma meghonosításához is. Gabonaértékesítő szerződéseket kötöttek nagy malomipari vállalatokkal, sőt egy csoport egy helyi műmalom felszerelésére is megtette az első lépéseket, hogy az állati termékek mellett más pénzforrása is legyen a falunak. Ezek már az Ürmösi elindította úton az utódra, Vári Domokos lelkeszre vártak. Ezen a fejlődési vonalnak a derékba törője az 1948-as államosítás, majd az erőszakos kollektivizálás volt.

A gyakorlat és az elmélet kölcsönhatása

A szerzett tapasztalatok elemzésére és a konklúzióknak a mindennapi gyakorlat tökéletesítése érdekében való felhasználására is megadatik a lehetőség Ürmösi József számára, amikor már 1919-ben az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek Központja (Enyed) – az eddig végzett munkája alapján beválasztotta az Igazgatóságba, amelynek vezérigazgatója, a már jól ismert főellenőr, és a neves szövetkezeti szakembert, Dr. Drexler Béla, a volt Székelyföldi Miniszteri Kirendeltség vezetője.

Ürmösi József 19 éven keresztül, többszöri újraválasztás után, viseli ezt a vezető tisztséget. „Ezt a közbizalmat csakis a szövetkezeti eszme érdekében – tettel és íróttal végzett munkásságom alapján érdemeltem ki” – vallja be reális önértékelés alapján Ürmösi József: „Sok gyakorlati kérdést vettem fel tapasztalataim és a falu életének ismerete alapján, a vidéki szövetkezeti élet fejlesztésére vonatkozólag. Miután a központi igazgatóság többsége inkább pénzügyi és más tekintélyt képviselő tagokból állott, kik a falusi szövetkezeti élet szükségét, kívánságait nem ismerték, eleinte nem fogadták valami nagy lelkesedéssel javaslataimat. Több volt a hivatszerű intézkedés, mint a gyakorlati élet kívánságainak megfelelő eljárás. Ezért igyekeztem meggyőzni Rohay László vezérigaz-

gatót, Dr. Garda Kálmán és Drexler Béla igazgatósági tagokat, kik a népeletet, a szövetkezetek helyzetét ismerték, hogy a falusi szövetkezetek érdemes vezetői közül kellene legalább 2-3 tagot behozni a központi igazgatóságba, mert így a szövetkezeti élet gyakorlati része könnyebben és simábban fog menni. Így kerültek közelebbi közgyűlési választásokon néhai Imre Zsigmond kibédi ig. tanító és Végh Benjámin árkosi unitárius lelkész, kik addig már érdemes és eredményes szövetkezeti munkát végeztek. Később úgy alakult a helyzet – igen helyesen – hogy minden szövetkezeti körzetből választottak 1-1 ig. tagot, s így az igazgatóság demokratizálódott.”

Javaslatára 1923-ban egy hetes tanfolyamot tartottak Nagyenyeden a vidéki ügyvezető-igazgatók továbbképzésére.

A Hangya 1924-ben tartott évi nagy közgyűlésén Ürmösi József felveti azt a gondolatot, hogy nemcsak hivatalos jelentések (évi mérleg, nyereség-veszteség számla, stb.) hangozzanak el, hanem tartsanak egy olyan jellegű értekezletet is, amelyen a szövetkezeti élet egy-egy aktuális és fontos közérdekű kérdését is megvitatják a különböző körzetekből jelenlévő küldöttek.

Az indítványozót bízta meg a közgyűlés az 1925. évi jubileumi közgyűlés második részén az értekezlet vitaindító előadásának megtartására. Dr. Garda Kálmán ig. alelnök bemutatta a 20 éves sikeres szövetkezeti aktivitással, nagy elismerésre érdemesült előadót. Mielőtt elemeznék az előadása tartalmát, hadd mutassuk be Ürmösi Józsefet, az egyházi-vallási reformer unitárius lelkészt, akinek alakja ikerpárja a szövetkezeti aktivistának. Természetes nem két lélek lakik egy testben, hanem egy azon lélek két működési területen kifejtett apostoli munkásságának a megvalósulását látjuk. Ürmösi József nonkonformista típusú személyiség, nem tartja szentnek és változhatatlannak az átöröklött egyházi-vallási és társadalmi struktúrákat, amelyek avítt, megmerevedett formáikkal elferdítik vagy fékezik a jézusi keresztyényi szándék, a nemes eszmei lényeg kibontakozását. A reformok útján, szüntelen fejlődés, fokozatos haladás híve.

A reformer unitárius lelkész és szövetkezeti aktivista eszmei alapállását a következő evangéliumi igékből vezeti le önéletírásában: „Amit akartok azért, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjetek másokkal” (Mát. VII. 12) „Egymás terhére hordozzátok és úgy

töltsétek be a Krisztus törvényét” (Gal. VI. 2.) „Ne nézze ki-ki csak a maga hasznát, hanem mindenki a másokét is” (Filip. lev. II. 4.)

Ürmösi József összegzésében így hangzanak a fentiek: „Mert mi a kereszténység feladata? A felebaráti szeretet gyakorlása. És mi a helyesen értelmezett és gyakorolt szövetkezet feladata? Embertársainkon való kölcsönös munkálkodás. Egy millióért – milliók egyért!”

A társadalmi reformert a lelkész társak részéről indított támadások érintették a legérzékenyebben, ezekre válaszolva fejti ki felfogását: „Egyik vármegyei gazdasági gyűlésen az akkori korondi római katolikus lelkész azt mondta, hogy valóságos szocialista pap vagyok! Egyik református kartársam azt mondta: 'Már barátom, ha én az Úr Jézus Krisztus örök evangéliumával nem tudok hatni híveimre, én egyébbel nem próbálkozom.' De támadtak idősebb unitárius lelkésztársaim is az Unitárius Egyház c. lapban és kárhoztattak, hogy nem végzek unitárius lelkészhez méltó munkát, hagyjak fel a közvetlen vezetéssel, mert hálátlan a nép, nem tudja vezetőit megbecsülni, sárral dobálja meg a palástot!”¹¹

A közvetlen vezetésre válaszol, a „Lelkeszi helyzetünk és a nép” c. előadása egyik fejezetében. Kihangsúlyozza, hogy a szövetkezeti eszme áldása nemcsak az üzletrészek utáni anyagi haszonban van, ennél sokkal többet ér, hogy népünk kezd ébredni és érdeklődni olyan dolgok iránt, mellyel szemben eddig közömbös volt, vagy éppen idegenkedett. Erkölcsi-társadalmi hozadéka a szövetkezeti eszmének, hogy „egyetértésre és összetartásra szoktatja az embereket!”

Figyelmezteti kollégáit, hogy nem a felekezeti dogmatikai kérdések foglalkoztatják a kortársakat, hanem „a nép lelkét társadalmi és gazdasági kérdések tartják fogva és mint mindig, úgy ma is azt várja, hogy akik hatni akarnak rá, az őt érdeklő dolgokkal álljanak elő.”

„Nézzük az emberiség, mindnyájunk nagy tanítómesterét a názáreti Jézust! Nem fordult el a világtól, hanem feléje fordult, bele helyezkedett, tanulmányozta helyzetét azoknak, kikre hatni akart, velők élt, velők örvendett, velők szenvedett. S miután célját a velők való együttműködésben megismertette, úgy emelte ki őket arra a szellemi magaslatra, hogy Istenországát megismerjék, s annak munkás tagjai legyenek. Mi volt hatásának legnagyobb titka? – az irántuk való szeretet! Vajon mi ma ezzel nem tudnánk hatni? A társadalmi jólétet össze lehet egyeztetni Istenországának fogalmával, mert bár Istenországa nem a világból való,

de azért a népnek is e világi életben joga van sok minden olyanhoz, amit ma nélkülöz!”

Gróf Tisza István ref. egyház-főgondnoki székfoglaló beszédéből idéz Ürmösi József: „Jogosult, indokolt, mindnyájunk rokonszenvére méltó az a törekvés, hogy a tömegek jogos gazdasági érdeke, a társadalmi harcában érvényesüljön...” Itt a szakszervezeti harcra utal (szerinte ez nem mehet át osztályharcba – BD megj.) az előadó, Ürmösi vele egyetértve szintén a keresztény-szocialista elvet tartja célravezetőnek: „A szeretet munkájának folyója kell, a gazdasági harc küzdelmei között is át kell hatnia annak a tudatnak a társ. minden rétegét, hogy az anyagi javak nélkülözhetetlen szükséges eszközök, de csak eszközei a boldogságnak, ennek lényegét nem az élvehajhászat, hanem a szeretet érzése, viszonzása, gyakorlása adja meg. A népnek javáért, haladásáért munkálni anyagi téren is, a társadalom minden tagjának kell, de főleg a papnak, a lelkipásztornak. Áll ez különösen falun!”¹²

Ürmösi állítja, hogy nem elég a szószékről prédikálni, tennie is kell a lelkésznek a nép javáért a gazdakörben és a szövetkezetekben, hogy a nép bizalmát megnyerje. Így válaszol a „fel a közvetlen vezetéssel!”-re: „Mind közelebb a nép gondolkodásának, helyzetének megismeréséhez, megnyeréséhez!”

Lelkészköri gyűléseken, a lelkészek továbbképzőin, és a teológián tartott előadásainak címei nagyon sokatmondóak, egy reformer, apostoli elhivatottságú unitárius lelkésztől beszélnek:

1. Lelkeszi helyzetünk és a nép (1903)
2. A szocializmus és a vallás (1914)
3. A nő mai hivatása (1918)
4. A tartós béke munkálása és a lelkeszi hivatás (1918)
5. Evangéliumi kereszténységünk és a jövő békéje (1918)
6. A lelkipásztori gondozás és gazdasági szociális kérdés (1916)
7. Népinevelés- a falu
8. szervezés (1922)
9. Szövetkezeti Káté (1929)
10. Nyolc év Homoródszentpál szövetkezeti életéből (1912)

Hagyományos egyházi témájú dolgozatoknak látszanak:

1. Nyári vasárnapi tanítások I.-II. rész (Ő és Új-testamentum, vezérkönyv a lelkész részére) (1906)

2. Ó-testamentumi tanítások (Tankönyv a III. o. részére, 1909)
3. Az Unitárius Egyház rövid története, 1925 (tankönyv az V. o. részére)
4. Igehirdetésünk kívánalmai (Értekezés, 1921)
5. Egyházi szertartásaink reformjai (1925)
6. A gyakorlati teológia főbb irányelvei (Tanulmány)

A gyülekezet életében felfedezett hiányosságok arra készítetik Ürmösi Józsefet, hogy megoldást találjon és cselekedjen az észlelt hibák felszámolása érdekében.

Az ifjak nem járnak rendszeresen a templomba, a felekezeti iskola IV–V. osztályának elvégzése után, a minisztérium által rendelt három éves ismétlőiskola csak papíron létezik, sokan elfelejtik még az írás-olvasást is, a falusi mulatságokban sok a duhajkodás, a templomban a gyülekezet nem énekel, nem tud bekapcsolódni a szertartásba. Szegényes és elhagyatott a templombelső kinézete, hiányzik az áhítathoz szükséges hangulatkeltő környezet, hiányzik a fegyelem, a teljes templomi szertartáson végig való jelenlét, a székely asszonyoknak sem otthon, sem a gyülekezeti életben nincs beleszólásuk, ellenben a család terhe teljesen rájuk hárul stb.

Gyülekezetet akar nevelni. Ennek érdekében megszervezi az ifjak tanulásbeli hiányosságainak pótlását a téli esti tanfolyamon, nyári vasárnapi iskolában, majd a gazdaköri előadásokba való bevonás alkalmával és a Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet tartalmasabbá tételével, ahol szerephez jut az énektanulás a dalárdában és az önművelés a színjátszó körön. A Dávid Ferenc Nőegylet megszervezése a falusi asszonyok vallásos-erkölcsi nevelése mellett általános művelődésükhöz, háziasszonyi, gazdasasszonyi szakértelmük, anyai nevelő tevékenységük fejlesztéséhez járul hozzá. Az asszonyok gyülekezetépítő, szépítő tevékenységet, karácsonyfa és anyák napi ünnepélyek ajándékainak elkészítése és a nyári idényben magukra maradt falusi kisgyermek napközi otthonának megszervezése és működtetése mind az ők tevékenységi területéhez tartoznak.

Az új szempontú lelkipásztori gondozás: amelynek célja az állandó és közvetlen kapcsolat által a gyülekezet összefogása, bajainak feltárása, orvoslása és újabb közös akciókra mozgósítása, amelynek eredménye-

képpen harangvásárlásra és orgonaépítésre is sor került Homoród-szentpálon Ürmösi József lelkészkedése idején.

A fiatal lelkész megütközik, amikor tudomására jut, hogy a halotti torozás botrányos, kegyeletsértő mulatozásba torkollik, amelynek a költségei sok szegény családot romlásba döntenek. El kell, hogy adják az utolsó tehénkéjüket a temetési és torozási költségek fedezésére. Elhatározza a lelkész ennek az idejétmúlt szokásnak a megszüntetését. Látja, hogy a lelkész le kell mondjon a torrészesedésről, a kántor a kénrímeektől nyikorgó, sebekbe vágkáló halotti búcsúztatóért járó díjról, és az iszákos hajlamú híveket meg kell óvni egy ingyen ivásziati lehetőségtől. Éppen ezért körültekintően jár el, és megfelelő stratégiát dolgoz ki. A lelképásztori és szövetkezeti alkalmakat arra használja fel, hogy az értelmesebb és felvilágosultabb híveit és a presbitereket személyes kapcsolatok, beszélgetések alkalmával meggyőzze ügye helyes voltáról. A vidéki, köri papságot beszélgetések, viták és előadásokon igyekszik megnyerni a torozás megszüntetése érdekében. A helyi sajtón keresztül (Udvarhelyi Híradó) szól a környék lakosságához. Felhasználja erre a püspöki vizitációt. Dr. Boros György főjegyző mellett, mint lelkészközi jegyző, Ürmösi József a lelkész-kollégák és hívek lelkiismeretéhez szól a régi rossz és káros szokás megszüntetése érdekében, mert tudja, hogy egy fecske nem csinál nyarat, sem egy falu elszigetelten nem kezdhet új rendet, ha a környék a régit gyakorolja.

Új rendet honosít meg. Nem szégyelli bevallani, hogy a szomszédos civilizáltabb szászoktól tanulta a temetkezési egyesület rendszabályait, amelyek az önkéntességen és a kölcsönös segítségen alapulnak. A szövetkezeti eszme így válik a falu életének minden területét átható erővé.

Nem csodálkozhatunk, ha Boros György püspökké választása után, a már felfedezett bátor és tetterkész reformer lelkészt maga mellé rendeli püspöki titkárnak, hogy az egész egyházi és társadalmi életre kiterjessze reformjainak, az új energia: a szövetkezeti eszmének áldásos hatását.

Ne feledjük el, hogy Ürmösi Józsefnek leghatásosabb harci eszköze az író toll mellett ezután is a szószék (az előadói beszéd: a prédikáció).

Demonstrációnak az elsőt hozom fel, 1912. október 13-án tartott Szövetkezeti Népház felavatása alkalmából a templomban előadott egyházi beszédét. Ürmösi is érdemesnek tartotta közlésre, „mert jellemzi azt

az elvi felfogásomat és álláspontomat, melyért akkor engem – szocialista papnak neveztek.”¹³

A prédikáció alapigéje (Máté 16:2,3): „Az égnek képét meg tudjátok hát ítélni, az idők jeleit meg nem tudjátok?”

Az emberiség csodákat vár és aki csodát tesz, annak hiszen. A sokféle ígéret és propaganda közül nem tudja, hogy kinek higgyen, melyik az igazi tanítás.

Vannak, akik a mindenkori államhatalom letéteményeseitől várják az üdvösség törvényeit és intézkedéseit. Ezt fogják fel az idők jelének.

Ürmösi nem „a felülről halomszámra hozott törvényekben” látja a boldog jövőt, a haladás titkát, „hanem az itt alant történő helyes haladásban és egyesült munkában.”

A haladást dicsóíti a prédikátor. Elismeri a tudományos-technikai és szellemi haladás áldásait, de figyelmeztet a tévétel, bizonytalan úton elindult vállalkozásokra is, amely megzavarja a lelkeket.

A társadalmi zűrzavart a különböző társadalmi osztályok politikai hatalomért folytatott harca okozza: „... ez az osztálytagozódás mily kihívó buzgalommal sorakoztatja a maga embereit egy tömegbe [pártba – BD megj.] azért, hogy annál hatalmasabban tüntethessen a másik osztály ellen, melynek tagjaiban haladásnak, boldogulásnak akadályozó-ját látja! Vajon hova vezet ez, ...?”

Válasz, Jézusnak az Olajfák hegyén elhangzott drámai felhívása: „Jeruzsálem, Jeruzsálem, hányszor akartam egybegyűjteni a te népedet...”

A téves haladás oka – Ürmösi szerint az, hogy a társadalom nem látja meg az idők jeleit, az igazi evangélium: a jézusi szeretet hívását.

Ez a szeretet tévesen csak felekezetekre és társadalmi osztályokra korlátozódik. Állítja, hogy Jézus nem felekezeteket alapított, hanem egyházat, és nem csak egy osztályhoz szólt, hanem az egész néphez.

A felekezeti és osztályszűrlődésekért, konfliktusokért a nép tudatlanságát okolja. Ennek antitézise – mondja Ürmösi – „az igazi haladás alapjait a jó és helyes irányú népoktatásban látom, mely komoly tudást, ismeretet és felvilágosodást ad, s elkészít az életre.”

Az igazi vallásosság nem a felekezetieskedés, az elválasztó dogmák hirdetése, hanem az „egymás megértésére, a Jézus önzetlen munkásságának megtanulására, elsajátítására kellene ösztönözze a híveket. A tanítás tárgya Isten és ember iránti szeretet kell, hogy legyen, mert csak

az ezen az alapon álló értelmes és tanult ember képes együtt munkálkodni embertársai javáért. Nem farizeusi törvényekre van szükség, hanem egymás iránti szeretetre, akkor is amikor a haszon, a nyereség oroszlán része nem őt illeti, amikor az övé csak egy porszem, de ugyanakkor egy maroknyit visz a közboldogulás oltárára.”

Jézusi felhívással él a szónok: „...aki ti közületek első akar lenni, az legyen a többinek a szolgája.”

Az idők jeleinek intésére – Ürmösi a szószerket az egyesült munkára való buzdítás eszközévé kívánta tenni. Ez nem ellenkezik az evangélium szellemével, mert Jézus az Úri imába a leghétköznapiabb dolgot kéri a Gondviselő Atyától: „mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma.”

Nem ellentét az jézusi szellemmel az, ha a lelkész beáll a mindennapi kenyérért vívott harcba, mert Ürmösi fennköltlen kijelenti: „nem csak papja, hanem apostola kívánok lenni népemnek!”

Egy idetaláló maxima továbbfejlesztője, újraalkotója: „Akié a föld, azé a haza, de azt átláttam, hogy akinek földje van, ha azt akarja, hogy annak jövedelméből megéljen, meg kell tanulja annak szakszerű művelését.”

Itt következik a kitűnő szónoki visszacsatolás: „Lehet valakinek földje, de mivel nem tudja jövedelmezővé tenni, nem ez az ő hazája, hanem elmegy más világrészbe hazát keresni.”

Az egyházi beszéd befejező részében a szónok vádaskodótól ismét jézusi módon búcsúzik: „Bocsáss meg az ellened vétőknek!” – felhívással.

Mozgósító erejű a záró vers-idézet:

„Te meg székely nép, büszke ősi vérem,
Edzett karokkal munkatérre most,
Imádkozzál híven, dolgozzál serényen,
Ha renyhe lesz – az Isten elhagyott!
Te légy a jóknak java, eleje:
Sasként tekints a magyar rónákra le!”

Érdemes egy pillanatra megállni a következő mozzanatonál. Ürmösi újabb jellemvonására és gondolkodásmódjára vet fényt az eset.

Az első világháború után, mint mindenütt, a székelyföldi falvakban, megmozdult a világ, frontot megjárt katonák, jövevények kavargják fel a hangulatot. Homoródszentpálon egy régi meglapuló ellenség, aki kezdetben segítőtárs volt, majd vetélytárs lett, aztán ellenséggé vedlett, a

helyi nyugdíjas szolgabíró, földbirtokos viszályt szítók élére állt. Fővád a szövetkezetek vagyonának háborús feldúlása, amelyekért az elmenekült lelkészt akarta a vádlottak padjára vinni az ellenfél.

Ürmösi jól előkészített közgyűlésen semmisíti meg a szövetkezetet már-már felbontani készülöket. Bebizonyította, hogy a háborús károkról nem ő a hibás, a szövetkezet közös vagyonáért felelős kora nemzedéke az utókor előtt, és hazugság a nem jövedelmezőség, és rágalom, hogy a szövetkezet csak a vezetőknek keres. Felidézte azt a sok elismerést, amelyet Homoródszentpál szövetkezetei szereztek.

A falubeliek önérzetéhez szólt, akik az erdélyi magyarság büszkeségei lettek. Azok, akik a szövetkezetet szét akarják rúgni, felelőtlenek és tudatlanok. Felhozta azok esetét, akik hasonló meggondolatlanságot követtek el, és az új román hatalom különbnél külön akadályokat gördített az újraalakítás elé. A 79. zsoltárral szól a jelenlévőkhöz: „Gyalázattá lettünk szomszédaink előtt, csúfságul és nevetségül a körülöttünk lakóknak.”

Ezt követte a drámai felhívás: „Hűség a szövetkezethez mindhalálig!” A meghunyászkodó ellenség jelenlévő tagjaiból néhány kikullogott a teremből. Több ilyen szövetkezetellenes megmozdulásról nem számol be Ürmösi.

A 20 éves jubileumi ünnepi beszédet program-ismertetésnek vehetjük. Címe: Melyek a legfontosabb teendőink a szövetkezeti eszme megerősödése és terjedése szempontjából. Alább a szónoklat vázlatát adom.

1. Legelső és legsürgősebb teendő a szövetkezeti eszme népszerűsítése (demokratizálása) Fontos szerep hárul itt a magyar egyházak lelkészeire, tanítóira és a falusi értelmiségiekre.
2. A szövetkezeti öntudat felébresztése, a szövetkezet pártolása. Ennek érdekében nagyszabású vidéki értekezleteket kell tartani: raktárszékhelyeken (megyei központokban)
3. Több missziókészséget a központi tisztviselőktől, akik találjanak alkalmat a szövetkezeti tagsággal személyes találkozásokra.
4. Boltosnevelés. Elméletileg a központban, gyakorlatilag egy jól képzett tapasztalt boltos mellett.
5. Önálló szövetkezeti lap kiadása. Eddig az Erdélyi Gazda mellékleteként megjelent Hangyában kevés hely jutott a szövetkezeti propaganda részletes kifejtésére. A jubileumi fórum határozata

nyomán megjelent 1925. július elsején a Szövetkezés, amelynek Ürmösi József állandó főmunkatársa és rovatszerkesztője lett.

Ürmösi eddigi szövetkezeti, szövetkezetszervező és vezetői gyakorlatának valamint írói tehetségének elméleti betetőzése és összefoglalója a Szövetkezeti Káté, amellyel díjat nyert a Keleti Újság 1928. évi vezércikk pályázatán.

Állandó munkatársa volt az Udvarhelyi Híradónak, az Unitárius Naptárnak, Unitárius Közlönynek, Hangya Naptárnak, a Magyar Nép című néplapnak stb., ahol a szövetkezeti élet gyakorlati és elméleti kérdéseiről cikkezett.

Ürmösi József tevékenységének méltatását 1930. január 29-i számában a következő cím alatt közölte a Brassói Lapok: „Egy község ünnepe, melyben az egész székelység szíve dobog”. A cikk aláírói Kacsó Sándor és Halász Gyula szerkesztők. Tömör jellemzésüknél mi sem mondhatunk többet: „Ez az Ürmösi József nem volt átlag pap, hanem apostola volt népének, aki jóra, nemesre, szépre és igazra tanított (a jó pap ma már ne holtig tanuljon, hanem holtig tanítson), aki szociális és gazdasági téren is új utakat jelzett és vágott, s főképp a szövetkezés, szolidaritás irányát szabta meg, eszközeit és intézményeit hozta létre.”

A *Szövetkezés* című központi újság ugyanerről a lelkeszbúcsúról a következőképpen számol be: „Ürmösi Józsefnek 25 éven át, lankadatlan kitartással folytatott egyházi, társadalmi és szövetkezeti munkáját egyházi főhatósága azzal honorálta, hogy püspöki-titkári állásra hívta meg. Ezért kellett a különben nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvendő lelkésznek egyházközségétől búcsúznia.

‘A Szövetkezés olvasói Ürmösi Józsefet ismerik merész vágású cikkeiről, érdekes párbeszédeiről, amelyet a nép ajkáról szedett össze, éleslátásával és megfigyelésével. Írásaiban úgy, mint szervező beszédeiben világos hasonlatok, meggyőző érvek vannak, melyekkel mindig fején találja a szegyet. Értékes, nagy szervező erejű szövetkezeti vezető volt és hisszük, hogy még az lesz sokáig.’”

A szentpáliak körében szállóigévé vált, hogy a „Tiszteletes úr csak egyet szól, és a falu fél lábra áll”, vagy egy későbbi visszaemlékezés: „Ürmösi idejében még a mennybe is csak üzletrésszel lehetett bejutni.”

Minden anekdotázáson túl, jó tíz év múlva Ürmösi tanítványai így gondolnak apostoli lelkületű papjukra:

„A munka megbecsülése. Homoródszentpál közönsége a Földművelési Miniszter által rendezett gazdaképző tanfolyam záróvizsgája alkalmából, folyó évi március 2-án, volt lelkipásztorának Ürmösi József püspöki titkárnak, aki a homoródszentpáli népjóléti intézményeket szervezte volt, a következő hálaíratot intézte: 'A lélek virágának: a hálaérzetnek indításából írjuk sorainkat, melyekben régi tartozásunkat kívánjuk kiegyenlíteni. Ön, Nagytiszteletű Urunk, községünknek egy negyedszázadon át nemcsak lelkipásztora, s ékesen szóló apostola, hanem népjóléti intézményeinknek, egyházi és társadalmi egyleteinknek megalapítója és tartó lelkes munkása volt. Ezekben az egyletekben sok tiszta nemes magot vetett lelkünk barázdájába, melyekből több kikelt, s termett százannyit.'”¹⁴

JEGYZETEK

1. *Új Lexikon*, Bp., 1936. VIII. köt. 3955.
2. Ürmösi József: *44 év a lelkipásztori és a szövetkezeti munkamezőn*. (Kézirat) Kolozsvár, 1949. 1. (Továbbiakban: Ürmösi. J.: 44 év...)
3. *Székely – Udvarhely*. 1903. április 26.
4. Benedek Elek: *Halljátok, emberek?* B., 1957. 239-240.
5. Ürmösi J.: 44 év..., 4.
6. Ürmösi J.: 44 év..., 5.
7. *Udvarhelyi Híradó*. XI. (1908. december.20). 51.
8. Ürmösi J.: 44 év ... , 6.
9. Róth András Lajos: *Dorner Béla, a székely gazdak nevelője*. In: Székelyföld. 1999. okt., 61. 31. jegyzet
10. u.o. 26. jegyzet
11. Ürmösi J.: 44 év..., 30.
12. Ürmösi J.: 44 év..., 28-29.
13. Ürmösi J.: 44 év..., 34.
14. *Unitárius Közlöny*. 1941. március

GIDÓ CSABA

Az udvarhelyszéki református felekezeti oktatás helyzete az impériumváltás korában

Küzdelem a fennmaradásért

„...a dolog jelenleg úgy áll, hogy az 1918 után alakult új elemi iskoláink nyilvánossági jogát nem ismerte el a kormány, tehát akármely pillanatban be is zárhatja. Az 1918 előtti, régi iskolákat pedig az a veszedelem fenyegeti, hogy az állam telkeket sajátít ki állami iskola céljaira azon községekben is, hol csupán felekezeti iskola működik és működött évszázadok óta. Ha ezekre a kisajátított telkekre felépülnek – minthogy bizonynyal felépülnek – a község, tehát a mi híveink pénzéből az állami iskolák, azok nem versenytársai, hanem elnéptelenítői lesznek a felekezeti iskoláknak. Mert megállapíthatjuk jelenleg is, hogy az állami iskolák mellett a nagy áldozatok árán fenntartott felekezeti iskolák nem tudnak benépesedni, hanem csak sorvadnak.”¹

Vajda Ferenc udvarhelyszéki református esperes szavai alig hat évvel azt követően hangzottak el, hogy a román kormány aláírta az 1919. évi párizsi kisebbségi szerződést, amelynek 11. cikkelye értelmében: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek, a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”²

A békeszerződéseket aláíró román kormány azonban nem tekintette magára nézve kötelezőnek a nemzetközi előírások betartását. A két világháború közti időszakban egymást váltó nemzeti liberális és nemzeti parasztpárti kormányok az erdélyi magyar társadalom szellemi és anyagi bázisának meggyengítésére törekedtek. Az erdélyi magyarság fennmaradásért folytatott küzdelmeiben elsórángú helyet foglalt el az oktatás területe. Az impériumváltás során jelentős változásokra került sor az erdélyi magyar felekezeti és világi oktatás terén. Az 1918–1920 közötti időszak az erdélyi magyarság mindennapi életében a bizonytalanság, a passzivitás, a kivárási időszak.

Az 1918-as impériumváltás alkalmával a román állam a magyar állam jogörökösének tekintette magát. Székelyföldön a legtöbb állami iskola a XIX–XX. század fordulóján, az egykori felekezeti iskolákból jött létre. A gazdasági problémákkal küszködő székely helységek egyházi közösségei nem tudták megfelelően ellátni az iskolák szükségleteit és ezért tanintézményeik nagy részét átadták az államnak, ugyanakkor az egykori magyar állam bérbe vette több esetben a volt felekezeti tanítói lakást is, amelyben a régi felekezeti vagy az oda újonnan kihelyezett tanító lett elszállásolva.

A magyar államnak átadott iskolákat a közhatalom-változás után a román állam vette át, mely egy ideig teljesítette a szerződések azon pontját, hogy az állami iskolák egyik tanítója, aki az énekvezéri teendőket is végezte, mindig olyan vallású kell legyen, mint a községben lévő legnagyobb egyház. A román állam 1919-ben 373 magyar és 25 román tannyelvű elemi iskolát vett át a három székely megyében, Udvarhelyen, Csíkban és Háromszéken.³

A hatalomváltás az iskola tanítási nyelvének a megváltoztatását jelentette a legtöbb intézmény esetében. A több évszázados múlttal és hagyománnyal rendelkező felekezeti tanintézmények váltak a magyar oktatás őrzőivé. Az egyedüli iskolafenntartóvá vált egyházak, tanintézmények százainak felállításával reagáltak a bekövetkező fordulatra, így próbálva betölteni a kiesett állami magyar tanintézmények utáni űrt.

Már a Nagyszebenben székelő Kormányzótanács átmeneti irányítása idején, 1919-ben elrendelik az összes elemi iskola átszervezését, megteremtik a „*nemzeti elemi iskolák és óvodák*” típusát, s kizárólag állami iskolák felállítását engedélyezik azon községekben, melyeket román településeknek minősítenek.⁴ A magyar iskolák ügyében eleinte a nagyszebeni Kormányzótanács döntött. Az állami tanítók számára elsősorban a román állammal szembeni eskütétel jelentett súlyos problémát, sokan ezt megtagadva a felekezeti iskoláknál próbálnak átmenetileg elhelyezkedni. Az újonnan felállított kisebbségi felekezeti iskolák nyilvánossági jogát nem mindig ismerik el. A nyilvánossági jog elismerése néha évekig elhúzódik, s ez a körülmény bizonytalanságban tart mindenkit: szülőket, tanulókat és tanárokat egyaránt. Nem ritka az sem, hogy megvonják az iskolák nyilvánossági jogát, amelynek visszaszerzése a legjobb esetben is hosszú évek kilincselése révén valósulhat meg.

A közoktatásügyi minisztérium az elismerés előfeltételül a következőt kívánta: a) alkalmazkodás az állami tantervhez; b) államilag képesített tanerők alkalmazása; c) megfelelő iskolai helyiségekről való gondoskodás; d) tandíj nem szedhető; e) csak a román kultuszminisztériumtól engedélyezett tankönyvet lehet használni; f) megfelelő tanítói és tanári fizetéseket kell adni.⁵

1919-ben a kolozsvári református egyházkerület igazgatótanácsának rendeletére minden egyházközség megpróbálja megszervezni, újraindítani a felekezeti elemi oktatást. A következőkben az udvarhelyszéki református felekezeti oktatás helyzetét próbálom felvázolni több táblázat segítségével. Az első táblázatban azon egyházközségek kerültek, amelyek felekezeti iskolával rendelkeztek az impériumváltás előtti korszakból. A második táblázatban pedig azok az egyházközségek lettek felsorolva, amelyekben a hatalomváltás következtében a református egyház iskolákat alapított.

A táblázatokban jelezni próbáltam, hogy milyen helységben, hány gyerekkel, tanerővel és mikor vette kezdetét a tanítás. A tanulók számával kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy az adatok a református tankötelesek számát jelzik 6-15 éves korig. A nagyobb korú gyermekek többsége azonban csak időszakosan vagy egyáltalán nem látogatta az iskolát. Nem ritka jelenség, hogy a még tanköteles, 12 évesnél idősebb gyerekek közelebbi vagy távolabbi városokban cselédként vagy inasként dolgoznak. Jelentős számot alkotnak az otthontartózkodó, de iskolába nem járó tankötelesek. A korabeli egyházi jelentések ennek okát a ruhátlanságban és cipő hiányában, ősszel és tavasszal a mezei munkában való segédkezésben látják. A tanítók így jóval alacsonyabb számú gyerekekkel dolgoztak. Egy korabeli rendelkezés szerint minden tanítóra 60 gyerek kell jusson. Az 1919–1920-as tanévben, szinte minden régi felekezeti iskolában idejében megkezdődhetett az oktatás, ez azonban már nem mondható el – mint ahogy a második táblázatból kiderül – az újonnan felállított felekezeti iskolákról.

Kimutatás az egyházmegye református felekezeti népiskoláiról 1919-es évből⁶

A. Régi iskolák

Sor-szám	Egyházközség	Tanítás kezdete	Tanérók neve	Tanuló száma
1	Bikafalva	1919. IX. 15.	Farkas Béla	45
2	Farcád	1919. X. 01.	Csomor Dénes	38
3	Hodgya	1919. IX. 15.	Borsai Ferenc	75
4	Kányád	1919. X. 06.	Hodgyai Géza	87
5	Kecsetkisfalud	1919. IX. 15.	Szabó Albert	73
6	Küsmöd	1919. IX. 25.	Benkő Borbála	85
7	Mátisfalva	1919. IX. 15.	Fábián Károly	40
8	Rugonfalva	1919. IX. 15.	Szőke Gábor, Péter Margit	98
9	Szolokma	1919. X. 13.	Áros János	84
10	Telekfalva	1919. IX. 23.	Székely Gábor	53
11	Sándortelke	1919. X. 15.	Bálint András	20

B. Új iskolák:

Egyház-község	Tanítás kezdete	Tanérók száma	Tanulók száma	Tanítók neve	Iskola elhelyezése
Agyagfalva	1919. XII. 15.	2	148	Vida Mózes Keresztes Ilona	Egyházi épületben
Alsóboldogfalva	1920. I. 02.	1	46	Szatmáry Lajos	Bérházban

Egyház- község	Tanítás kezdeté	Tanítók száma	Tanulók száma	Tanítók neve	Iskola elhelyezése
Alsósófalva	1919. XII. 14.	5	321	Szegedi Károly	Állami iskola épületében
				Györke Rózsika	
				Szabó János	
				Bakó Lenke	
				Szász Erzsébet	
Bágy	1919. XI. 01.	2	72	Derzsy Géza	Kántori lakásban
				Debreczi Ilona	
Betfalva	1920. I. 05.	2	62	Bokor Károly	Egyháztulajdont képező állami iskolában
				Gyarmathy Anna	
Csekefalva	1919. XII. 05.	2	76	Elekes György	Állami iskolában
				Török Ákos	
Ége	1920. I. 12.	1	10	Bálint István	Községházában
Etéd	1920. I. 02.	2	91	Péter Márton	A régi református iskolában
				András Albert	
Felsőboldogfalva	1919. VIII. 01.	1	52	Baczó Áron	Állami iskolában
Felsősófalva	1919. XII. 15.	5	296	Böjte Béla	Állami iskolában
				Veres Mózes	
				Keszer Kálmán	
				Keszerné Seitz Margit	
Fiatfalva	1919. XII. 15.	1	73	György Károly	Állami iskolában
Homoród- szentlászló	1919. X. 16.	1	42	Szabó István	Állami iskolában
Miklós falva	1920. I. 15.	1	40	Bokor Kálmán	Bérházban

Egyház- község	Tanítás kezdeté	Tanítók száma	Tanulók száma	Tanítók neve	Iskola elhelyezése
Homoród- szentmárton	1919. X. 02.	1	95	Kiss József	Bérházban
Kisgalambfalva	1919. X. 01.	1	72	Biró Lajos	Község tulajdonban lévő állami iskolában
Körispatak	1919. XII. 08.	2	70	Demeter Mihály	Demeter ErzsébetKántori lakásban és állami iskolában
Nagygalamb- falva	1919. X. 01.	3	122	Száva Mihály Beke Albert Buna Anna	Magán- lakásban
Nagysolymos	1919. IX. 30.	2	88	Rákosi Béla Szentgyörgyi Mihály	Állami iskolában
Ócfalva	1919. X. 14.	1	35	Kiss Albert	Kántori lakásban
Parajd	1919. XI. 24.	2	173	Kovács Mihály Zilahi Géza	Állami iskolában
Petek	1919. X. 01.	2	159	Demeter Miklós Péter Etelka	Az iskola épületében, és egy bérházban
Siklód	1919. XII. 13.	3	276	Simó Lőrincz Spaller Ilona Orbán Etelka	Állami iskolában
Sükő	1919. XII. 15.	1	30	Mozes Sándor	Az államnak átadott iskolában.
Szederjes	1919. IX. 29	1	110	Bokor Tamás	Az államnak átadott iskolában.

Egyház- község	Tanítás kezdeté	Tanítók száma	Tanulók száma	Tanítók neve	Iskola elhelyezése
Székelydália	1919. XII. 14.	1	57	Báthory Miklós	Állami iskolában
Székelykeresztúr	1919. IX. 22.	5	142	Szász Béla Deák Ferenc Lőrinc András Szabó Erzsébet Osváth Árpádné sz. Bedő Katalin	Egyház tanácstermében és unitárius gimnázium egyik tantermében
Székely- magyarós	1920. I. 02.	1	36	Rozsondai István	Egyházi épületben
Székelymuzsna	1920. I. 02.	3	145	Jakab József Kozma Miklós Gábos Júliska	Község állami iskolában
Szenterzsébet	1920. I. 02.	2	62	Szakáll István Mester Berta	Református énekvezér lakásában
Székelyudvarhe- ly	1919. X. 01.	5	123	Gyerkes Mihály, Blajer Balázs, Kertész Albert Lőrinczi Béla	Albert VinczeEgyházi épületben.

Bögözen szervezés alatt volt az iskola, de a hatóság nem engedélyezte a megnyitást. Az egyik tanítót, Szőke Gézát államellenes cselekedet vádjával internálták Fogarasba, a másikat nem engedték be a községbe. Tanköteles református gyermekek kénytelenek a magyar tannyelvű román állami iskolában menni. Nincs református felekezeti iskola: Bözödben, Kissolymoson, Siménfalván, ahol a tanulók alacsony száma miatt a gyermekek unitárius iskolába járnak. Patakfalván csak 1920-ban szervezik meg a felekezeti iskolát. Árvátfalván a presbitérium nem mondta ki az iskola szervezését, így a gyerekek az állami iskolába jártak.

Ha figyelembe vesszük a patakfalvi iskolát is, akkor 1920-ban összesen 42 református felekezeti iskola működött Udvarhelyszéken. Ez a szám azonban csak erre a szűk időszakra érvényes, mivel az elkövetkező években folyamatosan csökkent a felekezeti iskolák száma, helyüket az állami iskolák veszik át.

Az újonnan megszervezett felekezeti iskolák számos akadállyal találták szemben magukat. Az egykori magyar állami iskolaépületeket a román állam vette birtokba és azokat nem volt hajlandó átadni, minden eszközzel igyekezett akadályokat gördíteni a felekezeti oktatás beindítása elé. Ennek gyakorlati okai is voltak: több helységben az egyedüli elfogadható középület az iskola épülete volt, így természetes, hogy ide rendezkedett be a román csendőrség is.

A helyi közigazgatási szervek nem rendelkeztek kezdetben semmiféle utasítással, hogy hogyan viszonyuljanak az újonnan szervezendő felekezeti iskolákhoz. Így, több községben a helyi állami szervek egyáltalán nem, vagy csak ideiglenesen engedték át az egyháznak az egykori iskola épületét. Másrészt az állami tanítók egy része is bizalmatlanul fogadta az egyház beleszólását a tanügybe. Sokan csak a hűségeskü elől menekültek a felekezeti iskolákba.

A korabeli iratokból kitűnik, hogy a hívek sem álltak egyértelműen ki a felekezeti iskolák mellett. Több helységben, mint például Homoródszentlászlón, Miklósfalván, Betfalván, Árvátfalván vagy Bágyban, a hívek egy része maga mellett tudva az állami tanító támogatását is, az állami iskola mellett érvelt. Arra hivatkoztak, hogy a nehéz gazdasági körülmények között nincs értelme egy újabb terhet nyakukba venni, így is alig tudják fenntartani magukat és adókötelezettségüknek mind az állam, mind az egyház felé eleget tenni. Másrészt, a helyi közigazgatás szervei több alkalommal is nyilatkozatot tettek arra vonatkozóan, hogy továbbra is fennmarad a magyar tannyelvű állami oktatás. A hívek egy részét elbizonytalanította, hogy az egyház nem kapta vissza a magyar államnak egykor átadott iskolaépületeit, így új helyiséget kellett keresni, amelyet legtöbb esetben a kántortanító, vagy a lelkész lakásában rendeztek be.

Az első időszakban, az új felekezeti iskolák nem rendelkeztek megfelelő berendezéssel, tanszerekkel és tankönyvekkel. A tanfelügyelőség pedig újabb és újabb iratok benyújtását követelte, amelyekre a választ egy-két hónap múlva küldte el, így hátráltatva az iskolák megnyitását.

Több helységben hónapokig nem volt tanítás sem az állami iskolában (általában gyerek vagy tanító hiánya miatt), sem a felekezeti iskolában (tanterem, működési engedély vagy tanító hiánya miatt).

A fenti táblázatból is kiderül, hogy a legtöbb iskola csak 1919 decemberében vagy a következő év januárjában nyitotta meg kapuit. Az udvarhelyszéki tanfelügyelő, Nistor Joachim 1919. december 4-i rendeletében értesíti Vajda Ferenc református esperest, hogy „...ott, ahol az állami érdekek megengedik az állami iskola épületét is használatba adom. E célból felhívom a járási szolgabírókat, hogy a hozzá forduló azon egyházközségeknek melyek az új felekezeti iskolájuk szervezését ide bejelentették, adja át az iskolaépület kulcsát és az átadásról az egyházközség képviselőjével vegyen fel jegyzőkönyvet, melyben az egyház elismeri a használatba vételt és kötelezi magát, hogy a használatba vett vagyontárgyakat úgy amint az iskolai leltárban és a román állam tulajdonába történt átvételekor felvett jegyzőkönyvben fel vannak tüntetve, annak idején hiánytalanul vissza adja.”⁷

A megnyitásra az engedélyt a tanfelügyelő csak december 4-én adta ki, azt is csak az 1920-as év februárjáig, és az iskola épületének használatáért 400 korona bérleti díjat követelt. Az átadások december folyamán történtek. A református egyház tiltakozott a román kormányzótanács azon rendelete ellen, hogy csak február végéig engedélyezi a felekezeti iskolák működését, és hogy olyan követelésekkel áll elő, amelyeket szinte lehetetlen teljesíteni.

Nem kis gondot jelentett az állami tantervhez való alkalmazkodás, elsősorban a történelem, földrajz és az alkotmánytan terén. A tanítók nem rendelkeztek ismeretekkel Románia történelméről, földrajzáról és alkotmányáról. Magyarországgal kapcsolatos tananyagot tilos volt tanítani, ezért a legtöbb iskolában nem is tanítják ezeket a tantárgyakat. Nem ritka, hogy a csendőrség elkobozza azokat a tanszereket, amelyek magyar történelemmel kapcsolatosak. Például Székelymuzsnáról a szomszédos Erkedről érkező csendőrség 1920 áprilisában a következő tárgyakat vitte el a helyi iskolából: 20 darab színes olaj lenyomatú történelmi képet, 5 darab honfoglalási képet, 2 darab nemzeti zászlót, 1 darab IV. Károly király portrét, 1 darab Eötvös József portrét, 1 darab EMKE lobogót és 1 darab iskolai lobogót.⁸

Az udvarhelyi tanfelügyelőség jövedelmi jegyzőkönyvet és díjlevelet követelt az egyháztól, aminek teljesítése gyakorlati akadályokba ütközött, hiszen az iskolafenntartó egyházközségek nem voltak tisztában vagyoni helyzetükkel és azzal sem, hogy milyen összeget tudnak állandóan felekezeti iskolai célokra fordítani. Több egyházközségnek vagyona egy része hadi kölcsönbe volt fektetve, földbirtokuk jövedelmezőségét a közelgő földreform küszöbén még nem lehetett megállapítani. Ezért a református kerületi igazgatótanács kérte, hogy a tanfelügyelőség elégedjen meg azzal, hogy szabályszerű költségvetéssel igazolja, hogy az iskolák fenntartására az 1919–1920-as tanévre fedezetük van és engedélyezze, hogy a tanítókat csak egy évre alkalmazza, díjlevelüket is csak egy évre állítsa ki. Az egyház által felhozott pénzügyi problémák elrendezési módja nemcsak a tanfelügyelőséget, hanem az állami iskoláktól újonnan felekezeti iskolákhoz került amúgy is pesszimista, elsősorban családos és idősebb tanító generációt sem elégítette ki.

Megnézve a korabeli oktatás ügyét nem lehet kijelenteni, hogy a gondok oly egyértelműen következnének egymásból. Szinte adott a kép, hogy az egyik oldalon áll a román állam, amelynek célja az erdélyi magyar nyelvű oktatás visszaszorítása és az erdélyi magyarság asszimilálása, életterének leszűkítése. Másik oldalon állnak az erdélyi magyarság intézményei, amelyek foggal-körömmel harcolnak meglévő jogaik megvédésért. Ezt a képet árnyalni kell, hiszen így túlságosan egyoldalú. A múltat vizsgálva el szoktuk felejtetni azokat az emberi tényezőket, amelyek befolyásolják az utólag oly nagy jelentőséggel felruházott döntéseket. Másrészt 1919-ben vagyunk, amikor még semmi sem biztos, az egyszerű emberek számára még mindig ott a remény, hogy e térség Magyarországhoz fog tartozni.

A forrásokból az derül ki, hogy legalábbis az 1920-ban megszűnő és jelentős gondokkal küszködő református iskolák problémáinak hátterében nem is annyira a román állam lépései álltak, hanem a református tanítók lemondása és állami szolgálatba állása vagy repatriálása, a hívek kellő támogatásának hiánya, az egyházi és világi személyek közötti torzalkodások!

A tanítók egy része attól félt, hogy a felekezeti iskolákban a konzervatív vallásos életfelfogás fog érvényesülni, és inkább a világi magyar iskolák megteremtését szorgalmazták. Egyértelművé vált az is, hogy az

egyház nem tud oly megfelelő körülményeket biztosítani sem az ideális tanítás megteremtéséhez, sem a tanítók számára, mint amilyeneket azok a magyar államtól megszoktak és elvártak. A felekezeti iskolákhoz átment tanítók számára aggasztó jelenség volt, hogy a román kormányzótanács a felekezeti iskolák működését csak február végéig engedélyezte, amikor még nem lehet lezárni a tanévet. A tanítók sorozatos zaklatásnak vannak kitéve az állami hatóságok részéről és olyan épületekben kénytelenek tanítani, amelyek közül sok még magán viseli az 1916-os román betörés nyomait.

Számos helységben – annak ellenére, hogy a tanfelügyelőség december elején engedélyezte az iskolakezdést – a tanítók és diákok állandó zaklatásnak voltak kitéve a helyi közigazgatási szervek részéről. Például Nagyalambfalván az egész 1919–1920-as tanévben, a tanítás szakaszokban folyt: 1919. október 1-én beindul a tanítás, október 31-én, tanfelügyelőségi rendeletre az iskolát bezárják a többi felekezeti iskolához hasonlóan. December 15–18-a és 1920. január 5–15-e között a tanítás újra kezdődik, de ekkor a helybeli közjegyző zárátja be önkényesen. Végül 1920. február 25-én kezdődik meg a tanítás, amikor elméletileg a tanfelügyelőségtől kapott engedély már lejárt.⁹ Az iskolák többsége pedig április végén vagy májusban a mezei munkák beindulása miatt kénytelen kiadni a vakációt.

A tanerők fizetése súlyos gondot okozott mind az egyháznak, mind a híveknek, ezért a legtöbb helységben a tanítókat kántortanítóként alkalmazták és így a kántori kepe, amit a hívek legtöbb esetben terményben vagy pénzben fizettek, illetve az egyháztól kapott földterületből származó jövedelem pótolta a meglehetősen rendszertelenül érkező tanítói béreket. A kántori kepe nagysága mindig az adott egyházközség anyagi helyzetétől függött és általában a papi kepe nagyságának a felét jelentette. Ha megnézzük, az I. mellékletben közölt táblázatot, érdemes megfigyelni a tanítók mozgását, származását és családi állapotát.¹⁰

A 79 tanító közül 50 Udvarhelyszék területéről származott és mintegy 51 tanító, 10 vagy annál több éve volt a tanügyben. Az idősebb tanítók számára a későbbiekben jelentős gondot okozott a román nyelv elsajátítása, a román tantervhez való alkalmazkodás. A tanítók többsége rendelkezett családdal és sokan közülük több gyerekes családot próbáltak fenntartani. Ez csak a kántori munka elvállalása révén vált lehetségessé.

A kántori teendők ellátása azonban a tanítás kárára ment, hiszen részt kellett venni mindenféle egyházi jellegű tevékenységben.

Több tanító is bírálta a felekezeti iskolák színvonalát, sokan csak átmeneti állapotnak tekintették azt az időszakot, amit ott töltöttek. 1921-ben kisebb polémia bontakozott ki az udvarhelyi lapokban Gyerkes Mihály székely-udvarhelyi, 1919/1920-as tanévben felekezeti, majd 1920/1921-es tanévben már állami tanító cikkével kapcsolatban. Gyerkes vallási elfogultsággal, hozzá nem értéssel vádolja a felekezeti oktatást, és hiszi, hogy „*az állam erős elhatározással van, hogy jelentékeny áldozatok árán, de jó népoktatást akar minden nyelvű és vallású polgárai számára*”.¹¹

Szerinte csak az állam képes kiépíteni egy modern világi oktatási rendszert. A magyarnyelvű felekezeten kívüli oktatás ügyét kezdetben több vezető politikus és értelmiségi is támogatta, mint például Paál Árpád, Benedek Elek, Szentimrei Jenő, Kós Károly, stb., akik túlságos optimizmusukban azt hitték, hogy a román állam teljesíteni fogja a kisebbségi szerződésbe foglaltakat. A későbbiekben azonban kiderült, hogy az állami iskolák a trójai faló szerepét töltik be, és szükség van a felekezeti iskolákra. Ezért hamarosan a korszak kiemelkedő személyiségei a felekezeti oktatás védelmezői közé sorakoznak fel.

Felekezeti vagy állami iskolát?

Az 1920-as évben jelentős változás következett be a felekezeti oktatás terén. A tanfelügyelőség minden olyan községben, ahol az új felekezeti iskola az állami épületben volt elhelyezve, visszakérte az épületeket és állami iskolákat létesített. Ebből kifolyólag nehéz helyzetbe kerültek ezek az iskolák, amit még fokozott, hogy megindult a tanítók egy részének az átvándorlása a biztonságosabb anyagi helyzettel kecsegtető állami iskolákba. Többen pedig a trianoni döntést követően Magyarországra telepedtek át, magukra hagyva a felekezeti iskolákat. Az egyház-községek híveinek nagy része bizalmatlan maradt az állami iskolákkal szemben és gyerekeit, az előbbi tanév kellemetlen élményei ellenére, 1920 őszén többnyire a felekezeti iskolákba íratta be. Az állami iskolák nagy része így gyermekhiánnyal küszködött, az itteni magyar tanítók nem egy esetben a helyi közigazgatás segítségével próbálták az állami iskolákba csábítani vagy kényszeríteni a tanköteleseket. Több helységből

arról érkezett jelentés, hogy azon gyerekek szüleire, akik nem az állami iskolákba írásták gyerekeiket, pénzbüntetést róttak ki. Az állami tagozatoknál nem volt tandíj, míg a felekezeti iskolák fenntartása a hívek teherbíró képességétől függött. Ennek következtében több helységben kisebb konfliktusok keletkeztek a világi és egyházi személyek között, és mint ahogy a következő táblázatból is kiderül, sok felekezeti iskola azért szűnt meg, mert nem bírták a versenyt az állami iskolákkal. Az állami iskolákban tanító személyek hasonló pénzügyi jelegű gondokkal találják szembe magukat, mint a felekezeti tanítók. A fizetések nem érkeznek rendes időben és a tanítói társadalom állandó létbizonytalanságban él, sokan közülük újból az egyház felé fordulva kérelmezik, hogy megtarthassák a kántori állásukat, annak ellenére, hogy lemondtak a felekezeti tanítói állásukról.

A közoktatási államtitkár 1920. szeptember 24.-i 27807–1920. számú rendeletében felhívja a tanfelügyelőket, hogy *„engedjék meg a szülőknek azt a szabadságot, hogy maguk választhassák meg azt az iskolát, hol gyermekeiket beírathatják. A felekezeti iskoláknak, ha elismert nyilvánossági joguk van nem zárhatók be súlyos ok s a főtitkárság tudta s előzetes bejegyzése nélkül.”*¹² Több helyen a hatóságok úgy értelmezték, hogy ez a rendelet csak a régi felekezeti iskolákra érvényes, és több felekezeti iskolának nem ismerik el nyilvánossági jogát.

Sok felekezeti iskola kénytelen tanító hiány miatt beszüntetni működését vagy arra kényszerül, hogy csak a református tankötelesek egy részét fogadja, mert nem rendelkezik elegendő tanerővel és tanteremmel. A következő táblázatban az 1920–1921-es tanévre kialakult helyzetet szeretném bemutatni az 1920-as egyházközségi jelentések alapján¹³.

Helyiség neve	Az oktatás helyzete
Agyagfalva	1920. dec. 5-én a tanerők állami szolgálatra jelentkeztek, az iskola tanító nélkül maradt, a szülők állami iskolába küldték a gyerekeiket.
Alsóboldogfalva	A református iskola beolvadt az unitárius iskolába, amelyet a két egyházközség közösen próbál fenntartani. Állami iskola működik.
Alsósófalva	1920. dec. 15-én a felekezeti iskolát kitiltották épületéből, a hívek nem voltak készek áldozatot hozni

	fenntartásáért, ezért megszűnt. Állami iskola működik.
Bágy	1920. dec. 10-ig a helybeli iskola felekezeti, ekkor átveszi az állam.
Betfalva	Az iskola egy tanerővel, bérházban működik. Állami iskola is működik.
Bikafalva	Református iskola.
Bögöz	Állami iskola.
Bözöd	A református és unitárius egyház közösen tartja fenn a felekezeti iskolát.
Csekefalva	A felekezeti iskola tanító hiányában megszűnt. Állami iskola működik.
Etéd	Református iskola mellett van katolikus és állami iskola.
Ége	Református iskola.
Farcád	Református iskola.
Felsőboldogfalva	Református iskola mellett van állami iskola, amely nem rendelkezik diákokkal.
Árvátfalva	Állami iskola.
Felsősfalva	Református iskolában tanító hiányában a lelkész tanít. Állami iskola működik.
Fiatfalva	A református és unitárius egyház közösen tartja fenn kezdetben, de 1920 novemberében az iskola államivá válik.
Hodgya	Református iskola.
Homoród-szentlászló	1921. január 20-án a felekezeti iskola tanító hiányában megszűnt, azóta állami iskola működik.
Miklósfalva	Református felekezeti és állami iskolák.
Homoród-szentmárton	A református és unitárius egyház közösen tartja fenn a felekezeti iskolát, van egy állami iskola is.
Kányád-Jásfalva	Református iskola.
Kecsetkisfalud	Református iskola.
Kisgalambfalva	Református iskola a kántortanító lakásában. Állami iskola is működik.
Kissolymos	Állami iskola.

Körispatak	Református iskola és állami iskola működik a helységben.
Küsmöd	Református iskola.
Mátisfalva	Református iskola.
Nagygalambfalva	Református iskola mellett van egy magyar és egy román tannyelvű állami iskola.
Nagysolymos	A református iskola 1921. január 1-től szünetel, mert a tanítók az állami iskolába mentek át.
Magyarhidegkút	Állami iskola.
Ócfalva	1920. december 1-től a tanító állami szolgálatba lépett, a református iskola megszűnt.
Parajd	A református és katolikus felekezet együtt tartja fenn az iskolát. Állami iskola is működik.
Patakfalva	Állami iskola és református iskola, amelyet 192. októberében szerveztek meg.
Petek	1921. január 10-én a tanítók az állami iskolához mentek át, a református iskola megszűnt.
Rugonfalva	Református iskola.
Siklód	Református és állami iskolák.
Sükő	192. októberétől a tanító átment az állami iskolába, a református iskola megszűnt.
Szederjes	Református iskola és állami iskola.
Székelydália	Állami iskola.
Székelykeresztúr	Református iskola.
Székelymagyaros	A tanító 1920 szeptemberében repatriált, a tanítás szünetel, a gyerekek az állami iskolába járnak.
Székelymuzsna	Református és állami iskola.
Székelyszenterzsébet	Református és állami iskola.
Székelyudvarhely	Református iskola.
Szolokma	Református iskola.
Telekfalva	Református iskola.
Újszékely	Állami iskola.

Székelykeresztúr és Székelyudvarhely esetében nem részleteztem, hogy még milyen felekezeti és állami iskolák voltak, elsősorban helyhiány miatt. Az egyházközségek felekezeti oktatását egységesen figyelve elmondható, hogy jelentős változásokra került sor az előző tanévhez képest. A trianoni döntést követően a tanítók felesküdték a román államra és ezt követően sokan visszatértek az állami tanintézményekbe. Ezzel a lépésükkel sokszor a helybéli felekezeti iskola megszűnését segítették elő. A fenti táblázatból is kiderül, hogy a megvizsgált református falvak esetében, összesen 25 református és 5 református-unitárius vagy református-katolikus, más néven felekezetközi iskoláról beszélhetünk. A felekezetközi iskolák a különböző felekezetek közti jó kapcsolatról és összefogásról árulkodnak.

A hivatalos adatok szerint a 136 községet számláló Udvarhely megyében, az 1920–1921-es tanévben 91 állami, 1 községi, 5 görög keleti, 34 római katolikus, 25 református, 10 unitárius, 3 evangélikus és 2 társulatok által fenntartott elemi iskola volt.¹⁴

A román történetírásban egyik legnagyobb demokratikus megvalósításként értékelt 1921-es földreform az anyagi csőd szélére sodorta az erdélyi magyar intézményeket és ennek keretén belül az iskolafenntartó történelmi egyházakat. Nem beszélve arról, hogy a minden nehézséget leküzdő felekezeti iskolák szembe találták magukat az állandóan változó törvényekkel és a román tanfelügyelők évi rendszerességgel bekövetkező ellenőrzésével, akik a legkisebb hiányosságért az iskola nyilvánossági jogát megszüntethették. A közoktatásügyi miniszter 1923. augusztus 22-én, a 90544. sz. rendeletével kötelezővé tette szeptember 1-től, a kisebbségi elemi iskolákban, a román nyelven való részbeni oktatás bevezetését.¹⁵ A rendelkezés értelmében az állami és községi óvodákban az oktatás nyelve román. A felekezeti iskolák I–II. osztályában a román nyelv napi egy órán át, a III–VI. osztályokban pedig napi két órán át tanítandó. Román nyelven tanítandó a földrajz, történelem és alkotmánytan. Csak az állam nyelvét bíró és az említett tantárgyakat tanítani képes tanítók alkalmazhatók. Ennek igazolására a felekezeti tanerők is 1924 szeptemberében az állami tanítókhöz hasonlóan kötelesek nyelvvizsgát tenni. Amely községben állami elemi iskola van, ott a felekezeti iskola csak saját hitfelekezete növendékeit fogadhatja be. A középiskolába csak az abszolváló vizsgát letett tanulók iratkozhatnak be. Az 1925-ös magán-

oktatási törvény, regáti mintára, a felekezeti iskolákat magániskoláknak minősíti. E törvény értelmében a felekezeti iskoláknak ugyanazon tantervük és szabályzatuk kell legyen, mint az államinak, év végén a nem nyilvános jogú iskolák tanulói állami bizottság előtt kell vizsgázzanak, ezért minden bizottsági tagnak egy állami tanító óradíjának dupláját kell fizeti az összes járulékokkal együtt.¹⁶

A fenti rendelkezések több helységben csak siettették a már 1920 végén a beindult folyamatot. A felekezetközi iskolák vagy teljesen megszűntek, vagy a nagyobb lélekszámmal rendelkező egyház irányítása alá kerültek, ahová azonban már más felekezeti tanuló nem járhatott. Az idősebb tanítónemzedék pedig szakmai válsággal küszködött, nehézségei voltak a román nyelv tanulása és tanítása terén, ezért a későbbiekben tagjai sorozatosan buktak el a tanfelügyelőség által szervezett nyelvvizsgákon. Sokan közülük inkább a nyugdíjazást választották, a tanerőhiányt pedig leghamarabb a felekezeti iskolák érezték meg. Az állami elemi iskola összes dologi kiadásait a község kellett viselje, az állam csak a tanszemélyzet fizetéséről gondoskodott, ebből kifolyólag a helyi közösségek egyre kevésbé voltak képesek a felekezeti iskolát is fenntartani. 1921-től Udvarhelyszéken rohamosan csökken a református felekezeti iskolák száma. A korabeli adatok szerint az 1922–1923-as tanévben 20 felekezeti iskola 30 tanítóval, az 1923–1924-es tanévben 18 református felekezeti iskola 24 tanítóval működött.¹⁷

Az udvarhelyi református felekezeti tanulók helyzetét a 2. mellékletben próbálom érzékeltetni,¹⁸ ahol felsorolom mindazokat a tanintézményeket, amelyeket 1924–1938 közötti időszakban a református tanulók látogattak. A táblázatból jól lehet látni, hogy évről-évre csökken a felekezeti tanintézményekben tanuló diákok száma, másrészt a 30-as évektől rohamosan nő a már teljesen román állami iskolákban tanulók száma. Ennek az oka természetesen a korabeli oktatási rendszer és a román államnak a kisebbségekkel szembeni magatartása.

A felekezeti oktatás helyzetének alakulása jól nyomon követhető a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban, amely szinte az impériumváltás korától folyamatosan figyelemmel kíséri az erdélyi felekezeti és állami magyar tannyelvű iskolák harcát a fennmaradásért. A *Magyar Kisebbség* 1923-as számai táblázatokba szedve közlik a magyar tannyelvű iskolák életében bekövetkező változásokat. Az Udvarhely megyére vonatkozó

táblázatból, hiányoznak több község iskolai adatai, így Homoródalmás, Lövéte, Székelyszáldobos, Telekfalva, Alsóboldogfalva, Böződújfalva, Kiskede, Rugonfalva, Felsősófalva, Parajd, Fenyéd, Firtosvárálja, Ká-nyád-Jásfalva, Kápolnásfalva, Kecsetkisfalva, Sándortelke. Ezeket a hiányosságokat igyekeztem pótolni a református falvak esetében.

Az oktatás területén az egyházaknak mindig fontos szerep jutott a történelem folyamán. A két világháború között a megváltozott körülményekből fakadóan az egyházakra hárult az a feladat, hogy őrzői legyenek az erdélyi magyar tananyelvű oktatásnak. Az impériumváltás időszakában azonban sokan bíznak a gyulafehérvári pontok betartásában, a román kormány ígéreteiben és nem állnak ki egyértelműen a felekezeti oktatás mellett. Sokan bírálják a sebtében felállított felekezeti tanintézményeket, amelyek nem feleltek meg a kor kívánalmainak. Ezek az iskolák azonban megpróbálták azt az űrt pótolni, ami az állami tanintézmények bizonytalan helyzetéből adódóan az elemi oktatásban 1919–1920 közötti időszakban kialakult. Másrészt, a tanítói társadalom esküt megtagadó részének egyfajta menedékhelyet jelentettek. Számos családfő számára a kántori állással kiegészített tanítói állás biztos megélhetést jelentett. Naivan bízva egy nagyvonalú román kisebbségpolitikai trendben, az 1920-as hűségeskü letétele után sokan visszatérnek az állami tanintézményekbe, és önkéntelenül segítik a román hatóságok magyar felekezeti iskolák elleni intézkedéseit. A felekezeti iskolák visszaszorítására tett intézkedésekkel párhuzamosan folyik az állami magyar tanintézmények elszorvasztása: a származáskutatás és névelemzés, az ún. „kultúrzóna” felállítása, román anyanyelvű tanítók kihelyezése a magyar iskolákba, a román tanárok előtti érettségi vizsgák, stb. révén.

A felekezeti iskolák a vallásos nemzeti nevelés terén váltak fontossá, de mozgásterük folyamatosan szűkült. Az állami iskolapolitika oda irányult, hogy a felekezeti iskolákat magyar nemzeti jellegük miatt minél inkább háttérbe szorítsa. Egy idő után már nem is volt szükség erőszakos iskolazárásokra, mert az egyház mind kevesebb helyen volt képes iskolát fenntartani és a magyar iskolák maguktól csukták be kapuikat.

I. melléklet: A felekezeti iskolákban szolgálatot teljesítő tanítók személyi adatai 1920-ból

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Agyagfalva	Keresztes Ilona ovónő	1882. II. 9. Felsősófalva	10	Hajadon		Alsósófalván. Udvarhely vm. 1911. II. 7-től 1919-ig. Agyagfalván. Udvarhely vm. 1919-től
	Vida Mózes tanító	1876. VII. 15. Páké	24	Nős. Felesége Balázs Vilma. Gyermekai: Béla, 22; Miklós, 19; Mózes 17, Erzsike 14, Sarolta 11 éves		Etiédén. Udvarhely vm. 1896. XI. 16.–1898. V. 7. Agyagfalván. Udvarhely vm. 1898. V. 7
	Keresztes Irma	1891. III. 30. Bögöz	8	Férjes, férje fogságban		Griidi. Fogaras vármegye 1912. VIII. 31.–1913. IV. 3. Agyagfalván. Udvarhely vm. 1913. IV. 3-tól.
Alsóboldogfalva	Szathmáry Lajos, énekevező, tanító	1883. I. 13. Szekélyderzs	19	Nős. Felesége Sándor Ida. Gyermekai: Lajos, 11; Jolán, 9.; Károly 3 éves		Szekélymúzsán Udvarhely vm. 1902. X. 4. –1916. IX. 1. Alsóboldogfalván. Udvarhely vm. 1916. IX. 1-től
Alsósófalva	Szász Erzsébet	1895. III. 8. Alsósófalva	5	Hajadon		Mezőköplény. Maros–Torda vármegye 1915. XI. –1918. IX. 1. Alsósófalva. Udvarhely vm. 1918. IX. 1-től

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Alsósófalva	Szabó János	1894. XII. 12. Szotyor, Háromszék- vármegye	6	Nőtlen		Aldobolyban Háromszék vm. 1914. IX. 1–1915. IX. 1-ig Orbaitelken. Háromszék vm. 1915. IX. 1–1916. VIII. 1-ig Alsósófalván. Udvarhely vm. 1916. VIII. 1-től
	Györke Rózsika	1884. IV. 3. Felsősófalva	16	Hajadon. Örökbe fogadta a hősi halált halt Bíró Mihály leányát, a 9 éves Ilonát		Alsósófalván. Udvarhely vm. 1904. IX. 1-e óta.
	Szegedy Károly, ref. tanító és énekevezér	1868. IX. 12. Mezőfölek Maros–Torda vármegye	31	Nős, felesége Flepsz Róza sz. 1867. II. 7-én		Mája. Maros–Torda vm. 1889. VIII. 4. – 1891. II. 16. Körtvefája. Maros–Torda vm. 1891. II. 16.–1849. VIII. 16. Alsósófalva. Udvarhely vm. 1894. VIII. 16-tól.
Bágy	Dertzsy Géza	1877. VIII. 2. Petek	22	Nős, felesége Debreczy Ilona. Gyermekai: Fábian Károly 1894, Fábian Ferenc 1896, Fábian Anna 1898, Dertzsy Klára 1901, Sára 1904, Géza 1910, Béla 1913, Albert 1916, Aranka 1917		Bágy. Udvarhely vármegye. 1897. X. 10-től felekezeti, majd állami, végül 1919. IX- tól ismét felekezeti tanító

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, ettől meddig, év, hó, nap
Betfalva	Bokor Károly	1883. I. 28. Betfalva	17	Nős, Gyarmathy Anna. Gyermekai: Anna 6, Lili 3 és Károly ? éves		Olasztelek. Udvarhely vm. 1903 IX. 5.–1904. VIII. 18. Betfalva. Udvarhely vm. 1904. VIII. 18-tól.
Betfalva	Gyarmathy Anna	1888. I. 29. Székely-udvarhely	13	Bokor Károly helyi tanító felesége		Kisháza. Bihar vm. 1907. IX. 20. – 1911. II. 5. Feketebátor. Bihar vm. 1911. II. 5.–1912. IX. 9. Betfalva. Udvarhely vm. 1912. IX. 9-től
Bikafalva	Farkas Béla	1892. XI. 9. Székelyderzs	18	Nős, felesége Bedő Ilona, 28 éves	Honvéd hadnagy a háború alatt	Nádasdarác. Kolozs vm. 1912. II. 22.–1919. VII. 1. Bikafalva. Udvarhely vm. 1919. VII. 1-től
Csekefalva	Török Ákos	1880. X. 22. Csekefalva	18	Nős, felesége Török Ákosné, 33 éves. Gyerekei: Árpád 14, Bertta 12, Piroska 10, Aranka 7, és Róztília 3 éves		Csekefalva. Udvarhely vm. 1902. II. 1-től
Ége	Bálint István	1900. II. 5. Székelydály	1920. I. 1-től	Nőtlen		Székelydály. Udvarhely vm. 1919-től.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Péter Márton	1882. XI. 11. Küsmöd	18	Nős, felesége Barthos Erzsébet, 26 éves. Gyermekei: Elek 9, András 8, Zoltán 5 és Gabriella 1 éves		Törtel. Pest megye, 1902. X.–1917. I. Etéden. Udvarhely vm. 1917 januárjától
Etéd	András Albert	1895. IV. 16. Firtos-martonos	3	Nőtlen		Etéden. Udvarhely vm. 1918-tól
Farcád	Thamó Gábor	1894. IX. 25.	6	Nőtlen	Még mindig hadifogságban van.	Nincs adat.
	Csomor Dénes	1899. II. 25. Agyagfalva	1919. X. 1-től	Nőtlen	Zászlós	Farcádban. Udvarhely vm. 1919-től.
Felsőboldogfalva	Baczó Áron	1898. IV. 14. Bágy	2	Nőtlen	Hadapród jelölt örmester. Gyalogságnál	Felsőboldogfalván. Udvarhely vm. 1919. I. 1-től
Felsősófalva	Hester Kálmánné, sz. Gáspár Eszter	1880. I. 26. Székely-udvarhely	20	Férjes. Gyermekei: Amália 18, Kálmán 15, Zoltán 14 éves		Felsősófalva. Udvarhely vm. 1900. I. 1-től
	Veress Mózes	1858. XII. 28. Bikafalva	42			Felsősófalva. Udvarhely vm. 1893. IX. 1-től az állami, majd a felekezeti iskolánál.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Szeitz Margit	1877. VIII. 3. Kolozsvár	24	Hajadon. Eltartott gyermekei: Kiss Margit 10, Kiss Pál 8 éves		Felsősófalván. Udvarhely vm. 1896. IX. 26.–1913. IX. 1. Gödemesterháza. Maros–Torda vm. 1913. IX. 1. –1914. IX. 1. Felsősófalván. Udvarhely vm. 1914. IX. 1-től.
	Bőjtse Béla	1862. XI. 4. Szolokma	34	Felesége Geréb Ágnes 45 éves. Gyermekei: Irén 24, Béla 8 éves		Alsósófalván. Udvarhely vm. 1887. I. 1.–1888. XI. 27. Felsősófalván. Udvarhely vm. 1888. XI. 27-től.
Fiátfalva	György Károly	1873. VII. 22. Zabola	26	Felesége Bartha Klára 45 éves. Gyermekei: Emma 23, Albert 17. Károly 15, Aladár 12, Lidia 10, Anna 8, Ida 3 éves		Szotyor. Háromszék vm. 1894. VII. 28.–1896. VIII. 23. Fiátfalva. Udvarhely vm. 1896. VIII. 24-től előbb felekezeti, majd állami, 1919-től pedig újból felekezeti tanító.
Hodgya	Borsai Ferenc	1891. VI. 29. Bibarcfalva	1	Nőtlen	Őrvezető	Hodgyában. Udvarhely vm. 1919-től.
Homoród-szentlászló	Szabó István kántortanító	1900. II. 8. Magyarhermány	2	Nőtlen		Homoródszentlászló. Udvarhely vm. 1918. X. 1-től.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Homoród-szentmáron	Kiss József kántortanító	1863. II. 17. Papolcz. Háromszék-megye	34	Felesége Bencze Juliánna 1864. VIII. 3. Gyermekei: Mária 30, Emma 25, Irén 22, József 17 éves		Papolcz. Háromszék vm. 1886. IX. 1.–1887. XI. 1. Bikafalva. Udvarhely vm. 1887. XI. 1.–1897. VIII. 30. Szederjes. Udvarhely vm. 1894. IX. 1.–1896. VIII. 30. Homoródszentmárton. Udvarhely vm. 1894. IX. 1-től előbb állami, majd 1919-től felekezeti tanító.
Kányád-Jásfalva	Hodgyai Géza	1880. IX. 22. Mátisfalva	20	Felesége Derzsi Gizella, sz. 1885. Gyermeke Hodgyai Géza, 16 éves	Egyéves önkéntes szakaszvezető a 82-es közös gyalogezrednél Szekelyudvarhelyen	Kányád. Udvarhely vm. 1900. XI. 1-től.
Kecsetkislalud	Szabó Albert kántortanító	1891. VII. 13. Hodgya	6	Felesége, Széles Mariska. Gyermeke: Irma ? éves		Kecsetkislalud. Udvarhely vm. 1913. XI. 6-tól
Kisgalambfalva	Biró Lajos	1895. II. 5. Petek	25	Nőtlen		Tanítói szolgálatának kezdete 1920. I. 20.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Kőrispatak	Demeter Mihály	1875. IV. 24. Alsóboldogfalva	25	Felesége Áros Eszter, 1877. Gyermekei: Ákos 23, Erzsébet 20, Andor 18, Ilona 15, István 11, Margit 2 éves		Kőrispatakon. Udvarhely vm. 1895. IX. 1-től
	Demeter Erzsébet	1900. XII. 16. Kőrispatak	1	Hajadon		
Küsmöd	Fülöp Árpád, kántortanító	1882. V. 24. Felső-csernáton	18	Felesége Antalfi Ilona, Gyermekeik: Ilka 14, Erzsébet 11, Zoltán 9, László 6 éves	Közlegény	Küsmöd. Udvarhely vm. 1902. X. 12-től
	Benkő Mózesné sz. Szibán Borbála	1890. IX. 24. Bikafalva	8	Férfjezett, gyermeke: Lili pár hónapos		Küsmöd. Udvarhely vm. 1914. III. 11-től
Mátisfalva	Fábán Károly kántortanító	1894. VII. 1. Mátisfalva	5	Felesége Gábor Márta, sz. 1901. XI. 3. Gyermeke: Erzsébet, 1 éves		Mátisfalván. Udvarhely vm. 1914. XI. 23-tól

Helység	Név	Születési év	Szolgalati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Mikósfalva	Bokor Kálmán, kántortanító	1886. XI. 3. Rugonfalva	10	Felesége Ambrus Rózália, sz. 1889. VIII. 25. Gyermekei: Györgyike 8, Rozália 6, Kálmán 2 éves, László pár hónapos		Vizakna. Fehér vm. Gagy, Miklósfalva. Udvarhely vm. 1917. VII. 1-től.
Nagygalambfalva	Beke Albert, kántortanító	1873. VII. 5. Siklód	25	Séra Irma. Gyermekeik: Kálmán 23, orosz fogságban, Berta 21, Albert 20, Pál 18, Ilona 13, Erzsébet 7 éves	Népfelkelő hadnagy a 22-es honvéd zászlóaljnál	Székelymagyaroson. Udvarhely vm. 1895. IX. 1. – 1900. IX. 1. Nagygalambfalván. Udvarhely vm. 1900. IX. 1.-től.
Nagysolymos	Szentgyörgyi Mihály	1877. V. 25. Zsombor Bács-Bodrog megye	24	Felesége Debreczy Ágnes, 37 éves. Gyermekei Ferenc 19, Mihály 17, Mária 16, Lajos András 12, László 9, János Béla 5, Ilona 2 éves, István 4 hónapos		Nagysolymos. Udvarhely vm. 1896. IX. 7-től előbb állami, majd 1919-től felekezeti tanító.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Ócfalva	Kiss Albert	1881. XII. 24. Rugonfalva	15	Felesége Molnár Róza 34 éves. Gyermekei: Irén 14, Róza 12, Géza 8, Albert 6, Erzsébet 3, Attila 1 éves		Jákótelke. Kolozs vm. 1905. II. 13. –1911. IX. 30. Ócfalván. Udvarhely vm. 1878. XII. 1-től.
Parajd	Kovács Mihály	1859. VIII. 2. Mája. Maros- Torda vm.	41	Felesége Flepsz Zina sz. 1859. III. 13.		Parajd. Udvarhely vm. 1878. XII. 1-től.
	Zilahy Géza énekvezér	1883. II. 23. Káposztás- szentmiklós. Maros-Torda vármegye	18	Felesége Gáspár Rozália sz. 1887. Gyermekei: Géza 15, Rozália 11, Béla 9, Gabriella 5, Árpád 1 éves		Torboszló. Maros-Torda vm. 1902. IX. 1.–1904. IX. 14. Marosludas. Mezőalbis telepén. Maros-Torda vm. 1904. IX. 16. –1905. XI. 3. Marosugra. Maros-Torda vm. 1905. XI. 3.–1907. IX. 1. Tövis 1907. IX. 1.–1911. XII. 23. Parajd. Udvarhely vm. 1912. I. 1- től.
	Gáspár Kálmán énekvezér Illyésmezőn	1884. X. 19. Köröd- szentmárton. Kisküküllő vármegye	16	Felesége Zilahy Zsuzsanna, 34 éves. Gyermekei: Zsuzsanna 8, Kálmán 6, Ferenc 4 éves		Torboszló. Maros-Torda vm. 1904. IX. 20.–1910. X. 10. Illyésmezőn. Udvarhely vm. 1910. X. 10-től.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
Petek	Péter Etelka	1892. VIII. 20. Réty, Háromszék vm.	8	Hajadon		Petek. Udvarhely vm. 1913. II. 25-től előbb az állami iskolában, majd 1919-től felekezeti iskolában.
	Demeter Miklós	1878. II. 1-én, Csekefalva	21	Nős. Felsége Papp Berta, 1883. május 22. Gyermekei: Dezső 20, Gyula 17, Ilona 15, Miklós 13, László 7 éves		Mátisfalva. Udvarhely vm. 1899. VII. 27.–1914. IX. 7. Petek. Udvarhely vm. 1914. IX. 7-től előbb állami iskolában, majd 1919-től a felekezeti iskolákban.
Rugonfalva	Szőke Gábor	1890. III. 31. Székely-keresztúron	9	Felesége Benedek Viola, 25 éves		Rugonfalván. Udvarhely vm. 1911. X. 29-től.
	Péter Margit	1894. III. 3. Szederjess	6	Hajadon		Rugonfalván. Udvarhely vm. 1904. X. 1-től.
Siklód	Simó Lőrincz	1863. VIII. 10. Székely-keresztúr	34	Felesége Nagy Poli sz. 1868. Gyermekük: Ilona 30, Zoltán 27, Anna 24 éves		Tiszabörkény 1886. V. 18.–1888. IV. 24. Székelykeresztúron és Gyergyószentmiklóson igazságügyi tisztviselő 1888. IV. 25. – 1897. III. 31. Siklódon. Udvarhely vm. 1897. III. 31-től állami, majd 1919-től felekezeti kántortartó

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Báthory Miklós kántortanító	1894. IX. 3. Mezőgyán				Árpád. Bihar megye. 1914–1915. Székelydályán. Udvarhely vm. 1915-től.
Székelykeresztúr	Szabó Erzsébet	1892. I. 26. Marosvásárhely	18	Hajadon		Szalkaszentmárton. Bács-Kiskun 1902. VI. 20–1914. I. 27. Székelykeresztúr 1914. I. 27-től
	Szász Béla	1870. VIII. 21. Székelykeresztúr	29	Nőtlen		Tiszanána. 1891. IX. 1.–1897. IX. 1. Székelymuzsna. Udvarhely vm. 1897. IX. 1.–1900. IX. 1. Székelykeresztúron. Udvarhely vm. 1900. IX. 1-től
	Lőrincz András	1881. XI. 30. Mátisfalva	20	Nős. Gyermekai: Bandi 15, Rózsa 11, Ernő 2 éves	Nem volt katona	Székelymagyarós. Udvarhely vm. 1901. VIII. 14.–1904. IX. 11. Etéd. Udvarhely vm. 1904. IX. 11.–1916. I. 31. Székelykeresztúron. Udvarhely vm. 1916. I. 31-től.
	Osváthné sz. Bedő Katalin	1890. V. 2. Alsórákos	28	Férjes		Bádok. Kolozs vm. 1912. IX. 1.–1918. XII. 31. Székelykeresztúr. Udvarhely vm. 1919. I. 1-től

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Deák Ferencz	1879. V. 14. Bikafalva.	22	Felesége Sebesi Anna 40 éves. Gyermekei: Róza 19, Sándor 17, Gábor 15, Ilona 14 éves		Petek. Udvarhely vm. 1898. IX. 5.–1914. V. 10. Székelykeresztúron. Udvarhely vm. 1914. V. 10-től az állami iskolánál, a református iskolánál 1919-től.
Székely-magyarós	Rozsodnay István	1878. II. 8. Halmagy.	23	Nős. Felesége Máthé Etelka 1883. Gyermekei: Gyula 15, István 14, Ilona 12, Anna 11 éves		Szenháromság. Maros-Torda vm. 1897. VIII. 1–1899. I. 26. Etiédén. Udvarhely vm. 1899. I. 26–1904. IX. 11. Székelymagyarós. Udvarhely vm. 1904.-től.
Székelymuzsna	Jakab József	1869. II. 8. Kányád	31	Felesége Kandó Ilona 36 éves. Gyermekei: Margit 17, József 15, Endre 13, Ilona 11 éves		Barót. Háromszék vm. 1889. II. 1–1890. IX. 1. Nagykadács. Udvarhely vm. 1890. IX. 1. –1891. I. 1. Mátisfalva. Udvarhely vm. 1891. I. 1. 1893. VII. 1. Kányád. Udvarhely vm. 1893. VII. 1.–1900. IX. 1. Székelymuzsna. Udvarhely vm. 1900. IX. 1-től

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, metől meddig, év, hó, nap
	Gábor Julianna	1896. VI. 26. Sárd	3	Hajadon		Magyarpéterlaka. Maros-Torda vm. 1917. XII. 29.–1919. VI. 1. Székelymúzsán. Udvarhely vm. 1919. XII. 1-től
	Kozma Miklós (unitárius vallást)	1897. XI. 6. Fiatfalván	1	Nőlen		Székelymúzsán. Udvarhely vm. 1919. I. 9-től. Az itteni állami iskolához lett kinevezve még 1917-ben, de helyét még nem foglalta el, mert 1919. I. 2-ig a magyar hadseregben szolgált
Székely-szenterzsébet	Szakáll István	1897. VIII. 14. Küsmöd	1919. XII. 1.	Nőlen	Tartalékos hadnagy a 82-es gyalogezrednél	Székelyszenterzsébeten. Udvarhely vm. 1919-től.
Székely-udvarhelyi ref. leányiskola	Giálné Virág Erzsébet.	1880. XI. 13. Szederjes	1919. II. 5.	Férfjezett		Székelyszentkirály. Udvarhely vm. római katolikus elemi iskolánál 1899. X. 27.–1908. IX. 1. Székelyudvarhely. Udvarhely vm. 1908. IX. 1.–1919. VII. 31. Állami elemi leányiskola. 1919. IX. 1-től a református leányiskolánál.
	Boczné Szabó Ilona	1881. XII. 12.	4.	Férfjezett		Székelyudvarhely 1916. IX. 1.–1919. VIII. 31. Állami elemi leányiskola. 1919 IX.-től a ref. elemi leányiskolánál Székelyudvarhely. Udvarhely vm. 1908. IX. 1.–1919. VII. 31. Állami elemi leányiskola. 1919. IX. 1-től a református leányiskolánál.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Kolláthné Balogh Gizella	1887. I. 5.	8	Férfjezett		Székelyudvarhely. 1912. IX. 1.–1919. VIII. 31. Állami elemi leányiskola. 1919. IX.-tól a református elemi leányiskola
	Gyerkes Mihály	1873. IV. 18. Nagymoha.	27	Özvegy, felesége volt Kovács Roza. Gyermekai: Erzsébet 20, Pál 14, Lajos 1 éves		Székelyudvarhely 1899-től
	Kertész Albert	1860. VII. 12. Patakfalva	23	Felesége Kertész Albertné sz. Fischer Lujza 52 éves. Gyermek: Béla 23 éves		Nincs adat
	Blajer Balázs	1871. XI. 11. Szentábrahám	24	Felesége Kassay Vilma 46 éves. Gyermekai: Margit 23, Ernő 19, Lenke 15 éves.		Székelyudvarhelyen 1897 óta.
	Lőrinczy Béla	1875. XI. 11. Szentábrahám	24	Felesége Kassay F. Julianna. Gyermekai: Béla 21, Dénes 20, Erzsébet 18, Géza 17, Gábor 15, Juliska 12, Ilonka 6, Laci 3 éves		Székelyudvarhelyen 1905 óta.

Helység	Név	Születési év	Szolgálati idő (év)	Családi állapot	Katonai szolgálat	Hol szolgált, mettől meddig, év, hó, nap
	Albert Vince	1889. VI. 21. Osdola, Háromszék vm.	12	Felesége Miklós Anna, 27 éves. Gyermeük: László 9 éves		Gyimesbükkön. Csík vm. 1909–1916 között. Székelyudvarhelyen 1916-tól.
	Madarász Véronika	1855. IV. 12.	48	Hajadon		Székelyudvarhelyen 1872 XI. 20.–1908. IX. a ref. leányiskolánál. 1908. IX. 1. –1919. VIII. 31. állami leányiskolában. 1919. IX. 1-től a ref. leányiskolában.
	Bod Emma	1877. II. 26.	25	Hajadon		Székelyudvarhelyen 1895. IX. 1.–1908. VIII. 31. Ref. elemi leányiskolában. 1908. IX. 1.–1919. VIII. 31. állami elemi leányiskolában. 1919. IX. 1-től a ref. elemi leányiskolában
Szolokma	Áros János	1866. XII. 27. Székelymúzsna	16	Felesége Áros Jánosné, 48 éves, gyermekük Márta 9 éves.	Nem volt katona	Nyírbárány 1904. X. 1.–1906. III. 16. Szolokmán. Udvarhely vm. 1906- tól
Telekfalva	Székely Gábor tanító	1880. X. 5. Homoród- karácsony- falva	19	Felesége Fodor Róza, 1881-ben született. Gyermeük, Jolán 1 éves	Szakaszvezető	Nincs adat

II. melléklet

Az udvarhelyszéki református tankötelesek által látogatott iskolák

Tanév	1925/ 1926	1926/ 1927	1927/ 1928	1928/ 1929	1929/ 1930	1930/ 1931	1931/ 1932	1932/ 1933	1933/ 1934	1934/ 1935	1935/ 1936	1936/ 1937	1937/ 1938
Tanítványok száma	4043	3400	3385	3536	3682	3998	4411	4607	4733	4699	4902	4733	4746
Református elemi iskolában tanuló	947	803	695	706	757	875	934	1035	1011	901	896	761	733
Más felekezeti iskolában tanuló	22	40	33	33	32	35	38	50	36	26	24	27	22
Állami magyar tanítvány iskolában tanuló	2340	1935	2036	2206	2374	2690	2855	2895	2908	2890	1579	1570	1057
Állami román tanítvány iskolában tanuló	2	263	267	300	304	233	344	479	464	602	1960	2105	2760
Ipari és kereskedelem iskolában tanuló	43	58	92	103	14	16							
Polgári iskolában tanuló	53	53											
Magyar tanítvány középiskolában tanuló	106	95	138	89	105	81	88	79	86	91	110	96	72
Római tanítvány középiskolában tanuló					26	23	31	31	67	53	46	46	22
Iskolába nem jár.	532	153	95	110	70	45	118	97		136	189	128	80

JEGYZETEK

1. Udvarhelyszéki Református Esperesi Levéltár (UREL) Esperesi iratok. Az udvarhelyi református egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyve 1924. dec. 2 – 1938.
2. Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Csíkszereda, 1997. 90.
3. Böződi György: *Székely bánja*. Bp., 1985. 219.
4. B. Kovács András: *Szabályos kivétel. A romániai magyar oktatásügy regénye*. B., 1997. 21.
5. Dr. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében 1914-1934*. Bp., 1935. 17.
6. UREL Esperesi iratok 1919-270.
7. UREL Esperesi iratok 1919-830.
8. UREL Esperesi iratok 1920-206.
9. UREL Esperesi iratok. Jelentés az egyházközségek 1919-es évi szellemi és anyagi állapotáról.
10. UREL Esperesi iratok 1920/1 2-645.
11. Gyerkes Mihály: *Az egységes állami népoktatás*. In. Székelyudvarhely. XXIV. (1921. május 22.) 21.
12. UREL Esperesi iratok 1920-470
13. UREL Esperesi iratok. Jelentés az egyházközségek 1920-as évi szellemi és anyagi állapotáról.
14. *Székely Közélet*. IV (1921. december 18.) 52.
15. *Tanítók Lapja*. III (1923. szeptember 13.) 16.
16. Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998. 117.
17. Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. Sepsiszentgyörgy, 1996. 213.
18. UREL Esperesi iratok. Az udvarhelyi református egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyve 1924. dec. 2 – 1938.

OLTI ÁGOSTON – GIDÓ ATTILA

A legfontosabb termelőeszközök 1948-as államosítása Udvarhely megyében

Az 1948-as romániai államosításokra vonatkozólag igen foghíjas az irodalom. Sajnos még ma is olyan munkákat kell alapműnek tekintenünk, amelyek 1989 előtt születtek és sok tekintetben nem állják meg a helyüket.¹ Alapműnek tekinthető még Ion Alexandrescu könyve,² amely az 1945–1947 közötti romániai gazdasági helyzetről nyújt átfogó képet.

Az utóbbi tíz évben indult el az a munka, amely mellőzve a kommunista történetírás szemléletmódját, az 1948-as államosítás valós történetének feldolgozására fekteti a hangsúlyt. Az egyre szaporodó tanulmányok, írások ellenére viszont mindmáig nem született olyan írás, amely az egész országra nézve közöl adatokat. Fontos megemlíteni az 1998-as máramaroszi konferencia anyagát feldolgozó tanulmánykötetet,³ amely az 1948-as államosításokra vonatkozóan is tartalmaz tanulmányokat. Említésre méltó még Ion Bucur ugyancsak e témában írt rövid dolgozata.⁴

Az 1948. június 11-i legfontosabb termelőegységek államosítása, egy komplex folyamat része, amelynek célja a hatalom kommunisták általi teljes megszerzése és az úgynevezett *népi demokratikus rendszer* bevezetése volt.⁵

A legfontosabb termelőeszközök államosítása az összes európai országban – mind Kelet-, mind Nyugat Európában – egyik fő követelése volt a baloldali pártoknak, kiváltképpen a szociáldemokrata és kommunista pártnak. Ezért a háború után természetes volt, hogy az új koalíciós kormányok, amelyekben a két munkáspárt fontos pozíciókat töltött be, igyekeztek állami ellenőrzés alá helyezni a vállalatokat.⁶ „1945 után az 'elmaradott' országok számára a 'fejlődés' világszerte a gazdaság és társadalomelmélet, valamint a politika vezércsillagává lett.”⁷ „Az utolérő fejlődés immár megkérdőjelezhetetlenül és kompromisszumok nélkül egy eddig nem sejtett állami hatalomkoncentráció és a döntési folya-

matok hierarchizálásának alapzatára épülve ment végbe, mely egyformán rákényszerítette akarát a gazdaságra, a politikára és a társadalomra.”⁸

A kommunista hatalom számára az utolérő fejlődés elképzelhetetlen volt az utasításokkal irányított gazdaság megteremtése nélkül. Az ilyen típusú gazdaság létrejöttének alapvető feltétele „a termelési eszközök feletti rendelkezés magánjellegének megszűnése. Ahogy zsugorodnak a magánrendelkezés lehetőségei, úgy lesz a gazdaság központi irányítása szélesebbkörű. [...] Nem helyes az utasításokkal irányított gazdaság megszületését pusztán a termelési eszközök állami kisajátításával összekapcsolni, az államosítások csak formailag legalizálták a már kialakult helyzetet.”⁹ Kelet Európában két tendencia érezte hatását: az első Szovjetunióhoz azon törekvése, hogy Németország helyébe lépjen és szilárd gazdasági pozíciókat biztosítson magának ezekben az országokban, a második tendencia pedig az, hogy megpróbálják felszámolni a magántőkét és a szovjeten kívül minden külföldi tőkét is. Ezért ezek az országok az államosítás megkezdésére csak akkor kaptak engedélyt, amikor a Szovjetunió a kommunista pártok segítségével már megszilárdította pozícióit a gazdasági életben.¹⁰

Az 1948-as választások eredménye után megnyílt a Nagy Nemzetgyűlés. A látszólagos szabad választásokat követően a kommunisták rátérhettek a kapitalizmus maradványainak felszámolására Romániában. Az államosítást gondosan előkészítették, a végső döntést a Román Munkás Párt Központi Bizottsága hozta, és ezt csak jóváhagyta a Nagy Nemzetgyűlés.¹¹

A június 11-i döntést megelőző időszakban a RMP egy részletes akciótervet dolgozott ki. Megszervezték a Legfelső Államosító Bizottságot, amelyet egy technikai bizottság és 35 megyei bizottság segített. A legmegbízhatóbb párttagok mobilizálásával biztosították az ellenőrzést a szakszervezetek felett, kiválasztották az új igazgatókat. Ezeket a pozíciókat kizárólag munkások töltötték be.¹² A munkásigazgatók kiválasztásánál a következő szempontokat vették figyelembe: az adott személy politikai nézetei, szakmai képessége; továbbá legyen „jó gazda” (*bun gospodar*), jó szervezőképességgel rendelkezzen, legyen becsületes, energikus, éber, erőskezű (*autoritar*), képes legyen tömegeket mozgósítani,

a munkások körében legyen népszerű és ismerje valamennyire azt az iparágat, amelyben dolgozik.¹³

Az államosítás több szakaszban zajlott, 1948. június közepétől novemberig. Az előkészületek viszont már januártól folytak. Első lépésként tervbe vették egy Államosító Bizottság létrehozását, a Legfelsőbb Gazdasági Tanács, Iparügyi Minisztérium, Belügyminisztérium, Pénzügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium képviselőinek a részvételével. Február 21–23-án a Román Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusán Gh. Gheorghiu-Dej kijelentette, hogy a fő cél a gazdaság tervszerűsítése.

Április 13-án a Nagy Nemzetgyűlés elfogadta az új Alkotmányt, amelyben a 11. cikkely kimondja, hogy a magán termelőeszközök, bankok, biztosító társaságok állami tulajdonba kerülnek, amennyiben a közérdek úgy kívánja.¹⁴ Az alkotmánynak már a kezdetektől fogva ideiglenes jellege volt és elsősorban gazdasági kérdések kerültek előtérbe. Az új alkotmány volt az eszköz, amely révén törvényes keretek között készítették elő az egész gazdaság állami irányítás alá való vonását.¹⁵

A 11-es cikkely teremtette meg az alapját a június 11-i 119-es államosítási törvénynek, ami alapján államosításra került sor minden ipari-, bank-, bánya-, biztosító-, és szállítási vállalatnál. Ezekkel egyszerre államosították az egységekhez tartozó melléképületeket, felszereléseket is.¹⁶

A törvény az államosításra kerülő egységeket öt kategóriába sorolta be:

1. olyan iparágak, amelyben minden egységet államosítanak nagyságuktól függetlenül
2. a törvény mellékletében felsorolt egységek (672 ipari létesítmény, 371 szállítási vállalat)¹⁷
3. olyan gyárak, amelyek egy meghatározott számon felüli munkást foglalkoztatnak (például a fémfeldolgozó vállalatok esetében 100 a meghatározott szám)
4. olyan egységek, amelyek 10 lóerő feletti meghajtó erővel rendelkeznek
5. olyan egységek, amelyeknek elméleti vagy gyakorlati kapacitásuk meghaladja a illető iparágban meghatározott szintet¹⁸

Az államosítás további lépéseként 1948. augusztus 13-án a 197-es rendeletben feloszlatták az összes magán pénzintézetet. Majd novemberben sor került a magán egészségügyi intézmények, illetve a mozi- és filmipar államosítására is.¹⁹

Az Udvarhely megyei államosítás lebonyolítására 1948. június 11-én alakult meg a bizottság, helyi emberekből és egy központilag kiküldött titkár ellenőrzése alatt. Székelyudvarhely esetében a központot Marinache Dumitru képviselte, aki június 10-én a Gazdasági Ellenőrző Ügyosztály (Direcția Generală a Controlului Economic) utasítása szerint jelentkezett a RMP Központi Bizottságánál, ahol titkári minőségben az Udvarhely Megyei Államosítási Bizottsághoz helyezték ki.²⁰ A bizottság a Legfelsőbb Gazdasági Tanács (Consiliul Suprem Economic) szerveként működött. Feladatkörébe tartozott megszervezni és ellenőrizni a gyárak rendezett körülmények között való átvételét, meghatározni azokat az ipari létesítményeket, amelyek államosításáról központilag nem rendelkeztek, de a törvény hatálya alá esnek.²¹

Ugyancsak június 10-én, Bukarestből Marinache Dumitru és az előzetesen már a fővárosba hívatott Udvarhely megyei párttitkár, Keintzel József leutaztak Udvarhelyre. Itt estére már összegyűltek az államosítandó vállalatok új igazgatói, a helyi kommunista pártszervezet vezetői és a szakszervezetek elnökei. Éjjel 11 és 2 óra között az összegyűlteknek Marinache és Keintzel tartott „felvilágosító” gyűlést.²² Már hajnali 4 órakor, 11-én megalakult a Megyei Államosító Bizottság, a következő tagokból: Keintzel József (elnök), Marinache Dumitru (titkár), Szilágyi Ignác Udvarhely megyei prefektus és Demeter Regina megyei szakszervezeti titkár (tagok).²³ A négytagú bizottság délután 2-kor kibővült Dénes Ferenc pénzügyi ellenőrrel (administrator financiar).²⁴

A bizottság tagjai csupán a testület megalakulása után szereztek tudomást az államosítás pontos menetéről, mozzanatairól, amikor megkapták az RMP KB által küldött utasításokat. Azt hogy mennyire nem bízott a központi vezetés semmit a véletlenre, jól tükrözi, hogy a Szilágyi Ignác prefektusnak szóló „Bizalmas” borítékot nem a megyei párttitkár adja át, hanem a párt központilag kiküldött embere, Marinache Dumitru.²⁵

Az alakuló ülés befejezése után Marinache Dumitru összehívta a RMP megyei bizottságához a Megyei Gazdasági Ellenőrző Hivatalt, tagjait kiküldve a 12 államosítandó létesítményhez, hogy pecsételjék le a pénz-

tárakat és az archívumot.²⁶ A kiküldött ellenőrök csupán lefoglalták a felsorolt javakat, anélkül, hogy a tulajdonosokkal tudatták volna az államosítás tényét. Akciójuk csupán megelőző jellegű volt annak érdekében, hogy meggátolják az információ kiszivárgás nyomán esetlegesen felmerülő problémákat (ellenállás, a gyár javainak széthordása).

Június 11-én reggel, fél hétkor az államosítási bizottság tagjai közölték, az est folyamán a pártszékházba összegyűjtött személyekkel, a megyében államosításra kerülő vállalatok és az azok élére kinevezett igazgatók neveit, és pontosan ismertették a központ által küldött utasításokat.²⁷ Ezek alapján a helyi közigazgatás ellenőrzése alá kerültek a törvény hatálya alá eső malmok, olajprések, vágóhidak.²⁸

Nem voltak kisajátíthatók, illetve vissza kellett szolgáltatni a volt bérlőknek vagy tulajdonosoknak mindazon eszközöket, amelyek közvetlenül nem a termelést szolgálták.²⁹ Esetünkben érdekes lehet az a rendelkezés, amely a volt tulajdonos lakásáról szól, mivel főleg kis vállalatokról van szó. A rendelkezés szerint abban az esetben, amikor a volt tulajdonos lakása a gyár épületében van, akkor azt ki kell lakoltatni és a helyi közigazgatásnak kell új lakásról gondoskodnia. Mivel Udvarhely megye esetében főleg kis vállalatokról beszélhetünk, számos esetben a tulajdonos lakása is a létesítmény épületében volt és így sokakat érintett ez a rendelkezés.

Az utasítások részletesen kitértek a vállalatok átvételének pontos menetrendjére, körülírták, hogy hogyan kell átvenni a pénztárat és a vállalat javait, iratait. Kitértek az államosítás utáni teendőkre is. E szerint az újonnan államosított egységek vezetője az igazgató lesz. Feladata a személyzet kinevezése, a kiadások és bevételek jóváhagyása, valamint a hivatalos iratok őrzése. Az igazgató három hónapig használhatja a régi adminisztrációs személyzetet, akik ez alatt nem mondhatnak fel. A foglalkoztatottak, munkások továbbra is megkapják bérüket, az igazgató fizetését viszont az illető település polgármestere határozza meg, az erre vonatkozó törvények alapján. Továbbá az igazgatónak létre kell hoznia egy tanácsadó testületet az alapegységek vezetőiből (kis vállalatok esetében minden munkás tagja a testületnek), amelynek véleményét minden fontosabb kérdésben ki kell kérnie. Ettől függetlenül az intézmény működésével kapcsolatos döntések felelőssége teljes egészében rá hárul,

a tanácsadó testület döntései fakultatívak. A vállalatok ellenőrzését a községi vagy megyei pénzügyi ellenőrök végzik, falvakon a jegyző.

A volt tulajdonosokról, azoknak rokonairól és a „megbízhatatlan személyekről” az utasítások úgy rendelkeztek, hogy azokat el kell távolítani. Technikusként vagy munkásként való alkalmazásukat is megtiltották.³⁰ Egy későbbi rendelkezés viszont már arról szól, hogy a volt tulajdonosról – amennyiben az általa vezetett vállalatnál műszaki igazgató is volt, és politikailag megbízható – jelentést kell küldeni az RMP káderosztályának Bukarestbe. Itt eldöntik, hogy a volt tulajdonos alkalmazható-e esetleg más vállalatnál.³¹

Visszatérve az államosítás menetrendjére, az újonnan kinevezett igazgatók (lásd a 2. táblázatot) június 11-én, délután fél egykor vették át a létesítményeket, habár magát az államosítási törvényt a Nagy Nemzetgyűlés csak délután 14:15-kor szavazta meg,³² és erről az udvarhelyi államosítási bizottság csak június 13-án szerzett tudomást a *Scânteiaból*!³³ Június 12-én a bizottság leellenőrizte az államosított egységeket, amelyeknek átvétele – jelentésük szerint – mindenütt a tervek szerint és nagyobb konfliktusok nélkül zajlott le. A helyi sajtó³⁴, és a jelentések³⁵ is arról számolnak be, hogy a munkásság örömmel fogadta az államosításokat. Ugyanezt erősítette meg Eröss József adatközlő is: „A munkások örvendtek, hogy volt aki munkát adjon nekik, és volt aki helyettük megszervezte a munkát.”³⁶ Fábián István³⁷ elmondása szerint viszont a munkások vegyes érzelmekkel fogadták az államosítást, „úgy érezték, hogy az államosítás előtt ki voltak zsákmányolva, viszont nem tudták, hogy mit hoznak számukra a változások. Sokan a propaganda, a kizsákmányolókat kifigurázó karikatúrák hatására a volt tulajdonosoknak meg nem történt bűnöket róttak fel.”³⁸

Természetesen, az államosítást dicserő kijelentéseket a korabeli tudósítások propagandisztikus célokra használták fel. Az udvarhelyi *Szabadság* hetilap is örömittasan üdvözlö az új fejleményeket: „Az az óriási és ki nem fejezhető öröm ami megnyilvánult a nemzetgyűlés államosító határozatára országunk városaiban és falvaiban, a dolgozó milliók lelkében, bizonyítéka annak, hogy kormányunk és állami életünk útja helyes és a nép akaratából fakad. Ebben az örömteljes megnyilvánulásban részt kérnek vármegyénk dolgozói is úgy városunkban, mint falvainkban.”³⁹ Gavril Sonea, könyvében Csákány Bélának, a Magyar Népi Szövetség

képviselőjének a Nagy Nemzetgyűlésben elhangzott felszólalását idézi: „Az államosítás megadta a lehetőséget ahhoz, hogy valóban hozzájáruljunk egy forradalmi tettehez. Hisszük, hogy ezen gyárak és iparágak államosítása által az a munkakedv, amit népünk körében tavasszal tapasztalhattunk, a gyárak és építőtelepek közötti munkaversenyek során mindannyiunk közös hasznára bontakozhat ki.”⁴⁰

Érdekes módon mind a helyi sajtó, mind pedig az országos média,⁴¹ az államosítások hírül adásánál sokkal nagyobb teret szentel annak a szovjet engedménynek, amely elengedi Romániának a Szovjetunióval szembeni háborús kártérítések 50%-át. Szinte minden jelentés az államosított intézmények munkásainak lelkesedését és megelégedését adja hírül, akik az új fejleményektől a munkakörülmények és az életfeltételek jelentős javulását várták. Ennek ellenére viszont olyan jelentéseket is találni, amelyek elégedetlenségekről adnak hírt: Szebenben és Galacon elégedetlenséget váltott ki a vállalatok élére helyezett új vezetők hozzá nem értése, szakmai felkészületlensége.⁴² Olyan híresztelések kaptak szárnyra, amely szerint az új vezetőség nem lesz képes a gyárat irányítani, a nem párttag munkásokat elbocsátják és a műszaki személyzetből csak azokat alkalmazzák továbbra is, akik valamely „demokratikus” szervezet tagjai.⁴³ Természetesen ezeket már nem közlik az akkori hírforrások.

A falusi lakosság hangulatát valójában a félelem és a bizalmatlanság határozta meg. Az 1948. június 11-i törvény pszichológiai hatásaként nagy fokú bizalmatlanság volt tapasztalható a föld tulajdonjogát illetően. Újból megjelent a kolhoztól való félelem, főleg az erdő-, gyümölcsös- és szőlő tulajdonosok körében.⁴⁴

Ugyancsak június 12-én az államosító bizottság összeállította azt a listát, amelyen azok az egységek szerepelnek, amelyeket a központból leküldött lista nem tartalmazott, de véleményük szerint az államosítási törvény hatálya alá esnek. A dokumentumot megküldték a Központi Államosító Bizottságnak, jóváhagyás végett. Minderről az Udvarhely megyei államosítási bizottság jelentése tesz említést, a listán szereplő egységeket viszont nem nevezi meg.⁴⁵ Az államosítást központilag irányították, de ennek véghezvitelénél a helyi államosító bizottságok is beleszólhattak, még akkor is ha mindenhez a minisztérium jóváhagyására volt szükség. Egyébként arra vonatkozólag, hogy helyi szinten is ki lehet

jelölni államosítandó vállalatokat – amennyiben kikéri a minisztérium jóváhagyását – érkezett értesítés a megyei bizottságokhoz.⁴⁶

A székelyudvarhelyi államosított egységeket a vizsgált levéltári források nem nevezik meg név szerint, csak a számukat közlik (16, amelyből egy börgyár és egy fűrészüzem nem működött).⁴⁷ Ugyan így, a *Hivatalos Közlönyben* (*Monitorul Oficial*) sem jelennek meg. Ezért az itteni államosított egységek felsorolásánál elsősorban a helyi sajtó és adatközlőink⁴⁸ információira hagyatkozhatunk. A *Szabadság* június 22-i száma a következő udvarhelyi vállalatok államosításáról tesz említést, megadva az újonnan kinevezett igazgatók nevét is: Fábián-féle *Lomás* fűrészüzem (Gálpál János), szeszgyár (Ágoston Sándor), villanytelep (Zengliczki Endre), börgyár (Gál János).⁴⁹ Vofkori György helytörténeti munkájában még említést tesz a Sztojka Ferenc tulajdonában lévő udvarhelyi autóbusz vállalat államosításáról.⁵⁰ Ezt megerősítették adatközlőink is. Elmondásuk szerint viszont az autóbusz vállalat az államosítás pillanatában már nem működött.⁵¹ Ugyanez volt a helyzet a börgyárral is, a szeszgyárat pedig az államosítás után felszámolták és a telep teljes egészében, a felszerelésekkel együtt a Vörös Csillag Bútorgyár tulajdonába ment át.⁵²

Ami a megyeszékhelyen kívüli vállalatokat illeti, a *Szabadság* a következőket említi meg: szentkeresztbányai vasgyár (Csányi Károly), varsági Kis Berta-féle fűrészüzem (Csutak Elek), szentegyházasfalvi Lőrincz József-féle fűrészüzem (Muha Emil), fenyédi Márton-malom (Miriszlai Árpád), keresztúri vajgyár (Borsos Dénes), parajdi villany- és fűrészüzem (Ilyés Lajos).⁵³

Június 13-án a megyei államosító bizottság újból ülésezett. Itt az államosítási törvény 50. és 56. cikkelye alapján összeállították azon malmok és olajprések listáját, amelyek a törvény hatálya alá esnek, és kiküldték az erre vonatkozó utasításokat az illető települések polgármestereinek (a létesítmények átvétele, a lopások, rongálások megakadályozása).⁵⁴ A malmok és olajprések átvételére június 14-én került sor. Marinache Dumitru titkár jelentésében 25 államosított malomról beszél, anélkül, hogy megadná adataikat.⁵⁵ Azokat az adatokat, amiket más jelentésekből⁵⁶ tudunk az államosított malmokról és olajprésekről, táblázatban adjuk meg:

1. táblázat: Az 1948-ban államosított malmok.

Helység	Adminisztrátor	Születési év	Iskolai végzettség	Foglalkozás	Politikai hovatartozás és mikortól	Megjegyzés
Székelyderzs	Dénes Dénes	1912	6 elemi		Párttag, propaganda felelős-1945	Nős, 2 gyermek apja
Miklósfalva	Keresztes Pál	1917	7 elemi		Párttag, sejttitkár-1945	4 hold földje van, tud románul
Agyagfalva	Tankó László	1921	6 elemi	nincs	Párttag-1947	Vagyona nincs
Felsőboldogfalván Kolumbán Elek féle malom	Bálint Áron (Károly?)	1931	5 elemi	cipész	RMP tag	
Felsőboldogfalván Farkas Mózes féle malom	Vilhem Imre	1909	5 elemi	asztalos	RMP tag	
Homoródszentmárton Mátyás Lajos malma	Szász Pál				RMP tag	
Homoródszentmárton, Farkas József malma	Demeter István				MNSZ tag	Van egy ellenőr és három inas
Homoródszentpál	Ifj. Imre Dénes				MNSZ tag	
Olasztelek, Bálint János malma	Kolumbán Gyula				Alapszervezeti titkár	
Etéd	Kiss Sándor					
Farkaslaka	Pakott S. János					

A malmok esetében nagy problémát jelentett az, hogy az államosításuk után eltávolították az egykori tulajdonosokat, akik egyben molnárok is voltak. Így legtöbbször nem volt, aki a malmokat működtesse. A malmok adminisztrátorai számára összehívott június 16-i gyűlés központi problémája ez volt. Ezért nem meglepő, hogy például Demeter István Szentmártonból „jónak látja, hogy a tulajdonosokat visszavegyék, mert szükség van rájuk és becsületesek.”⁵⁷ A többség támogatta a kezdeményezését, de volt olyan is aki ellenvéleményt fogalmazott meg: Kiss Sándor „nem tartja jónak a tulajdonost visszavenni, mint munkavállalót, mert ravasznak tartja és nem bízik benne.”⁵⁸

Bárládeanu helyettes miniszter június 21-i ellenőrző látogatásával az Udvarhely Megyei Államosítási Bizottságnál, tulajdonképpen lezártnak tekinthető a megyében az államosítások június 11-i szakasza.

Mint már említettük, a magán egészségügyi intézmények valamint a mozi- és filmipar államosítására novemberben került sor. A november 3-án kiadott 302-es és 303-as rendeletek három egységet érintettek. Ezek közül az udvarhelyi mozi folyamatosan működött (élére Domokos István munkás került), a keresztúri mozi pedig már három éve szüneteltette tevékenységét (élére Borsos Gábor munkást nevezik ki). A harmadik létesítmény az Imreh-féle szanatórium sem működött az államosításkor, javítás alatt volt. Élére Molnár József munkást nevezték ki.⁵⁹ Továbbá még két másik egészségügyi létesítményt is javasolt a bizottság államosításra: Betlenfalván a Habenstumpf-féle szanatóriumot és a székykeresztúri Gyárfás család egy ingatlanját. Mindkét létesítményben TBC szanatórium létrehozását tervezték, mivel a megyei kórház nem rendelkezett ilyen osztállyal.⁶⁰

Júniushoz hasonlóan, most is központi forgatókönyv szerint történtek az események. Már a két törvény megjelenése előtti napon, november 2-án létrehozták a megyei államosítási bizottságot, a következő tagokkal: Bokor Mózes megyei párttitkárhelyettes (elnök), Szilágyi Ignác a megye prefektusa (mint a belügyminisztérium képviselője), Keintzel József (a megyei szakszervezeti tanács küldöttjeként), dr. Hody Károly általános orvos (az egészségügyi minisztérium képviselője), Kovács Domokos (a művészeti és tájékoztatásügyi minisztérium képviselője).

Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy az 1948-as államosítások egy olyan vidéki gazdasági elit létfeltételeit szüntették meg, amely hozzájá-

rult a térség gazdasági és szellemi életének fellendítéséhez. Ugyanakkor most már egyre inkább megvalósíthatónak tűnt az oly sokat emlegetett osztályegyenlőség képzete, hiszen, a polgárság „lefejezése” után, a volt tulajdonosok legfeljebb mint alkalmazottak kerülhettek vissza a szocialista társadalomba.

„A második világháború végéig a Romániához csatolt terület magyar népessége teljes rétegzettségű társadalmat alkotott, amely magába foglalta az arisztokráciát, a nagypolgárságot, a középrétegeket, munkásságot, parasztságot és más társadalmi csoportokat. A két világháború között Románia magántulajdonon alapuló gazdasági rendszere lehetővé tette e társadalmi szerkezet megőrzését. 1945 után a magántulajdon megszűnése, az államosítás és a kollektivizálás alapvetően megváltoztatta a romániai magyarság társadalmi- és foglalkozási struktúráját. A romániai magyar társadalom mindinkább kétpólusúvá vált. Az arisztokrácia és a nagypolgárság eltűnt, a középrétegek lélekszáma pedig egyre csökkent. A magyar társadalom többségét az egyre inkább elszegényedő ipari és mezőgazdasági dolgozók alkották. A másik pólust az értelmiségi elit képezte, amely a második világháborút követően teljes skálájú volt.”⁶¹

A vállalatok államosítása Udvarhely megyében egy sokkal szélesebb réteget sodort a gazdasági ellehetetlenülés felé, hiszen a térség gazdasági erőforrásai az állam birtokába kerültek. Ezzel az állam a munka fölötti magánrendelkezést is megszüntette és magához ragadta az elosztás irányítását. A központi irányítás mechanizmusát Kovácsy Tibor fogalmazza meg: „A központi irányítás specializált, bizonyos szabályoknak megfelelően zajló jól vagy rosszul ellátható tevékenység – függetlenül a gazdaság működésében betöltött szerepétől, súlyától. Mint ilyen, a gazdasági és a gazdaságra irányuló tevékenységek között sajátos hierarchikus pozíciót tölt be. Így az e tevékenységet ellátó apparátus tagjainak sajátos érdekei az adott társadalomban fellépő érdekek erőviszonyainak megfelelően egy meghatározott hatalmi pozícióból érvényesülnek. Az utasításokkal irányított gazdaság sajátossága e tekintetben az, hogy az irányítás – s így a gazdaság – politikai meghatározottsága következtében a gazdasági hatalom egybeesik a politikai hatalommal, az irányító apparátus pedig egy egynemű hatalmi hierarchia csúcsán foglal helyet.”⁶² Ezek mellett, közvetlenül az államosítás utáni időszakban igencsak szűkre szabták a vállalatok kiadásait, azzal az indokkal, hogy minden

erőt az újjáépítésre, és a termelés növelésére kell fordítani. Ha eddig a nagyobb gyárak, létesítmények otthonokat, óvodákat és étkezdéket tartottak fenn, addig az új előírásoknak megfelelően, az ilyen irányú kiadásokat meg kellett szüntetni.

2. táblázat: Az Udvarhely megyei államosított ipari létesítmények⁶³

Helység	Egység neve	Új igazgató	Az államosításkor működött-e	Forrás
Székelyudvarhely	Fábián féle „Lomás” fűrészüzem	Gálpál János	?	Szabadság 1948, 26. sz.
	Szeszgyár	Ágoston Sándor	?	Szabadság 1948, 26. sz.
	Villanytelep	Zenglicki Endre	Igen	Szabadság 1948, 26. sz.
	Börgyár	Gál János	Igen	Szabadság 1948, 26. sz., Eröss József adatközlő
	Sztojka Ferenc autóbusz-vállalata	?	Nem	Eröss József adatközlő, Vofkori György, 176. p.
Szentkeresztbáza	Vasgyár	Csányi Károly	igen	Szabadság 948, 26. sz.
Szentgyeházsfalu	Lőrinc József féle fűrészüzem	Muha Emil	?	Szabadság 1948, 26. sz.
Varság	Kis Berta féle fűrészüzem	Csutak Elek	?	Szabadság 1948, 26. sz.
Fenyéd	Márton malom	Miriszlai Árpád		Szabadság 1948, 26. sz.
Székelykeresztúr	Vajgyár	Borsos Dénes	Igen	Szabadság 1948, 26. sz.
Parajd	Villany és fűrészüzem	Ilyés Lajos	Igen	Szabadság 1948, 26. sz. CszÁLt 37.F. 1.cs. 41.f.
Szentgyeházsfalu	Oláh Gyula fűrészüzem	?	Igen	CsszÁLt 37.F. 1.cs. 12.f.

JEGYZETEK

1. Gavril Sonea: *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în România – 11 iunie 1948*. B., 1968. [továbbiakban Gavril Sonea, 1968]; Gavril Sonea: *Naționalizarea industriei în RPR și rolul ei în crearea bazei economice a socialismului*. B., 1960.; Vasile Bogza: *La trei decenii de la naționalizarea principalelor mijloace de producție*. In: *Revista de Istorie*, 1978, 6, 947-960.
2. Ion Alexandrescu: *Economia României în primii ani postbelici (1945-1947)*. B., 1986.
3. *Anul 1948 – Instituționalizarea comunismului*. B., 1998.
4. Ion Bucur: *Naționalizările din România 1944-1953*. In: *Arhivele Totalitarismului*, 1994, 1-2, [továbbiakban Ion Bucur]
5. Uo. 313.
6. Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. 2. köt., Bp. – Magyar Füzetek Párizs, 1991, 103.
7. Susan Zimmerman, 40.
8. Uo. 50.
9. Kovácsy Tibor: *Az utasításoz gazdaságról*. In: *Történelmi Szemle*, 1981, 2., 195.
10. Fejtő Ferenc, 1991, 107-108.
11. Gherghe Onișoru: *România în anii 1944-48*. B., 1998, 68.
12. Ștefan Marițiu: *Naționalizarea și starea de spirit din România în anul 1948*. [továbbiakban Ștefan Marițiu] In: *Anul 1948 – Instituționalizarea comunismului*. B., 1998, 167-168.
13. Gavril Sonea, 1968, 63.
14. Angela Banciu: *Istoria vieții constituționale în România (1866-1991)*. B., 1996, 202-207.
15. Eleodor Focșeneanu: *Istoria constituțională a României 1859-1991*. B., 1992, 117.
16. Monitorul Oficial, 1948. június 11.
17. Udvarhely megyéből egyedül a szentkeresztbányai Vasgyárat említi meg.
18. Ion Bucur, 1994, 317.
19. Ion Bucur, 1994, 318-319.
20. Csíkszeredai Állami Levéltár [továbbiakban CsshÁLt] 37. Fond 1. csomó 1. főlő
21. Gavril Sonea, 1968, 67.
22. CsshÁLt 37. F. 1. cs. 51. f.
23. CsshÁLt 37. F. 1. cs. 40. f.
24. CsshÁLt 37. F. 1. cs. 3. f.

25. CsshÁLt 37. F. 1. cs. 1. f.
26. CsshÁLt 37. F. 1. cs. 40. f.
27. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 33. f.
28. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 4. f.
29. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 4. f.
30. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 6-11. f.
31. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 25. f.
32. Gheorghe Onişoru: *Realităţi economice de la stabilizare la naţionalizare*. In: Anul 1948 – Instituţionalizarea comunismului. B., 1998, 178.
33. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 45. f.
34. *Szabadság* V (1948. jún. 22.) 26.
35. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 2. f.; CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 52. f.
36. Eröss József, adatközlő. Született 1914-ben, Székelykeresztúron. 1946-ban választják meg az UMGISZ (Udvarhelyi Munkások Gazdasági és Ipari Szövetkezete) keretébe tartozó asztalos szövetkezet elnökének (elődje: Gál Mózes), majd a szövetkezet államosításakor meghagyják tisztségében, és mint igazgató tevékenykedik tovább.
37. Fábíán István, adatközlő. Született 1934-ben, Székelyudvarhelyen. Nagybátyja az 1948-ban államosított Fábíán – féle fűrészüzem tulajdonosa volt.
38. Uo.
39. *Szabadság* V (1948. jún. 22.) 26.
40. Gavril Sonea, 1968, 74.
41. Elena Perdicchi: *Naţionalizarea la Radio Bucureşti*. In: Anul 1948 – Instituţionalizarea comunismului . B., 1998, 189-191.
42. Ştefan Mariţiu, 1998, 173.
43. Gavril Sonea, 1968, 87.
44. Ştefan Mariţiu, 1998, 173.
45. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 1. f.
46. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 23. f.
47. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 3. f.
48. Eröss József, Fábíán István, Sztojka Ferenc (szül. 1940, Székelyudvarhely) és Sztojka Sándor (szül. 1947, Székelyudvarhely), adatközlők.
49. *Szabadság* V (1948. jún. 22.) 26.
50. Vofkori György: *Székelyudvarhely. Várostörténet képekben*. 2. kiad., Kolozsvár, 1998, 176.
51. A vállalkozás 1948 első felében még működött. A tulajdonos, Sztojka Ferenc, egy 1948. május 3-i keltezésű levelében arra kéri az Országos Útügyi Hivatal (*Serviciul Drumurilor Naţionale*) csíkszeredai fiókját, hogy a különböző járulékok befizetése alól való felmentési kérését továbbítsák az illetékes minisztériumhoz, mivel az ő autóbuszaival lebonyolított Marosvá-

sárhely – Székelykeresztúr közötti személyszállítás megszűnt. Ennek oka az, hogy ezen túl ezt a feladatot az állami buszvállalat (RATA) fogja ellátni. (A levél az örökösök, Sztojka Ferenc és Sztojka Sándor irattárában található)

52. Eröss József, adatközlő.

53. *Szabadság* V (1948. jún. 22.) 26.

54. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 2. f.

55. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 3. f.

56. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 53-54. és 60. f.

57. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 60. f.

58. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 60. f.

59. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 85-86. f.

60. CsshÁLvt 37. F. 1. cs. 86. f.

61. Vogel Sándor: *Európai kisebbségvédelem. Erdélyi nemzetiségpolitikák.* Csíkszereda, 2001, 185.

62. Kovácsy Tibor, 1981, 195.

63. A lista nem teljes mivel a levéltári források valamint a korabeli sajtó sem tesz említést mindegyikről.

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Kollektivizálás Udvarhely rajonban a *Vörös Zászló* napilap tükrében

(1952-1962)
- *Sajtójegyzék* -

„Zúg a traktor, bomlik a föld,
így lesz boldogabb jövőnk,
Pártunk vezet és irányít,
Minket senki meg nem állít.”

(Csoma Dénes, a bányai társulás tagjának költeménye,
Vörös Zászló 1953. nov.17.)

E sajtójegyzék célja segítséget nyújtani azoknak a kutatóknak, akik az 1952-ben létrehozott Udvarhely rajon ötvenes évekbeli történetét kutatják. Megtalálhatja a kutató a rajon falvairól, községeiről, a rajonban terjesztett egyetlen napilapban, a *Vörös Zászló*-ban írt cikkek megjelenési időpontjait a következő témakörökben:

- kollektivizálás, illetve a meglévő szocialista típusú mezőgazdasági termelőegységek tevékenysége
- helyi kulákokkal kapcsolatos problémák
- a *Vörös Zászló*-ban közölt néhány Udvarhely rajoni kollektív gazdaság megalakulásának időpontja
- olyan fényképék lelőhelyeinek gyűjteménye, melyeket a fenti témakörökben készítettek a *Vörös Zászló* munkatársai

E témakörökön belül a rajon helységeit betűrendi sorrendbe szedtük, majd feltüntettük azoknak a cikkeknek a megjelenési idejét, melyek az illető helységgel foglalkoztak. Természetesen listáinkon csak azok a falvak szerepelnek, melyekről cikkek jelentek meg az említett kérdések kapcsán.

Az általunk vizsgált terület túlnyomó része a valamikori székely anyaszék, Udvarhelyszék területének felel meg. A második világháború után ez a vidék alkotta Udvarhely vármegyét, amely négy járásra oszlott fel: parajdi, székelykeresztúri, székelyudvarhelyi és oklándi. Az 1950 szeptemberi közigazgatási átszervezés megszüntette a hagyományos megyebeosztást, és szovjet mintára tartományokat hozott létre. A tartományokon belül rajonokat létesítettek, ekkor jött létre Udvarhely rajon, Stalin (Brassó) tartomány részeként. Az 1952-es alkotmány kiteljesítette a szovjet mintát, 16 tartományt hozva létre. Az 1952. szeptember 27-i tartományi törvény alapján megalakult a zömében magyar lakosságú Magyar Autonóm Tartomány (MAT). A MAT területe 13,5 ezer km² volt, 731,4 ezer lakosának 77,3%-a (565,5 ezer) magyar, 20,1%-a (146,8 ezer) román.¹ A MAT rajonjai a következők voltak: Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Székelyudvarhely, Régen, Erdőszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Maroshévíz, a tartomány adminisztrációs központja Marosvásárhely, Udvarhely rajon székhelye pedig Székelyudvarhely lett.² 1956 januárjában újabb közigazgatási átszervezés következett, ekkor Udvarhely rajonról leválasztották Keresztúr vidékét és megalakították Keresztúr rajont. Az 1960. december 19-i döntéssel Maros-Magyar Autonóm Tartományra átkeresztelt MAT-tól Brassó tartományhoz csatolták Sepsi és Kézdi rajonokat, hozzácsatolták viszont Ludas, Dicsőszentmárton és Sármás vidékét, így a 12,3 ezer km² területű tartomány 766, 8 ezer lakosából már csak 62,2% volt magyar, a románok aránya 35,1%-ra (267,4 ezer) nőtt. A Maros–Magyar Autonóm Tartományt az 1968. február 17-i törvény számolta fel, ekkor Udvarhely rajon nagy része Hargita, kisebb nagyságú területei Maros és Kovászna megyékhez kerültek.³

Mivel jegyzékünk 1952-től, a MAT megalakulásától tekinti át az Udvarhely rajonra vonatkozó cikkeket, az összeállításunkba bekerültek az 1956-ban megalakított Keresztúr rajon falvairól megjelent cikkek is, mert ezek a falvak a MAT megalakításakor még Udvarhely rajonhoz tartoztak. Udvarhely rajon községeinek számbavételekor a legfontosabb forrásunk a MAT 1960-ban kiadott Statisztikai Évkönyve volt. A rajonhoz tartozó falvak összeírásakor az *Erdély etnikai és felekezeti statisztikájának* utolsó kötetét használtuk (Varga E. Árpád: Erdély etnikai és

felekezeti statisztikája. 1850-1992 – Helységnévtár. Pro-Print Kiadó. Bp., Csíkszereda, 2002).

A *Vörös Zászló* cikkeinek rendszerezését 1962-ig végeztük el, ekkor ért véget Romániában hivatalosan a kollektivizálás folyamata. A mezőgazdaság kollektivizálásának befejezését a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-28-án köszöntötte egy kétnapos ünnepi gyűlésen.⁴

Az általunk vizsgált időszakban Udvarhely rajonban nem létezett helyi, a rajonközpontban kiadott napilap, a rajon problémái a Marosvásárhelyen megjelenő tartományi napilapban, a *Vörös Zászló*ban kaptak helyet. A kutató azonban óvatosan kell kezelje a sajtóból kapott információkat, hiszen az újságírók e korszakban csak a hatalom szája íze szerint írhattak. Mégis fontosnak tartjuk, hogy az ötvenes éveket kutatók felhasználják a sajtóban fellelhető adatokat. Bizonyos események ferdítve, „kozmetikázva” szerepelnek, de találtunk tényeket, személyek neveit, dátumokat, stb., melyek kiindulópontot jelenthetnek egy kutatásban. Ugyanakkor sok bíráló cikk jelent meg, ezek úgymond „javító szándékkal” íródtak, a kutató számára azért értékesek, mert rávilágítanak a kommunista rendszer nyilvánvaló anomáliáira. A sajtóból származó adatok felhasználása mellett a kutató természetesen nem mellőzheti az alapos levéltári- és terepkutatást.

A kollektivizálással kapcsolatos cikkek száma a *Vörös Zászló*ban a kollektivizálás folyamatának előrehaladtával egyre növekedett. A MAT napilapjának első éveiben főleg a már megalakult kollektív gazdaságok eredményeire világítottak rá, követendő példát állítva a magángazdálkodók elé. Gyakran előforduló nyelvi fordulat volt a kollektív gazdaságok megnövekedett vagyonára utaló „milliomos gazdaság”.

1957-től a hatalom nyomására erősödött a kollektivizálás üteme. A cikkek hangvétele egyre inkább buzdító, lelkesítő, ugyanakkor megszorodtak az újabb kollektív gazdaságok, társulások megalakulásáról szóló tudósítások. Külön beszámoltak a *Vörös Zászló* hasábjain azokról a pillanatokról, mikor egy-egy falu összes lakója rátért a közös gazdálkodás valamelyik formájára. Ilyenkor büszkén említették meg, hogy az illető helység belépett a rajon teljesen szövetkezesített helységeinek sorába.

Állandó témája volt az ötvenes évek sajtójának a kulákprobléma. A kulákok – mint megkonstruált osztályellenség – voltak a falvakban

előforduló majd minden gazdasági nehézség okozói. Tevékenységüket cikkek sora ítélte el, melyek szerzője lehetett a *Vörös Zászló* tudósítója, de az illető falu túlbuzgó lakója is. A kulákprobléma 1956 után háttérbe szorult, egymás után szűntek meg a kuláklisták, így a sajtó számára is egyre kevésbé jelentett témát.

A mezőgazdaság kollektivizálásának kezdete a Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1949. március 3–5 között tartott plenáris ülésén volt meghirdetve és hivatalosan a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-28-i ünnepi gyűlésével zárult le. A folyamat hol lassú, hol erőteljes, pillanatnyi taktikai megfontolások befolyásolták az ütemét. Anélkül, hogy abszolutizálnánk, három periódust különböztethetünk meg a hatalom és egyén e 13 éves küzdelmében:

I. 1949–1953: kollektivisták struktúrák kényszerrel történő létrehozása

II. 1953–1956: enyhülés a kollektivizálási politikában

III. 1957–1962: a kollektivizálás felgyorsulása, az agresszió növekedése.⁵

A plenárist követő első évben országos szinten mindössze 56 kollektív gazdaság alakult. A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1951. szeptember 18-i határozata ezért új taktikát javasolt: a szovjet TOZ-ok mintájára alakuljanak mezőgazdasági társulások^{5a}. Ezekben is megtörtént a földek tagosítása, azaz egy táblában való összevonása, de megmaradt a magántulajdon, mind a földek, mind a termelőeszközök tekintetében.⁶ A kollektivizálás folyamata döcögősen haladt a Magyar Autonóm Tartományban is. A Tartományi Pártkollégium 1952. augusztus 13-i gyűlésén V. Soporeanu megállapította: „Egy fő probléma ebben a tartományban a nemzeti probléma, amelyik sovinizmus, antiszemitizmus formájában nyilvánul meg, és egy másik probléma, amelyik kell, hogy foglalkoztassa az elvtársakat, az a mezőgazdaság szocialista átalakítása, amely nehezen megy ebben a tartományban”⁷

Udvarhely rajonban az első három kollektív gazdaság 1950. június 4-én alakult meg Bögözben, Székelykeresztúron és Vargyason.⁸ Az első kollektív gazdaságoknak kirakatszerepük is volt, a még egyénileg gazdálkodó földműveseknek kirándulásokat szerveztek ezekhez, így próbálván a közös gazdálkodást megkedveltetni velük. Ez egyike volt azoknak a módszereknek, melyeket a Román Munkáspárt Központi Vezetősége az 1951. szeptember 18-i határozatában foglalt össze.⁹ Mezei Gyula, az

udvarhelyi pártbizottság első titkára, a tartományi napilapban beszámolt arról, hogy a pártbizottság megszervezte, a különböző községek parasztjainak látogatását hat kollektív gazdaságba és négy társuláshoz. A kultúrotthonokban előadásokat tartottak a szocialista mezőgazdaság fejlődéséről, népszerűsítették a kollektív gazdaságokban elért terméseredményeket.¹⁰ Az addigi megvalósításokat a médiában is népszerűsítették. Erre adunk példát az alábbi táblázatban:

Gazdaság típusa	Rajoni átlagos búza- és rozstermelés
Kollektív gazdaság	1668 kg
Mezőgazdasági társulás	1272 kg
Egyéni gazdaság	1201 kg

Forrás: *Vörös Zászló*. 1957. nov. 21.

A pártszervek azt is javasolták, hogy találkozókát kell szervezni a Szovjetuniót megjáró parasztokkal, akik elmesélhetik tapasztalataikat az egyéni gazdálkodóknak.¹¹ Azoknak a gazdáknak a meggyőzésére, akik nem fogadták el a kollektivizálást, egész sereg agitátor indult el a falvakra. Kíséretükben voltak a különböző állami intézmények, vállalatok alkalmazottai is: „A helyi agitátorok megsegítésére a rajoni pártbizottság képzett aktivistákat küld a falvakba. Városunk üzemei, vállalatai és intézményei rendszeresen részt vesznek a dolgozó parasztok meggyőzésében a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről.”¹² Az avatásokon, illetve a teljes kollektivizálást követő ünnepélyeken az udvarhelyi dolgozók különböző kultúrscsoportjai rendszeresen felléptek. Ha ezt valamilyen okból nem tették, az feltűnő volt: „Furcsának tűnik azonban – írta a *Vörös Zászló*, hogy míg a legtöbb udvarhelyi vállalat és intézmény dolgozói bekapcsolódtak a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folyó sokoldalú nevelőmunkába, addig a József Attila Helyipari vállalat, az Építkezési vállalat, a Bank, valamint a Posta alkalmazottai közömbösek e nagy munka iránt.”¹³

1952-ben a rajoni pártbizottság nem tudta betartani a kollektív gazdaságok létesítésére készített munkatervét, ezért a rajoni első titkárt bírálat érte a tartományi pártbizottság ülésén, ahol azt ajánlották, hogy használja a Stalin tartományban bevált módszert. Ennek az 1951-ben kialakult módszernek a lényege a következő volt: a rajoni pártbüro összehívta a

rajoni néptanács, a tömegszervezetek, a rendőrség, a tanügy vezetőit, ahol elemezték velük, hogy melyik helységben látnak lehetőséget kollektív gazdaság alakítására, majd egy rövid eligazítást tartottak nekik. Ezután kiküldöttek egy-egy aktivistát a kiszemelt helységekbe. Egy rajoni gyűlésen a küldöttek beszámoltak a látottakról, majd agitátorukat azokba a helységekbe küldték vissza, amelyek a legalkalmasabbnak találtattak kollektív gazdaságok működtetésére. Itt tartottak egy gyűlést a helyi pártalapszervezettel és a kollektív gazdaság pártalapszervezetével, ahol megtárgyalták, hogyan lehetne a többi parasztot is rábírní a belépési nyilatkozat aláírására. Előbb azt kellett megvizsgálni, kik hajlanak a belépésre, kik az ügyes, elismert gazdák, akikre hallgatnak a többiek. Ezeket – 20-30-as csoportban – gyűlésre hívták a helyi kultúrotthonba, ahol meggyőzték őket, hogy aláírjanak. Ezután megalakulhatott a kezdeményező bizottság, amelynek feladata a többi lakos meggyőzése volt.

Az új módszer szerint szervezték a kollektív gazdaságokat Betfalván, Nagygálambfalván, Székelydályán, Székelymuzsnán és más helységekben. Volt, ahol fenyegetést is alkalmaztak, Betfalván az adószedő utasítására a falu dobosa kihirdette, hogy az 1952-es év első évharmadi kvótája annyi lesz, mint az egész 1951-es évre, de ha beállnak a kollektív gazdaságba, akkor megszabadulnak a kvótától. Székelymuzsnán a rajoni néptanács titkára az ellenálló parasztokat tűzifaszállításra kötelezte.¹⁴

A *Vörös Zászló*ban 1953. augusztus 19-én jelent meg egy elemzés „Új kollektív gazdaságok és mezőgazdasági társulások szervezése Udvarhely rajonban” címmel, melyben a szerző kiemelte a felsőrákosi, székelykeresztúri, székelyszenterzsébeti és fiátfalvi kollektív gazdaságok, illetve a betfalvi és andrásfalvi társulások tevékenységét. Az egyénileg gazdálkodó parasztok „látva a kollektív gazdaságok és mezőgazdasági társulások jó munkáját, a jobb terméseredményeket, kezdenek a kollektív gazdaságok és társulások felé vonzódni”. A szerző említést tett a rajoni pártbizottság és a rajoni néptanács végrehajtó bizottságának fokozott erőfeszítéseiről a kollektív gazdaságok szervezése terén, ugyanakkor a rajon pártalapszervezetei és a néptanácsok végrehajtó bizottságai meggyőző és felvilágosító munkát végeztek a parasztok körében. A rajoni pártbizottság körzetekre leosztva végezte munkáját, a pártbizottság aktivistái körzetükben irányító és szervező tevékenységet folytattak, segítették a pártalapszervezetek és néptanácsok a célratörő működését.

A párttag és pártonkívüli agitátorok bevonásával folyt az egyéni és csoportonkénti meggyőzés.

A mezőgazdaság szocialista átalakítása mégsem haladt a rajoni vezetés által tervezett ütem szerint. Udvarhely rajonban 1957 végén még mindig csak 44 szocialista típusú mezőgazdasági termelőegység létezett. „Nem kielégítő a szocialista átalakítás üteme. Kevés azoknak a dolgozó földműveseknek száma, akik teljesen, vagy legalább földjük legnagyobb részével belépnek a társulásokba. Főleg egyes középparasztok idegenkednek a közös gazdálkodástól” – jelent meg a bíráló cikk a *Vörös Zászló*-ban. A felsorolt hibák: „A helyi erők lebecsülése, a kiküldött elvtársak sok esetben maguk próbálták meg eredményt elérni [...]. Ott viszont ahol a városból, üzemből ment elvtársak a helyi pártalapszervezet, néptanács segítségével összefogták a helyi erőket eredményes munkát fejtettek ki. [...] A Május 1, Vörös Csillag, Aprozar vállalatok nem dolgoztak tehetségükhöz mérten. Nem kielégítő a látható agitáció.”¹⁵

Országszerte, így Udvarhely rajonban is, a mezőgazdaság szocialista átszervezése 1957 végétől felgyorsult. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1959 tavaszán már 96 közös gazdaság létezett a rajonban, melyből 13 kollektív gazdaság volt.¹⁶

A kollektivizálás felgyorsulását jelzi a témával kapcsolatos *Vörös Zászló*-cikkek elszaporodása is. A sajtó lelkesítő szerepét azzal is igyekezett növelni, hogy időnként különkiadásokat jelentetett meg egy-egy rajon számára, melyek csak az illető rajon kollektivizálásának menetével foglalkoztak.

Az 1958. december 1–20 között tartott rajoni pártkonferencián elhangzott, hogy „az 1958. júniusi plenáris ülés után a rajoni pártbizottság alapvetően megjavította politikai irányító és vezető munkáját. A pártszervezetek és a párttagok mozgósításával kiemelkedő sikereket ért el a mezőgazdaság szocialista átalakításában. 1958 őszén és telén a helyi erők mozgósításával 53 faluban jött létre az egész falu dolgozó földműves népét és összföldterületét magába ölelő mezőgazdasági társulás”. Voltak azonban sikertelenségek is, a szarvasmarha létszám tekintetében még mindig nem teljesítették a constantiai értekezlet alapján a tartományi pártbizottság által kitűzött feladatokat, mivel 100 hektár mezőgazdasági területre 14 szarvasmarha jutott, 70 juh helyett pedig csak 51, így a szaporulati terv csak 87%-ban valósult meg. Bírálát érte a Tejbegyűjtő

és Feldolgozó Vállalat vezetőségét is, mert felelőtlenül, hanyagul végezte munkáját, ezért nagy mennyiségű tej ment kárba és csökkent a parasztok érdekeltsége az állattenyésztés fejlesztésében. A pártkonferencián felszólalt Fazekas János, a RMP Központi Vezetőségének titkára, dicséretben részesítette a gyepesi, recsenyédi és az olaszteleki kollektív gazdaságokat. Kihangsúlyozta, hogy a társulásoknál a legfontosabb a közös alap állandó növelése, és a rajon vezetői erre nem fektettek kellő hangsúlyt. Megállapította, hogy „Székelyudvarhely természeti adottságainak legmegfelelőbb az állattenyésztés nagyarányú és gyors fejlesztése.” Elmondta, hogy nem volt kielégítő az egy tehénre eső 850 literes átlagos tejhozam, a sepsiszentgyörgyiekénél ez 1100 liter volt: „Nem hiszem, hogy Udvarhely rajon földművesei kevésbé értenének az állatok gondozásához.” 17

1959. április 16-án a *Vörös Zászló* lelkes cikkben számolt be arról, hogy nagyvonalakban befejeződött Udvarhely rajon szövetkezesítése, azaz a rajon földművesei teljes földterületükkel tagjai lettek valamilyen szocialista mezőgazdasági egységnek. Udvarhely a MAT harmadik szövetkezesített rajonja lett.¹⁸

A közös munka azonban nem mindig valósult meg a statisztikailag létező társulásokban. 1959-ben mindössze 45 társulásban sikerült megszervezni a fontosabb mezőgazdasági munkálatok közös elvégzését, a többiben egyénileg dolgoztak. Hasonló visszasságokról olvashatunk a *Vörös Zászló*-ban a közös vagyonnal kapcsolatban is. 1959. végén csak 38 társulásban volt közös vagyon. Ez közel 1 millió lejre rúgott, de nagy része banki kölcsön volt, mert nem létezett egy jól kiforrott módszer a közös vagyon létrehozására és növelésére.¹⁹

A székelyudvarhelyi művelődési ház nagytermében 1961. december 9-én 600 földműves gyűlt össze a kollektivisták rajoni tanácskozásán. Részt vettek a rajoni párt és állami szervek vezetői, a községi néptanácsok elnökei, a társas gazdaságok vezetői és más szakemberek. Szávuly Lajos a rajoni néptanács végrehajtó bizottságának elnöke, jelentésében elmondta, hogy a „kollektív gazdaságok eredményei láttán a társult földművesek rátérése a kollektivizálás útjára tömegmozgalommá vált”. A III. pártkongresszus óta (1960. június 20–25) 29 kollektív gazdaságot avattak a rajonban, így a kollektivista családok száma több mint 10 000-re emelkedett.²⁰

A kollektivizálás folyamata az 1962-es év elején érkezett végső szakaszához. Ekkor valóban tömegesen alakultak meg a kollektív gazdaságok, illetve a meglévő társulások kollektív gazdaságokká alakultak át. A Vörös Zászló hasábjain hemzsegték a „sikerekről” beszámoló cikkek, nem ritka, hogy egy lapszámon belül négy-öt kollektív gazdaság megalkulásáról is tudósítottak. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy a címlap egésze ezzel a tematikával foglalkozott. A folyamat előrehaladtával sorra jelentették be a MAT-rajonok vezetőségei a kollektivizálás befejezését. A „szorgalmasabb” rajonok felhívásokat tettek közzé a lemaradt rajonok felé, hogy buzdítsák az ott dolgozó földműveseket. Ilyen felhívásokat az egyes falvak kollektivistái is közzétettek, úgynevezett nyílt levélben szólítva fel az egyénileg dolgozó földműveseket: „gyertek teljes bizalommal velünk, a parasztság nagy többségével, a kollektivista parasztsággal. Együtt, kollektív gazdaságokban dolgozva, az egész országban mindenki, s így saját magunk és családjaink számára megteremtjük a jólétet és a boldogságot. Hadd legyen országunk olyan, mint az aranylő buzatenger a júniusi verőfényben.”²¹

Ebben az időszakban fejeződött be Udvarhely rajon kollektivizálása is. 1962. február 25-én a Román Munkáspárt Udvarhely rajoni bizottsága büszkén jelenthette a Román Munkáspárt Maros-Magyar Autonóm Tartományi Bizottságának, hogy Udvarhely rajonban befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása. A rajonban 15 344 földműves családjá 95 kollektív gazdaságba egyesült, összesen 61 900 hektár mezőgazdasági területtel. E „nagyszerű győzelem” alkalmából a rajoni művelődési ház dísztermében ünnepi gyűlést rendeztek, amelyen tartományi és rajoni vezetők is részt vettek.²²

Az alábbi táblázatokban összefoglaltuk az Udvarhely rajoni kollektív gazdaságok és társulások szervezése ütemének alakulását a Vörös Zászló adatai alapján:

A kollektív gazdaságok szervezésének alakulása:

Kollektív gazdaságok száma	Kollektivista családok száma	Az információ megjelenési időpontja a Vörös Zászlóban
18	—	1953. aug. 19.
20	2523	1955. márc. 6.
13	—	1957. júl. 4.
13	—	1959. ápr. 24.
22	—	1960. okt. 7.
71	10 000	1961. dec. 13.
95	15 344	1962. febr. 27.

A társulások szervezésének alakulása:

Társulások száma	Az információ megjelenési időpontja a Vörös Zászlóban
10	1953. aug. 19.
14	1955. márc. 6.
32	1957. júl. 4.
83	1959. ápr. 24.

JEGYZETEK

1. *Köztes Európa. 1763-1993 – térképgyűjtemény.* Bp., 1997. 562.
2. *Romániai Magyar Szó* 1952. júl. 18.
3. *Köztes Európa. 1763-1993 – térképgyűjtemény.* Bp., 1997. 562.
4. V. Frunză: *Istoria stalinismului în România.* B., 1990. 414.
5. D. Cătănuș-O. Roske: *Colectivizarea agriculturii în România. I. 1949-1953.* B., 2000. 11.
- 5a. A TOZ a tovarcsisztevo szovmesztnoj obrabotki zemlji orosz kifejezés rövidítése, jelentése: társulás a föld közös megművelésére. A TOZ-ok a Szovjetunióban fejlődtek ki az 1920-as években, a tömeges kollektivizálás előtt.

6. Uo. 26.
7. Információ a megjelenés alatt álló MAT kronológiából, ennek kézirata a szerző tulajdonában.
8. *Szabadság* VII (1950. jún. 10.)
9. D. Cătănuș-O. Roske: i.m. 257.
10. *Vörös Zászló* IV (1955. nov. 17.)
11. D. Cătănuș-O. Roske: i.m. 257.
12. *Vörös Zászló* VI (1957. nov. 21)
13. *Vörös Zászló* VII (1958. nov. 11.)
14. László Márton: *Kollektivizálás Székelyudvarhely rajonban*. In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 2003. 105.
15. *Vörös Zászló* VI (1957. nov. 27.)
16. *Vörös Zászló* VIII (1959. ápr. 24.)
17. *Vörös Zászló* VIII (1959. jan. 14.)
18. *Vörös Zászló* VIII (1959. ápr. 24.)
20. *Vörös Zászló* X (1961. dec. 13.)
19. *Vörös Zászló* VIII (1959. dec. 18.)
21. *Vörös Zászló* XI (1962. febr. 22.)
22. *Vörös Zászló* XI (1962. febr. 27)

Függelék

A következőkben a tanulmányunk elején felsorolt témakörökben megjelent Vörös Zászló cikkek lelőhelyeit rendszereztük. Az illető falu neve után feltüntettük a cikk megjelenésének dátumát (év, hónap, nap, zárójelben az oldalszám). A helységeket betűrendi sorrenden tüntettük fel, az Udvarhely rajoni kollektivizálás általános helyzetét elemző cikkek adatai az Udvarhely rajon címszónál találhatók.

1. A kollektivizálással, illetve a meglévő szocialista típusú mezőgazdasági termelőegységek tevékenységével kapcsolatos cikkek

Abásfalva: 1959. szept. 22. (1)

Agyagfalva: 1954. dec. 2. (2), 1957. dec. 6. (1), 1959. márc. 13., 1959. márc. 15., 1961. febr. 21. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22

Alsóboldogfalva: 1955. nov. 17., 1958. szept. 16. (3), 1958. dec. 6. (1), 1959. máj. 26., 1960. jan. 19., 1960. dec. 6., 1961. szept. 17. (2)

- Ábránfalva:** 1958. ápr. 12. (3), 1958. nov. 15. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 18. (1)
- Andrásfalva (nem pontosították ezeknek a cikkeknek az esetében, hogy Magyar- vagy Székelyandrásfalváról van szó, l. még Magyarandrásfalva is):** 1957. aug. 27. (3), 1957. nov. 29. (1), 1959. aug. 27. (3)
- Árvátfalva:** 1957. nov. 22., 1958. jún. 4. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 16. (1)
- Bardóc:** 1957. ápr. 25. (3), 1957. okt. 25. (2), 1959. febr. 26. (1)
- Bágy:** 1953. nov. 17., 1957. febr. 1., 1958. okt. 28. (1), 1958. nov. 14. (1), 1961. jan. 25. (1), 1961. dec. 15. (1)
- Bencéd:** 1954. jún. 10. (2), 1955. febr. 22., 1957. nov. 29. (1), 1957. dec. 1. (1), 1957. dec. 6. (1), 1957. dec. 10. (1), 1958. nov. 14. (3), 1958. dec. 6. (1), 1959. okt. 9. (3), 1961. jan. 3
- Betfalva:** 1957. júl. 9. (4), 1958. okt. 15. (4), 1959. jan. 13. (3), 1960. okt. 22
- Béta:** 1958. nov. 11., 1962. jan. 17. (1), 1962. febr. 21. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22. (2., 3)
- Bikafalva:** 1958. ápr. 23. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 15. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. nov. 18. (1)
- Bogárfalva:** 1958. nov. 11., 1958. nov. 14. (1), 1958. nov. 16. (1), 1962. febr. 21. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22
- Bögöz:** 1952. aug. 14. (3), 1955. ápr. 1., 1962. ápr. 27. (1), 1962. febr. 21. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22. (2., 3)
- Csehétfalva:** 1953. aug. 19., 1953. aug. 26. (3), 1957. dec. 10. (4), 1958. febr. 27. (1), 1958. szept. 17. (1), 1959. jan. 7. (1), 1959. okt. 25. (1), 1962. jan. 14. (1)
- Csekefalva:** 1958. jan. 7. (1), 1958. dec. 6. (1), 1958. dec. 7. (3), 1959. jan. 10. (1), 1960. jan. 19. (4)
- Dálya: l. Székelydália**
- Derzs: l. Székelyderzs**
- Décsfalva:** 1958. okt. 15. (4), 1958. okt. 21. (1)
- Dobó:** 1958. nov. 11
- Erdőfüle:** 1956. máj 29. (3), 1956. szept. 30. (3), 1959. febr. 25. (1)
- Etéd:** 1952. szept. 16. (3), 1952. nov. 26. (1), 1955. júl. 15. (1), 1956. febr. 22., 1956. júl. 6. (3), 1957. febr. 27. (1), 1957. nov. 13. (3), 1957.

nov. 26. (3), 1957. nov. 29. (1), 1957. nov. 30., 1957. dec. 1. (1), 1957. dec. 3., 1958. febr. 13. (5), 1958. szept. 26. (3), 1958. nov. 20. (1), 1958. dec. 6. (1), 1959. jan. 27. (1), 1959. szept. 27. (5), 1960. okt. 9., 1961. szept. 5. (3)

Ége: 1956. febr. 2., 1956. márc. 11., 1957. dec. 7. (1), 1958. nov. 28. (1), 1958. nov. 29. – különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. dec. 18

Énlaka: 1956. ápr. 27. (2), 1957. máj. 14. (2), 1957. dec. 6. (1), 1958. szept. 21. (3), 1958. dec. 6. (1), 1958. dec. 23. (1), 1962. máj. 8. (1)

Farcád: 1955. nov. 17., 1956. febr. 9., 1956. márc. 8., 1956. máj. 9. (1), 1956. jún. 22. (3), 1958. jan. 30. (3), 1958. okt. 22. (1), 1959. jan. 23. (1)

Farkaslaka: 1957. júl. 4., 1958. dec. 2. (1)

Felsőboldogfalva: 1954. dec. 26., 1957. nov. 22., 1957. nov. 23. (1), 1957. nov. 30. (1), 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 25., 1958. dec. 9. (3), 1959. ápr. 24., 1961. jan. 24. (1), 1961. okt. 26

Felsőrákos: 1957. nov. 22., 1957. nov. 26. (1), 1958. júl. 2. (3)

Fenyéd: 1953. máj. 16. (1), 1957. nov. 22., 1957. dec. 10. (1), 1959. márc. 5. (1), 1959. márc. 13., 1961. máj. 16. (1)

Fenyőkút: 1960. ápr. 26

Fiatfalva: 1956. júl. 4., 1956. dec. 19. (2), 1958. szept. 17. (1), 1958. szept. 25. (1), 1958. okt. 7. (1)

Firtosmartonos: 1955. nov. 17., 1957. febr. 27. (1), 1958. nov. 23. (3), 1958. dec. 6. (1)

Firtosváralja: 1958. aug. 12. (1), 1958. aug. 30., 1958. nov. 29. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. dec. 2. (1), 1959. jún. 13. (1)

Gagy: 1956. jún. 12., 1958. febr. 18. (1), 1959. jan. 10. (1), 1959. jún. 21. (5)

Gyepes: 1958. jan. 15. (3), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 16. (1), 1959. szept. 15. (3)

Hodgya: 1956. máj. 9. (1), 1958. szept. 27. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 28. (1), 1958. nov. 29. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1959. ápr. 24

Homoródalmás: 1957. nov. 22., 1958. ápr. 9. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 21. (4), 1961. febr. 1. (2), 1961. dec. 31. (1), 1962. jan. 16

Homoródkarácsonyfalu: 1957. febr. 28., 1958. nov. 11., 1958. nov. 16. (1), 1959. okt. 13. (3)

Homoródkeményfalva: 1953. aug. 19. (3), 1953. okt. 3. (3), 1953. dec. 4. (3), 1957. ápr. 19. (3), 1957. okt. 22. (1)

Homoródremete: 1955. nov. 17

Homoródszentlászló: 1956. máj. 17. (1), 1958. nov. 15. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 18. (1), 1959. okt. 7. (3)

Homoródszentmárton: 1953. jan. 1., 1953. márc. 18., 1953. nov. 5. (3), 1955. ápr. 23., 1956. márc. 17., 1957. márc. 12. (1), 1957. ápr. 12. (3), 1957. okt. 6. (1), 1958. máj. 3. (3), 1958. nov. 16. (1), 1958. dec. 9. (3), 1961. jan. 17., 1961. máj. 4. (1), 1962. máj. 10. (1)

Homoródszentpál: 1952. szept. 2. (1), 1957. nov. 22., 1957. nov. 27., 1957. dec. 1. (1), 1957. dec. 6. (3), 1959. máj. 9. (3), 1960. febr. 7., 1960. ápr. 26., 1962. febr. 22. (3), 1962. ápr. 30. (1)

Homoródszentpéter: 1958. nov. 25., 1959. okt. 6. (3), 1959. okt. 9. (5), 1960. nov. 1

Homoródújfalva: 1957. nov. 22., 1958. jan. 5. (1)

Jásfalva: 1956. febr. 28., 1957. dec. 7. (1), 1958. nov. 28. (1), 1958. nov. 29. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. dec. 18

Kányád: 1956. ápr. 3., 1956. ápr. 18., 1958. nov. 14. (3), 1958. nov. 25

Kápolnásfalu: 1958. szept. 13. (1), 1958. nov. 21. (4)

Kecset: 1958. okt. 15. (4), 1958. dec. 7. (7)

Kecsetkisfalud: 1958. szept. 13. (1), 1958. szept. 27. (3), 1958. okt. 15. (4),

Kénos: 1958. okt. 14. (1), 1958. nov. 5. (1)

Kisfalud: I. Kecsetkisfalud

Kisgalambfalva: 1956. okt. 26. (1), 1957. nov. 29. (1), 1957. dec. 6. (1), 1957. dec. 10. (1), 1957. dec. 20. (3), 1958. júl. 23. (3), 1958. júl. 24. (1), 1958. aug. 9., 1958. aug. 28. (1), 1958. szept. 26. (3), 1959. febr. 10. (1), 1960. febr. 6

Kiskadács: 1958. dec. 23. (1), 1960. febr. 10., 1961. aug. 29

Kiskede: 1958. júl. 24. (1), 1958. júl. 29. (1), 1960. nov. 19., 1960. nov. 20., 1960. nov. 22. (1)

Kismedesér: 1958. júl. 24. (1), 1958. júl. 29. (1), 1958. dec. 6

Kissolyos: 1958. nov. 14. (1), 1958. dec. 9. (1)

Kobátfalva: 1954. ápr.3., 1955. febr. 12., 1955. márc. 22., 1956. dec. 19. (3), 1958. szept. 10. (3), 1959. aug. 27. (5), 1960. dec. 3

Korond: 1957. nov. 22., 1958. szept. 13. (1), 1958. okt. 28., 1958. nov. 4. (1), 1960. ápr. 26

Küküllőkeményfalva: 1958. okt. 28. (1), 1959. márc. 5. (1), 1962. ápr. 8. (1)

Küsmöd: 1953. aug. 19., 1953. aug. 30. (3), 1953. dec. 8. (5), 1958. ápr. 22. (1)

Libán: 1958. szept. 4. (4)

Lókod: 1957. júl. 4., 1958. okt. 15. (4), 1959. ápr. 24., 1959. nov. 21. (1)

Lövete: 1958. nov. 21. (4)

Magyarandrásfalva: 1956. márc. 28., 1957. dec. 14. (1)

Malomfalva: I. Nyikómalomfalva

Máréfalva: 1954. dec. 16., 1956. okt. 26. (1), 1959. márc. 21. (1), 1959. ápr. 14. (1)

Mátisfalva: 1957. dec. 14. (1)

Medesér: 1956. márc. 3. (**Id. még Nagy – és Kismedesér**)

Miklósfalva: 1957. febr. 22. (1), 1958. okt. 15. (4), 1961. okt. 11

Muzsna: I. Székelymuzsna

Nagygalambfalva: 1954. okt. 3., 1956. febr. 15., 1957. dec. 20. (3), 1959. jan. 16. (1),

Nagykadács: 1958. dec. 23. (1), 1960. febr. 10

Nagykede: 1958. aug. 27. (3), 1960. dec. 7

Nagymedesér: 1957. nov. 15. (1), 1958. dec. 6. (1)

Nagysolymos: 1958. szept. 21. (3), 1958. nov. 14. (1)

Nyikómalomfalva: 1955. nov. 16., 1958. szept. 13. (1), 1958. okt. 7. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 16. (1), 1960. okt. 21., 1961. nov. 11. (1.,2), 1961. nov. 15. (3), 1961. dec. 27. (1), 1962. ápr. 29. (2)

Ocfalva: 1958. júl. 15. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 18. (1), 1961. okt. 12. (1), 1961. nov. 10. (1.,2), 1961. nov. 17. (1)

Oklánd: 1952. okt. 12., 1957. nov. 22., 1957. dec. 4. (5), 1958. nov. 25., 1961. dec. 5. (3)

Olasztelek: 1952. szept. 3. (3), 1956. febr. 21., 1957. dec. 17. (1)

Oroszhegy: 1957. ápr. 30. (5), 1957. nov. 22., 1958. szept. 2. (1)

Ócfalva: 1958. júl. 15. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 18. (1), 1961. okt. 12. (1), 1961. nov. 10. (1.,2), 1961. nov. 17. (1)

Patakfalva: 1956. máj. 16. (3), 1956. okt. 26. (1), 1957. dec. 24. (1), 1958. nov. 16. (1)

Pálpataka: 1960. febr. 26

Petek: 1957. nov. 22., 1957. nov. 27., 1957. dec. 13., 1957. dec. 24. (1), 1958. nov. 23. (3), 1961. okt. 10. (1)

Recsenyéd: 1953. márc. 18., 1958. nov. 5. (1), 1961. máj. 4. (3)

Rugonfalva: 1953. jan. 6. (3), 1957. febr. 27. (1), 1959. jan. 16. (1), 1960. jan. 20

Sándortelke: 1958. nov. 14. (1), 1958. nov. 18. (1)

Siménfalva: 1955. márc. 20., 1958. júl. 31. (3), 1958. okt. 11. (4), 1960. jan. 19. (4), 1960. febr. 10., 1961. aug. 10. (1), 1961. aug. 29

Sükő: 1958. okt. 28. (1.,2), 1958. okt. 29. (3), 1958. nov. 16. (1), 1962. jan. 17. (1)

Szentábrahám: 1953. aug. 19. (3), 1953. szept. 12. (3), 1955. aug. 17. (2), 1956. ápr. 6., 1957. márc. 7. (1), 1958. szept. 17. (1.,3), 1958. okt. 7. (3), 1958. okt. 15. (4), 1958. dec. 6. (1), 1958. dec. 11. (1), 1959. jan. 10. (1), 1960. jan. 3. (5)

Szentegyháza: 1955. aug. 2. (2), 1957. jún. 23. (1), 1957. júl. 4., 1958. nov. 21. (4)

Szentlélek: 1953. nov. 5. (3), 1954. dec. 5., 1958. nov. 16. (1), 1962. febr. 21. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22

Székelybethlenfalva: 1957. dec. 13., 1957. dec. 19. (3), 1958. júl. 15. (1), 1958. okt. 15. (4), 1959. okt. 29., 1962. jan. 17. (1), 1962. febr. 22., 1962. márc. 24. (1)

Székelydália: 1957. nov. 21., 1957. nov. 22., 1957. nov. 27., 1957. dec. 11. (3), 1959. szept. 27. (5)

Székelyderzs: 1958. aug. 12. (1), 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 18. (1), 1958. nov. 19. (1), 1958. nov. 25., 1959. febr. 14. (1), 1961. dec. 19., 1961. dec. 28. (1)

Székelydobó: 1958. nov. 11

Székelyfancsal: 1958. nov. 11., 1958. nov. 16. (1)

Székelykeresztúr: 1953. aug. 19. (3), 1953. okt. 31. (3), 1955. nov. 17., 1955. dec. 23. (3), 1956. febr. 15., 1956. ápr. 1., 1956. ápr. 27. (1), 1956. júl. 18. (3), 1956. aug. 18. (1), 1957. febr. 5. (3), 1957. dec. 3., 1957. dec. 7., 1958. aug. 6., 1958. aug. 27. (3), 1958. szept. 27. (4), 1958. okt. 21. (5), 1958. nov. 4. (1), 1958. dec. 9. (1), 1959. jan. 9. (1), 1959.

jan. 16. (1), 1959. jan. 17., 1959. ápr. 1., 1960. jan. 12. (1), 1960. jan. 19., 1960. nov. 20

Székelylengyelfalva: 1958. nov. 16. (1), 1958. okt. 28. (1.,2), 1962. jan. 17. (1)

Székelymuzsna: 1952. okt. 12., 1961. okt. 10. (1)

Székelypálfalva: 1958. aug. 28. (3), 1958. okt. 15. (4)

Székelyszáldobos: 1959. febr. 21. (1), 1959. febr. 24. (1)

Székelyszállás: 1958. nov. 4. (1), 1958. nov. 11. (1)

Székelyszenterzsébet: 1958. nov. 11. (1), 1958. dec. 6. (1), 1959. máj. 26., 1960. febr. 23

Székelyszentkirály: 1958. okt. 15. (4), 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 11., 1962. jan. 17. (1), 1962. febr. 21. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22., 1962. ápr. 11(2)

Székelyszentmihály: 1955. febr. 12., 1958. szept. 10. (3), 1958. dec. 11. (1), 1958. dec. 17., 1961. jan. 26. (1)

Székelyszentmiklós: 1957. dec. 12. (1), 1960. febr. 10

Székelyszenttamás: 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 11

Székelyudvarhely: 1953. ápr. 15., 1957. jún. 6. (1), 1957. júl. 4., 1957. okt. 24., 1957. nov. 30. (1), 1958. qug. 7. (5), 1958. okt. 15. (4), 1958. okt. 26. (5), 1958. nov. 15. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. nov. 18. (1), 1958. nov. 19. (1), 1958. nov. 30. (1), 1958. nov. 29. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1959. ápr. 1., 1959. aug. 15., 1959. okt. 16. (3), 1959. okt. 20., 1959. okt. 25., 1959. dec. 1. (1), 1959. dec. 10., 1961. aug. 9., 1962. jan. 9. (1), 1962. jan. 17. (1), 1962. márc. 16. (1)

Székelyvécke: 1958. nov. 14. (3), 1958. nov. 23. (3)

Szombatfalva: 1957. dec. 13., 1957. dec. 20. (1), 1958. nov. 22. (1), 1958. nov. 29., 1962. jan. 17. (1), 1962. febr. 22., 1962. máj. 6

Tarcsafalva: 1953. aug. 19., 1953. nov. 5. (3), 1958. szept. 16. (1.,3), 1958. szept. 27. (4), 1959. jan. 7. (1), 1960. jan. 19. (4), 1960. dec. 3

Telekfalva: 1958. nov. 15. (1), 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 18. (1), 1961. dec. 19

Tibód: 1958. nov. 16. (1), 1962. jan. 17. (1), 1962. febr. 21. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22

Tordátfalva: 1957. okt. 31. (4), 1957. dec. 6. (1), 1958. dec. 6. (1)

Udvarhely rajon (a kollektivizálás rajoni helyzetéről megjelent cikkek): 1953. aug. 19., 1954. dec. 19., 1955. márc. 6., 1955. ápr. 1., 1955. nov. 16., 1955. nov. 17., 1956. márc. 20., 1956. márc. 28., 1956. ápr. 12., 1956. máj. 17., 1956. szept. 1., 1957. júl. 4.,), 1958. nov. 11., 1958. nov. 15. - különkiadás Udvarhely rajon részére,), 1958. nov. 29. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1958. aug. 30. (3), 1958. okt. 15. (4), 1958. dec. 18. (1), 1959. jan. 14. (2.,3), 1959. ápr. 16., 1959. ápr. 24., 1960. febr. 2., 1960. okt. 7., 1961. jan. 19., 1961. febr. 1. (2), 1961. jún. 15. (3), 1961. dec. 12. (2), 1961. dec. 13., 1962. jan. 18., 1962. febr. 21. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22., 1962. febr. 27. (1), 1962. márc. 6. (1)

Újszékely: 1953. aug. 19. (3), 1953. aug. 21., 1958. aug. 8. (3), 1958. szept. 17. (1), 1958. szept. 21. (1), 1958. szept. 23. (1), 1959. máj. 26., 1960. dec. 14., 1962. márc. 16. (1)

Üknyéd: 1958. nov. 16. (1)

Ülke: 1955. jan. 12., 1957. nov. 22., 1957. nov. 27., 1957. dec. 7. (1), 1958. nov. 1. (4), 1958. nov. 16. (1), 1958. nov. 11., 1962. febr. 21. - különkiadás Udvarhely rajon részére, 1962. febr. 22

Vargyas: 1957. ápr. 25. (3), 1959. febr. 21. (1), 1959. febr. 24. (1)

Varság: 1957. nov. 22., 1958. aug. 19. (3), 1958. okt. 15. (4)

Vágás: 1957. nov. 22., 1958. nov. 11

Városfalva: 1957. nov. 22., 1957. nov. 30. (1), 1957. dec. 24. (1), 1958. nov. 23. (3), 1959. szept. 2. (1), 1960. febr. 7., 1960. febr. 14. (1), 1960. ápr. 20., 1960. ápr. 26

Zetelaka: 1957. febr. 22. (1), 1957. nov. 27., 1957. nov. 30. (1), 1958. febr. 23. (7), 1958. szept. 13. (1), 1958. nov. 21. (4), 1959. ápr. 12. (7), 1959. ápr. 14. (1), 1959. nov. 3. (1), 1960. nov. 24

2. Helyi kulákokkal kapcsolatos cikkek

Farcád: 1952. aug. 8. (3)

Gagy: 1958. júl. 15. (2)

Homoródszentmárton: 1955. márc. 25. (2)

Homoródszentpál: 1952. okt. 12. (3)

Kobátfalva: 1953. nov. 5. (3), 1955. máj. 4.

Lókod: 1953. nov. 5. (3)

Lövéte: 1954. dec. 16.

Máréfalva: 1952. aug. 13. (3), 1954. nov. 23., 1954. dec. 16.

Nyikómalomfalva: 1955. nov. 16.

Patakfalva: 1954. dec. 16.

Székelylengyelfalva: 1952. aug. 8.

Székelymuzsna: 1952. szept. 26. (3)

Székelyudvarhely: 1953. ápr. 15.

3. A Vörös Zászlóban közölt néhány Udvarhely rajoni kollektív gazdaság megalakulásának időpontja (zárójelben a gazdaság neve, tagjainak száma, földterülete a megalakuláskor)

Abásfalva: 1959.

Alsóboldogfalva: 1960. dec.

Bögöz: 1950. jún. 4. (*Békeharc*, 61. tag, 166. ha)

Csehétfalva: 1962. febr. 11. (108. család, 642. ha)

Csekefalva: 1960. jan. 31. (147. család)

Farcád: 1961. febr.

Fiatfalva: 1950. júl.

Homoródkarácsonyfalva: 1959. okt. 10(*Győzelem útja*, 261. család, 1075. ha)

Homoródszentlászló: 1959. okt. 4. (*Május 1.*, 69. család, 241. ha)

Homoródszentpál: 1952. (*Március 8*)

Homoródszentpéter: 1959. okt. 4. (*Új élet*)

Kobátfalva: 1960. jan. 31. (104. család)

Küsmöd: 1959. dec. 25.

Miklósfalva: 1961. okt. 8. (77. földműves)

Nagygalambfalva: 1950. júl. 9. (*Vörös Zászló*, 32. tag, 104. ha)

Nagykede: 1960. dec. 4. (51. család, 300. ha)

Nyikómalomfalva: 1961. dec. 17.

Ocfalva: 1961. okt. 8. (65. földműves)

Patakfalva: 1961. febr. 4. (*Békeharc*, 93. család, 440. ha)

Petek: 1961. okt. 8. (259. földműves)

Románandrásfalva: 1950. jún. 18. (*Új Élet*, 67. földműves, 393. ha)

Rugonfalva: 1950. júl. 9. (*Vörös Csillag*, 50. család, 167. ha)

Szentábrahám: 1953. (*Petőfi Sándor*, 9. család)

REZUMATE

Mihály János:

Contribuții la cercetarea unui sat dispărut din scaunul Odorhei: Tivadar/Tihadár

În studiul prezent autorul caută urmele unui sat dispărut al scaunului Odorhei, Tivadar/Tihadár. Încearcă să localizeze poziția sa geografică, circumstanțele în care a luat ființă, etimologia denumirii, data (perioada) și cauzele dispariției sale, etc. Sunt prezentate acele date și informații, care pot fi de folos cu ocazia unor cercetări (periegheze), care se cer a fi efectuate pe teren. În fine, publică un document datat din prima parte a secolului al XVII-lea (1625), care dovedește existența de odinioară al așezării, pe de altă parte ne introduce în problematica posesiilor de teren din valea Homoroadelor în perioada amintită, relevând și anumite aspecte ale economiei rurale a populației secuiești (pășunatul, păstoritul, exploatarea pădurilor, etc.).

Forró Albert:

Urmele năvălirilor turco-tătare în scaunul Odorhei în a doua jumătate al secolului al XVII-lea

Scaunele secuiești erau permanent expuse atacurilor popoarelor venite dinspre răsărit (pecenegi, cumani, tătari, turci etc.). Năvălirea tătarilor și turcilor în Transilvania între anii 1657-1662, ca urmare a expediției militare nereușite a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea în Polonia, avea drept consecință devastarea Secuimii și a principatului. Amintirile luptelor purtate cu aceste popoare s-au integrat în conștiința secuilor și au dăinuit sub forma de legende, toponime și opere artistice (picturi murale).

Lucrarea de față prezintă acele izvoare scrise (cronici, documente), legende, toponime și vestigii arheologice, care se referă la invazia turco-tătară în scaunul Odorhei. În urma acestor năvăliri de la mijlocul și sfârșitul secolului al XVII-lea, majoritatea bisericilor gotice medievale au fost distruse sau în urma refacerii își pierd caracteristicile inițiale, dând

naștere unui nou stil, barocului rural. Multe dintre legendele caracteristice unor regiuni restrânse au fost prelucrate de scriitori, în cadrul unor opere literare, devenind astfel cunoscute și accesibile și pentru publicul larg.

Sófalvi András:

Cercetări privind structura așezărilor din Ținutul Ocnelor

Studiul de față are ca subiect istoria medievală a secuilor din microregiunea Ținutul Ocnelor. În cursul secolelor formarea și dezvoltarea așezărilor secuiești era influențată de schimbările intervenite în legislație, viață socială, economie și în factorii geografici. În această regiune a devenit un factor important faptul că în cursul ultimelor secole nu s-a modificat semnificativ structura populației.

Proprietatea privată, familială avea un rol esențial în stabilirea secuilor și în dezvoltarea timpurie a structurii așezărilor. Acest fapt, împreună cu creșterea animalelor și factorii geografici, a determinat structura inițială a așezărilor, caracterizată printr-o unitate economică și structurală sporadică. Datorită schimbărilor din Evul Mediu târziu (diferențierea societății tradiționale secuiești, creșterea demografică, etc.) s-a produs concentrarea satelor secuiești. Procesul poate fi urmărit prin analogiile cătunelor montane. Astfel a început de fapt formarea structurii actuale a așezărilor, schimbându-se caracterul inițial.

Hermann Gusztáv Mihály:

Efectele reformelor Mariei Tereza în scaunul Odorhei

Autorul prezintă efectele locale a acelor reforme tereziene, care au influențat puternic evoluția structurii social-economice din Secuime. Sunt trecute în revistă evenimentele odorheiene din timpul organizării regimentelor de graniță și diferitele repercusiuni ale acestora. Urmează modificările de pe țărmul administrației și justiției, cauzate de înființarea Tablelor continue, care au impus schimbări radicale în organizarea și funcționarea scaunelor secuiești. În sfârșit e prezentată încercarea de reorganizare a arhivelor transilvănene, acțiune ce a pornit tocmai în urma cererii oficialității odorheiene din 29 septembrie 1768,

de a-și mări casa pretorială prin adăugarea unui nou corp de clădire, care să găzduiască arhiva scaunului și a națiunii secuie.

Róth András Lajos:

Imprejurările construcției bisericii reformate din Odorheiu Secuiesc

Autorul, pe baza documentelor eclesiastice de arhivă, trece în revistă efortul comunității reformate odorheiene de a construi un nou lăcaș de cult, la finele secolului al XVIII-lea. Datele arhivistice precum și protocolul de contabilitate cuprind amănunțite referiri sociale, economice și artistice privind complexul act de construcție și de înzestrare a bisericii. Studiul scoate în evidență aportul social al comunității locale, dar și micile controverse dintre grupările religioase din cadrul orașului de la sfârșitul secolului XVIII. Analizând mai temeinic procesul de clădire, ies la iveală și noi informații privind meșteșugarii și artiștii de epocă, care pot îmbogăți cunoștințele noastre în acest sens.

Kolumbán Zsuzsánna:

Scaunul Odorhei în 1848-1849

Prezentul studiu are în vedere două etape ale revoluției din 1848- 1849 care au urmat după adunarea națională secuiească de la Lutița și campania militară a secuilor.

„Cruciada modernă” a secuimii a fost înfrântă de oastea austriacă, care a ocupat și scaunul Odorhei. Comandantul forțelor ocupante, baronul Heydte, a introdus o adevărată dictatură, adoptând măsuri represive împotriva revoluționarilor din Odorhei. În această perioadă conflictele sociale au atins punctul culminant. Ocupația scaunului a reținut o parte din armata austriacă, cea ce a facilitat rezistența celor din Trei Scaune și a contribuit la schimbarea mentalității populației. Această schimbare va fi premisa succesului reorganizării pornită la nivel transilvănean, după campania reușită a generalului Iosif Bem. Procesul de reorganizare al scaunului a fost condus de noul comisar guvernamental, Horváth János. Dintre măsurile luate pot fi amintite: schimbare funcționarilor, reînceperea recrutărilor, crearea de depozite de alimente pentru soldați, etc. Însă această perioadă s-a dovedit a fi una de scurtă durată. Curtea

vieneză a apelat la ajutorul rușilor, iar luptele duse împotriva invadatorilor s-au dovedit a fi fără rezultat. La 4 august ultimele cete de honvezi au părăsit scaunul, unde s-au instalat din nou soldații lui Heydte.

Kolumbán Zsuzsánna, Róth András Lajos:

Izvoare arhivistice maghiare privind revoluția pașoptistă în scaunul Odorhei

Balázsi Dénes:

Contribuția lui Ūrmösi József în aplicarea consecventă a ideilor cooperatiste

Autorul, bazându-se pe autobiografia preotului unitarian Ūrmösi József și pe presa contemporană, prezintă activitatea perseverentă a preotului unitarian de la Sânpaul, în vederea extinderii ideilor cooperatiste, progresiste pe valea Homoroadelor de la începutul secolului al XX-lea. Activitate susținută larg și de statul maghiar a contribuit la înfiriparea germenelor de cooperativizare în diferite domenii ale agriculturii (prelucrarea și valorificarea laptelui, viața de credit). În urma eforturilor concertante depuse, s-au născut pe rând cercul de gospodărie, biblioteca populară, remiza de mașini agricole, sediul cooperativei, Casa populară. S-au efectuat cursuri de îndrumare și de propagare a cunoștințelor agrare printre săteni. S-au pus bazele industriei mici, locale. În perioada interbelică datorită prezenței aceluiași preot activitatea cooperatistă se înviorează din nou, ce a adus schimbări și în nivelul de trai al sătenilor.

Gidó Csaba:

Situația învățământului reformat din scaunul Odorhei în perioada 1918-1920

În perioada 1918-1920 în Transilvania au avut loc schimbări importante în învățământ. Învățământul în limba maghiară din Ardeal s-a desfășurat în școlile de stat și confesionale. Statul român, devenit succesorul statului maghiar, a preluat fostele școli maghiare de stat, înlocuind limba de predare maghiară cu cea română. La acest gest

confesiunile maghiare din Transilvania au răspuns prin organizarea școlilor cu limba de predare maghiară. Organizarea și întreținerea școlilor confesionale era însă o povară pentru biserici și credincioși. La început nici cadrele didactice n-au sprijinit unitar idea înlocuirii școlilor de stat cu cele confesionale. Ca urmare, cum reiese și din studiu, conflictele dintre reprezentanții bisericilor și laicii, măsurile antimaghiare adoptate de guvernele române au contribuit la închiderea a mai multor școli confesionale. Studiul încearcă să prezintă acest proces prin intermediul școlilor confesionale reformate din regiunea Odorheiului.

Școlile confesionale maghiare din perioada interbelică au avut un rol important în întărirea conștiinței naționale maghiare și din această cauză statul român a străduit să le lichideze.

Olti Ágoston–Gidó Attila:

Naționalizările din 1948 în județul Odorhei

Istoriografia naționalizărilor din România este sumară. Nici până în prezent nu se știe prea mult despre evenimentele de pe plan local, lipsesc cercetările adecvate, astfel lucrările ce apar furnizează informații noi doar ocazional. Avem de a face cu câteva lucrări apărute înainte de 1989, care însă nu sunt obiective. Evident, acestea fiind scrise la comanda partidului, sau sub influența spiritului de partid, abordează evenimentele dintr-o altă perspectivă.

Lucrarea de față se bazează pe izvoare archivistice și izvoare orale. Intenția noastră este de a prezenta metoda naționalizării pe plan local și reacția muncitorilor la evenimente, respectiv soarta foștilor proprietari. Naționalizările din 1948 au dus la distrugerea economică a elitei locale, care anterior era motorul dezvoltării economice și spirituale a zonei. Naționalizările au dus la schimbări majore pe plan social, burghezia pierzându-și rolul său clasic factor formativ al comunității.

Kápolnási Zsolt:

Colectivizarea în raionul Odorhei, oglindită în cotidianul Vörös Zászló (1952-1962)

Scopul acestei lucrări este de a le ajuta pe acei istorici, care se ocupă cu anii '50. Cercetătorul găsește în această înșiruire datele aparițiilor în

Vörös Zászló (cotidian de limbă maghiară regional, care avea în vizorul său și raionul Odorhei) ale unor articole referitoare la următoarele subiecte: colectivizare, problema chiaburilor, înființarea gospodăriilor comunale. În ultima parte a textului a trecut în revistă datele aparițiilor unor fotografii despre subiectele sus enumerate.

SUMMARIES

János Mihály:

Contributions to the researches of a Lost Village in Odorhei „Szék”: Tivadar/Tihadár

The author investigates a lost settlement of Odorhei „Szék”, Tivadar/Tihadár. The paper tries to localize it geographically, tries to describe its rising circumstances, the etymology of its name, the date and causes of its disappearance. The paper enumerates those contributions which can be important for on-the-spot investigations.

At the end the author publishes a document dated in the first part of the 17th century, which proves the past existence of this settlement. At the same time it provides data about a small region, Homorod Valley, and about the way of life of the Szekler people living there.

Albert Forró:

Traces of the Turkish-Tartar Raids in Odorhei „Szék” in the Second Half of the 17th Century

The Szekler „Szék”-s (that is, the specific Szekler counties with a legislative power) were permanently exposed to the attacks of the peoples coming from the east (Petchenegs, Huns, Tartars, Turks, etc.). The Turkish and Tartar invasion of Transylvania between 1657-1662 as a result of the unsuccessful military expedition to Poland of the Prince of Transylvania, Gheorghe Rákóczi II, had as a direct consequence the devastation of the principality and of the Szeklers' Land.

The remembrances of the battles with these peoples were integrated into the conscience of the Szeklers and they survived as legends, toponyms and works of art (wall-paintings).

This study presents those written sources (chronicles, documents), legends, toponyms and archeological finds, which refer to the Turkish-Tartar invasion of Odorhei „Szék”. As a result of these raids of the middle and the end of the 17th century, most of the medieval gothic churches were either destroyed or, as a result of their rebuilding, they lost their

initial characteristics, giving birth to a new style, the rural Baroque. Many of the legends, typical to a small region also were treated by writers, becoming known and accessible for the public.

Sófalvi András:

Researches in Settlement Structure in the Salt Region

The study deals with the medieval history of the Szeklers in the Salt region. The formation of Szekler settlements and the changing of their image has developed according to the Szekler law, society, economy and the local geographical factors during the last centuries. An important fact is that in the Salt region, significant population change has not taken place during the last millennium.

The private, family land property had an important role in the settling of Szeklers; they took possession of their land according to this. This fact, together with animal keeping determined the early settlement structure which was characterized by an economic and settlement unity scattered in space. We have not been able to prove the existence of the ten members organization in the Middle Ages, which can be found in modern sources. The accumulation of Szekler villages is the result of late medieval changes (the differentiation of the Szekler society, the increasing of population, the spreading role of agriculture, the distinction between grounds and externals and the introduction of crop rotation). The process can be followed along the sketch of the settlements and on the analogy of the development of the mountain homesteads' settlement structure. The formation the settlement system of today actually started with this, and during the last centuries changes have taken place especially in the character of the settlement image.

Gusztáv Mihály Hermann:

The Effects of Maria Tereza's Reforms in Odorhei „Szék”

The author presents the local effects of those Maria-Terezian reforms which strongly influenced the development of the social-economical structure of the Szeklers' Land. This study presents the events at the time of the organization of frontier-guards regiments and their different effects. Changes follow in administration and jurisdiction, caused by

‘Tabula Continua’-s. At the end an attempt at reorganizing the Transylvanian Archives is presented. This was requested by the Odorhei officials on 29th September 1768.

András Lajos Róth:

The Building Circumstances of the Odorhei Reformed Church

Based upon the ecclesiastical archive documents, the author presents the efforts of the Reformed congregation of Odorhei to build a new church at the end of the 18th century. The data from the archive, as well as the register of accounts comprises minute social, economical and artistic references regarding the complex building and outfitting process of the church.

The present study emphasizes the social contribution of the local community, as well as the small controversies among the religious groups in the city at the end of the 18th century.

A deeper analysis of the building process will bring to the surface new information regarding the craftsmen and artists of the epoch, and this can complete our knowledge in this respect.

Zsuzsánna Kolumbán:

Odorhei „Szék” in 1848-1849

This study presents the two phases of the revolution of 1848-1849, which followed the Szeklers’ national meeting at Lutița and the Szekler military campaign.

The first phase is the time after the putting down of the Szekler military campaign, when the Austrian occupiers took measures against the revolutionaries of the „Szék” and there were social tensions, too. At the same time the occupation of the „Szék” preoccupied important Austrian forces, which enabled the resistance in the neighbouring „Háromszék”.

These changes made possible that after the military campaign of József Bem the reorganization in Transylvania could be successful in Odorhei „Szék”, too. This glorious period for Odorhei „Szék” was a short one, because the Austrians turned to the Russians for help, which led to a numerical superiority, which was impossible for the Hungarians to defeat.

This way Odorhei „Szék” was occupied by the troops of the Austrian Heydte, after 4th August.

Zsuzsánna Kolumbán, András Lajos Róth:
Hungarian Archival Material Related to the Revolution of 1848 in Odorhei „Szék”

Dénes Balázs:
József Ürmösi's Contribution to the Consistent Application of Cooperatist Ideas

The author presents the perseverant activities of the Unitarian priest of Sânpaul regarding the spreading of cooperatist ideas in the area of Homorod Valley at the beginning of the 20th century. The base of this presentation is the autobiography of the Unitarian priest, József Ürmösi and the contemporary press. This activity being also sustained by the Hungarian State contributed to the domestication of cooperativization in different agricultural domains (milk-processing and sale, credit system). As a result of these efforts the circle of farmers, the public library, the machine centre, the centre of the cooperative came into being. There were organised further education training courses and agricultural education for the farmers. The beginnings of the local small-scale industry were created. Between the two World Wars the presence of the same priest contributed to the upturn of the cooperatist activities, which improved the standard of living of the villagers.

Csaba Gidó:
The Situation of the Reformed Denominational Education in Odorhei „Szék” Between 1918-1920

There were important changes in education in Transylvania between 1918-1920. There was Hungarian education both in denominational and in state schools. The Romanian state, considering itself the heir to the Hungarian state, took over the Hungarian state schools, replacing the Hungarian language with Romanian. The Hungarian historical churches, as a reaction to this, opened denominational schools, with Hungarian

educational language. The maintenance of these schools represented a burden for both the church and the congregation. There were clashes of views between the ecclesiastical and lay parties. Some of the teachers themselves did not like this solution. There were also anti-Hungarian measures taken by the Romanian governments.

The Hungarian denominational schools between the two World Wars had a very important role in sustaining the Hungarian national self-consciousness. The Romanian state wanted to liquidate the whole denominational education because of its Hungarian national characteristics.

As a result of the above mentioned facts many of the Hungarian denominational schools were closed down and were replaced by Romanian state schools.

This process is presented in this paper with a closer view on the Reformed denominational schools around Odorhei.

Ágoston Olti–Attila Gidó:

The Nationalization of the most Important Means of Production in 1948 in Odorhei County

The bibliography of the Romanian nationalization is very scanty. Unfortunately, even today, we have to refer to works which were written before 1989, and are not objective in many ways. It is obvious that the historical works written in the interest of the communist party relate to the events from different perspectives.

The present study is mostly based upon Archival researches and oral accounts. We are trying to present the modality of the nationalization at local level, the workers' reaction to it and the destiny of the proprietors.

The nationalization of 1948 led to the economic destruction of the local elite, which formerly was the economical and spiritual motive power of the area. These nationalizations led to social changes, the bourgeoisie lost its community-forming role.

Zsolt Kápolnási:

Nationalization in Odorhei District, Mirrored in the Vörös Zászló Newspaper (1952-1962)

The aim of this paper is to give support to the historians who are preoccupied with the 1950s. In this enumeration the researcher finds the dates of appearance in the *Vörös Zászló* (a Hungarian language regional newspaper, which had in view Odorhei district, too) of some articles referring to the following subjects: nationalization, the kulak problem, the creation of the state farms.

In the last part of the paper the author presents the dates of appearance of some photographs related to the above mentioned subjects.